

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

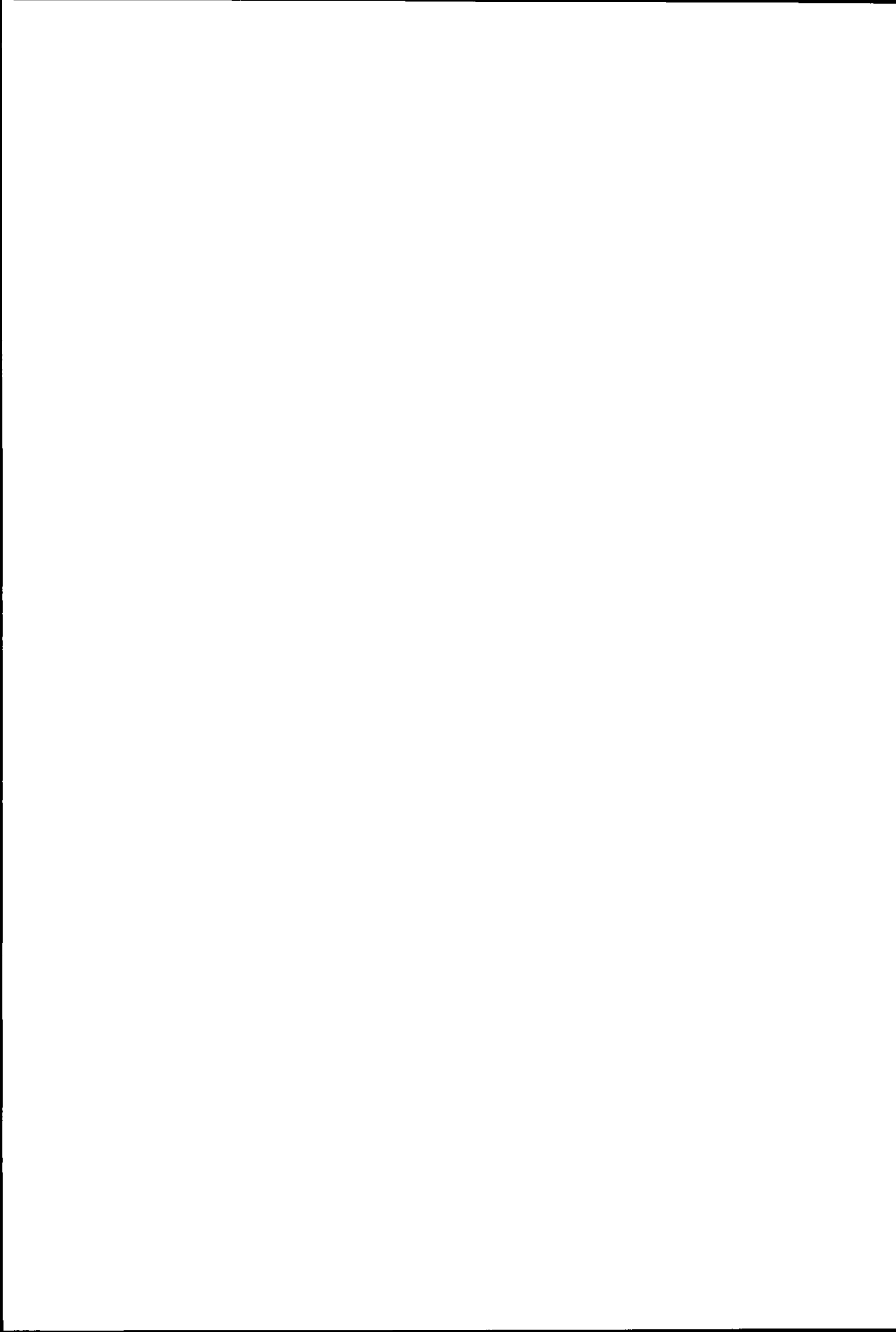
Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjyske
Årbøger
2012

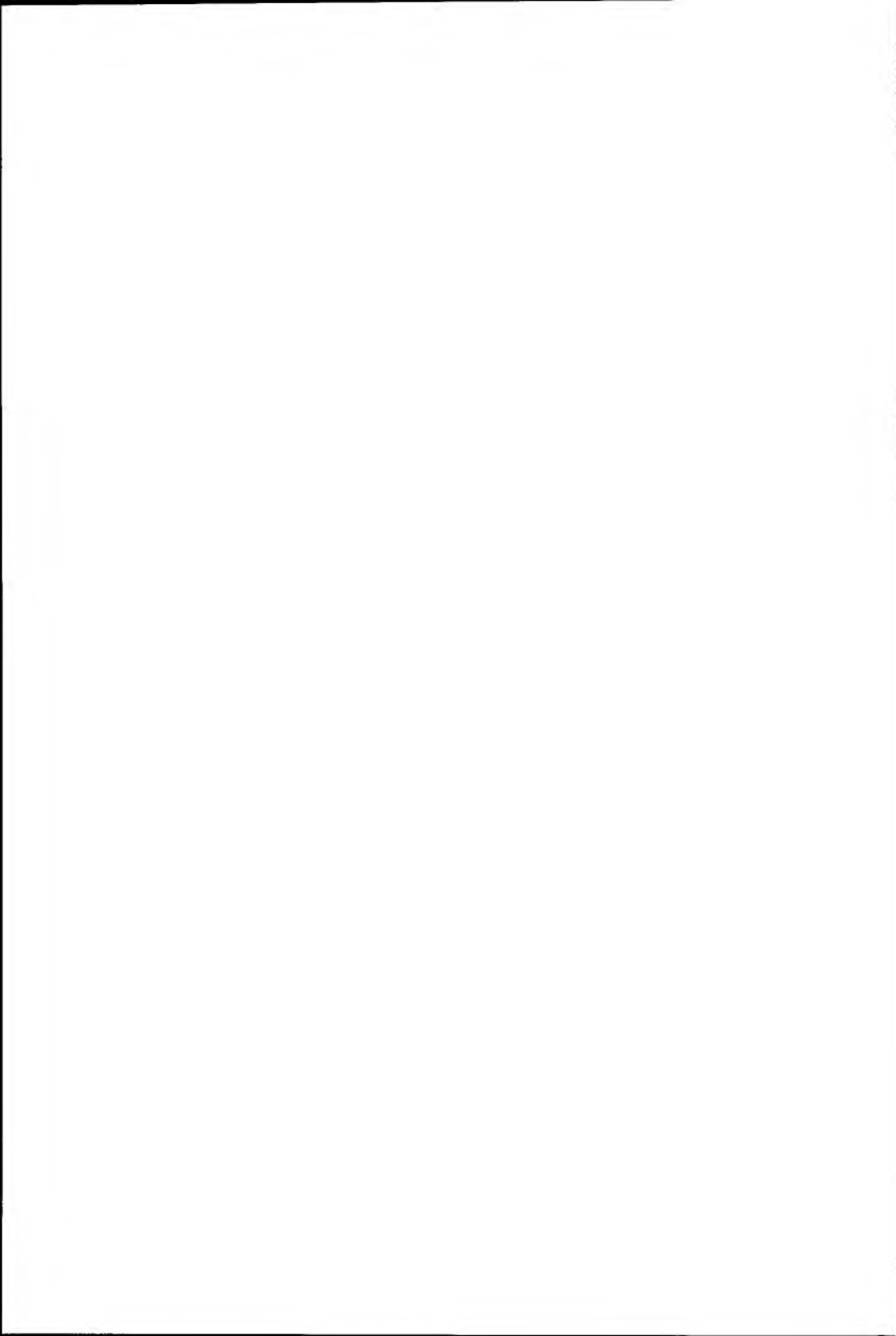

Sønderjyske Årbøger
2012

Sønderjyske Årbøger 2012

Redaktion:

Morten Andersen

Mikkel Leth Jespersen

Hans-Ole Mørk

Mogens Rostgaard Nissen

Anne Marie Overgaard

Historisk Samfund for Sønderjylland

Skrift: Palatino
Tryk: Zeuner Grafisk A/S, Odder
Bogbinder: Jysk Bogbind K/S, Holstebro
ISSN 0106-4452

Fagfællebedømmelse (peer review)

Historiefaglige artikler i Sønderjyske Årbøger underkastes ekstern fagfællebedømmelse før publiceringen.

Forsidebillede:

Forsidens monument over den danske sejr ved Sehested den 10. december 1813 kan sammenlignes med monumenterne for sejrene ved Fredericia 1849 og Isted 1850. Det blev indviet i 1822 og blev muliggjort ved støtte fra mange sider. Kongehuset, officerskorpserne, slesvigske og holstenske byer og enkeltpersoner ydede bidrag, statholder Karl af Hessen-Kassel skænkede den bornholmske sandsten til obelirken, og Frederik 6. gav de erobrede kanoner, som bærer det omgivende jerngitter. Sydsiden bærer Frederik 6.s monogram indrammet af krigsemblemer. På de øvrige sider er der bronzeplader med hærførernes og de deltagende troppeafdelingers navne. Mindepladerne har tysk tekst, for riget var endnu tosproget, og sproget i de sydligste troppeafdelinger var tysk. Mere om krigen 1813–14 kan læses i artiklen »Kosakvinteren 1813-14« inde i årbogen. Foto: Martin Bo Nørregård.

Indhold

Artikler

<i>Lars Henningsen</i> : »Kosakvinteren« 1813-1814 – den halvhjertede krig . . .	7
<i>Johannes Brix</i> : Den alternative behandler Hans Schlaikier og sygdoms- behandling i Egernsund	31
<i>Hans Schultz Hansen</i> : H.P. Hanssen i Folketinget 1924-26	51
<i>Kitt Abrahamsen</i> : Tysksindede arbejderes afvisning af nazismen i 1933 .	85
<i>Anne Marie Overgaard</i> : Byggeriet af Rømødæmningen. Et spørgsmål om landvinding, beskæftigelse og national handling	105
<i>Søren Dall</i> : Nationalkamp i nazismens skygge	131
Folmer Christiansen's erindringer fra Højer	171

Anmeldelser

Adriansen, Inge, Elsemarie Dam-Jensen og Lennart S. Madsen (red.): Sønderjylland A – Å (ved <i>Knud J.V. Jespersen</i>)	189
Adriansen, Inge og Peter Dragsbo: Fem Fyrsteslotte. Sønderborg, Nord- borg, Augustenborg, Gråsten og Glücksborg (ved <i>Mikkel Leth Jes- persen</i>)	192
Albæk, Ann Merete og Torben Vestergaard (red.): Industrilandskabet omkring Danfoss (ved <i>Kristine Holm-Jensen</i>)	193
Andersen, Erik Skifter: Registrant over ejendomme i Aabenraa 1700- 1920 (ved <i>Britta Bargfeldt</i>)	195
Archivführer Schleswig-Holstein. Archive und ihre Bestände (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	197
Buk-Swienty, Tom: 1864 i billeder (ved <i>René Rasmussen</i>)	198
Glebe-Møller, Jens: I kamp mod dumhed og hykleri. Om oplysnings- manden general W.H. von Schmettau (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	199
Henningsen, Lars N. (udg.)/Broder Schwensen (Hg.): I venskab og til- lid. Istedløvens tilbagevenden til Flensborg i 2011/In Freundschaft und Vertrauen. Die Rückkehr des Idstedt-Löwen nach Flensburg 2011 (ved <i>Inge Adriansen</i>)	201
Jahnke, Carsten og Jes Fabricius Møller (udg.): 1864 – og historiens lan- ge skygger/1864 – und der lange Schatten der Geschichte. Den dansk-østrigsk-preussiske krig i 1864 og dens betydning i dag/Der österreichisch-preussisch-dänische Krieg von 1864 und seine Gegen- wartsbedeutung (ved <i>René Rasmussen</i>)	203
Jebsen, Nina: Vær tro! Agitation ved folkeafstemninger i Europa 1920- 1921 (ved Morten Andersen)	206

Jespersen, Mikkel Leth: Diamant-Petersen – kaptajn og diamanthandler i 1870'ernes Sydafrika (ved <i>Knud Madsen</i>)	207
Jespersen, Mikkel Leth og Stefanie Robl Matzen (red.): Sønderjyder fortæller søfartshistorier i anledning af Aabenraa Museums 125-års jubilæum (ved <i>Britta Bargfeldt</i>)	209
Jespersen, Mikkel Leth (udg.): Kaptajn Eschel Krabbs erindringer (1841-1885). Mit deutscher Originalfassung (ved <i>Britta Bargfeldt</i>)	211
Kristensen, Henrik Skov: Straffelejren. Fårhus, landssvigere og retsopgøret (ved <i>John Jensen</i>)	212
Larsen, Henning N.: Modstanden. Valgene der skilte. Om besættelsestidens kampe (ved <i>Niels Wium Olesen</i>)	215
Olsson, Simon og Tommy Jonason: TATE. Dansk-tysk dobbeltagent under anden verdenskrig (ved <i>René Rasmussen</i>)	217
Rheinheimer, Martin (red.): Mensch und Meer in der Geschichte Schleswig-Holsteins und Süddänemarks (ved <i>Stefanie Robl Matzen</i>)	219
Steenen, Thomas (tekst), Harry Kunz og Fiete Pingel (red.): Heimat Nordfriesland. Ein Kanon friesischer Kultur (ved <i>Gerret Liebing Schlaber</i>)	222
Sørensen, Anne Birgitte: Østergård. Vikingetid og middelalder (ved <i>Mette Svart Kristiansen</i>)	223
Sørensen, H.E.: Skast Kirke (ved <i>Claus Egelund</i>)	225
 Forfatterliste	 227
 Arkiver, museer og forskningsinstitutioner	 229
 Fra den lokalhistoriske arbejdsmark	 274
Historisk Samfund for Sønderjylland	274
Oversigt over årsskrifter og periodica	284
 Historisk Samfund for Sønderjylland, styrelse, kredsudvalg og regnskab	 293
 Nyeste udgivelser fra Historisk Samfund for Sønderjylland	 299

»Kosakvinteren« 1813-1814 – den halvhjertede krig

Af LARS N. HENNINGSEN

Da en armé fra flere nationer vendt mod Napoleon den 10. december 1813 passerede Ejderen nordpå, var der gået næsten 100 år, siden fjendtlige tropper sidst havde stået i Slesvig. Felttoget varede kun en måned, frem til freden i Kiel den 14. januar 1814, men det fik store følger. I Danmarkshistorien markerer Kiel-freden afståelsen af Norge; i Slesvig og Holsten blev felttoget husket som »kosakvinteren«. Hvad skete, og hvordan var stemningen i befolkningen i Slesvig ved årsskiftet 1813-14?

Nytårsdag 1. januar 1801 markerede tærskelen til et nyt århundrede. I Marie Kirke i Haderslev, byens hovedkirke, prædikede byens provst, Adolph Heinrich Strodtmann. Han mindedes det foregåede århundredes onde dage, krigsårene op til 1720, hjemsøgelser af kvægstætte, oversvømmelser, hårde vintre og brande. Mest dvælede han dog ved, at kongerne siden 1720 havde sørget for fred og i århundredets løb havde gjort Danmark til et begunstiget hjemsted for oplysning, velfærd og frihed. Mens hele Europa stod i krigsbrand, kunne den danske konges undersåtter samle sig om nyttige forretninger og åndens dannelse og gå fremad i stadig større lykke og fuldkommenhed.¹ Tonen i Strodtmanns prædiken var typisk for stemningen frem til år 1800. En afslappet tiltro til fred og velstand og gode forhåbninger herskede overalt.

Springer vi frem til nytår 1814, var verden blevet en helt anden. Først i december 1813 blev monarkiet invaderet sydfra af fjendtlige tropper anført af den svenske kronprins Karl Johan. Egentlig var Karl Johan en gammel kending i hertugdømmerne. I 1808-09 havde han været i landet som fransk marskal, Jean Baptiste Bernadotte, prins af Ponte Corvo, anfører for 32.000 franske og spanske tropper, som skulle beskytte Danmark og angribe Sverige. I 1810 var han valgt til svensk tronarving, og som sådan påtog han sig at opfylde en drøm, som hans forgængere på den svenske trone havde kæmpet for: at vinde Norge for Sverige. Den 5. april 1812 var der blevet indgået en svensk-russisk forbundstraktat: Sverige havde lovet at stille 25-

Prins Friedrich af Hessen-Kassel (1771-1845) var søn af statholderen i Slesvig og Holsten, Karl af Hessen-Kassel, og svoger til Frederik 6. Han havde en lang karriere bag sig, før han blev kommanderende general i hertugdømmerne og i 1813 fik en vigtig plads i opgøret med Karl Johan. Som 13-årig blev han generalmajor, i 1788 deltog han i det kortvarige danske felttog i Sverige, fra 1800 var han guvernør for den vigtige Rendsborg fæstning. 1810-13 var han vicesatholder og kommanderende general i Norge. 1836-42 efterfulgte han sin far som statholder i hertugdømmerne. Residensen Gottorp anes i baggrunden på dette litografi fra 1839. Gengivet efter Mats Dahlbom m.fl.: Spelet om Schleswig-Holstein, 2008.

30.000 mand mod Napoleon i Nordtyskland mod løfte om at få Norge overladt fra Danmark. Kunne målet ikke opnås ad diplomatisk vej, havde Karl Johan lov til, med hjælp af russiske tropper, at fremtvinge afståelsen ved magt. England havde accepteret aftalen, og Karl Johan havde således fået frit spil over for Danmark. Aftalen lod sig bedst gennemføre ved et angreb mod Holsten og Jylland. Den 3. september

1813 fulgte en dansk krigserklæring mod Sverige, og der blev opstillet et såkaldt Auxiliær-korps på ca. 11.000 mand anført af Frederik 6.s svoger, prins Friedrich af Hessen-Kassel, en søn af statholderen i Slesvig og Holsten.²

Folkeslaget ved Leipzig den 15.-18. oktober 1813 blev det endelige knæk på Napoleons europæiske sejrstog. De allierede hære optog forfølgelsen vestpå mod Rhinen. Karl Johan rykkede nordpå med den såkaldte Nordarmé af ca. 35.000 svenske, preussiske og russiske tropper, herunder kosakker under general Tettenborn, for at befri Nordtyskland, og især for at gennemføre hærchefens »private« mål: at presse Frederik 6. til at opgive Norge. Felttoget havde i første omgang Holsten som mål.

Holsten besat

Den 26. november gik Karl Johan over Elben og nærmede sig Danmark. Friedrich af Hessen-Kassel valgte retræten på grund af sin talmæssige underlegenhed og søgte mod Kiel og videre til fæstningen Rendsborg. Den 2. december nåede Karl Johan Ratzeburg, den 6. december Oldesloe i Holsten. Den 7. december kom det til en træfning mellem danske og svenske ved Bornhöved på vejen nordpå. Tabene var op mod 80 på dansk side, lige så mange på svensk side. Tettenborn blev sendt vestpå for via Ditmarsken og Frederiksstad at omringe de retirerende danske.

Opstandelsen i det danske Holsten var næsten grænseløs. »Så var da det skrækkelige øjeblik kommet, da det lykkelige og velsignede Holstens skønne egne skulle oversvømmes af fjendtlige folk; ... så måtte dette skønne Holsten da tjene til, at en udenlandsk fyrste kunne nå sine ærgerrige hensigter«, skrev en lübsk embedsmand, da Karl Johan overskred grænsen til Holsten.³

»60.000 mand tropper står på holstensk grund, mindst 60.000 mand er i anmarch og vil snart betyde total ødelæggelse«, skrev ejeren af godset Ahrensburg lige uden for Hamborg, grev Schimmelmann, den 8. december 1813 til ridderskabets formand og foreslog at rette henvendelse til den svenske kronprins for at opnå skånsel.⁴ Befolkningen var i panik, ikke mindst fordi de fremmede tropper også omfattede de angiveligt vilde kosakker kommanderet af den legendariske general Tettenborn.

Den 9. december opslog Karl Johan sit hovedkvarter i Oldesloe, og

det blev klart, at der var tale om en regulær besættelse. Karl Johan udstedte en proklamation til Holstens beboere og forklarede sit anliggende:

»Beboere af Holsteen! Først efter at Eders Regering gjentagne Gange har viist de forbundne Magters Forslag tilbage og har vægret sig ved at gjøre fælles Sag med det hele øvrige Europa, først efter frugtesløse Forsøg paa at jevne Sagen fredeligt rykker den forbundne Hær ind over Eders Grænse. I Kraft af de mellem de forenede Magter afsluttede Traktater er Norge forenet med Kongeriget Sverrig. ...; men Danmark har viist Alt fra sig. Nu bliver Holsteen taget i Besiddelse og betragtet som Pant for Norges Afstaaelse til Sverrig. Beboere af Holsteen! Tager ikke Deel i disse politiske Tildragelser! De fredelige Indvaanere ville finde Beskyttelse, de urolige blive straffede. Armeen vil iagttage den strengeste Mandstugt. Til Landets indre Forvaltning og for at varetage Eders Interesser skal der blive nedsat en midlertidig Regeringskommission af Eders kundskabsrigeste, hæderligste og meest velhavende Medborgere. Denne have I at lyde i Alt, hvad der efter Omstændighedernes Bydende vil paalægges Eder.«⁵

Samme dag nedsatte svenskerne en provisorisk forvaltningskommission, som skulle medvirke til, at de nødvendige forsyninger blev fremskaffet til hæren, og at byrderne blev fordelt ligeligt. Kommissionen fik rådighed over politi, post og transportmidler, og en krigsskat på 1 mio. rdl. blev udskrevet.

Det var et værdifuldt pant for Norge, Karl Johan havde taget, et rigt landskab, vel nok det eneste i Tyskland, som hidtil ikke var hjem-søgt af Napoleonskrigens rædsler.

I en samtidig publikation søgte den tyske publicist August Wilhelm Schlegel at få holstenerne med i den tyske samlingsbevægelse mod Napoleon. Han agiterede for etablering af et kimbrisk kongerige, der kunne bane vej for hertugdømmernes løsrivelse fra Danmark. Men intet tyder på, at det svenske fremstød fik holstenerne til at vende sig mod tilhørsforholdet til det danske monarki. De holstenske godsejere, som blev udskrevet til at varetage den svenske kronprins' regeringskommission og forvaltningskommission, gjorde det nødtvunget. Landsdelens materielle interesser vejede tungt, de fandt det rigtigt at medvirke til at få landet og sig selv helskindet gennem trængslerne, vel at mærke som fortsat del af den danske helstat. Invasionen fik ikke holstenerne til at stille spørgsmålstejn ved det bestående forhold til den danske konge.⁶

Den danske sejr ved Sehested den 10. december 1813 blev i 1822 mindet med et fornemt fem meter højt monument, en obelisk af bornholmsk sandsten på en granitsokkel prydet af fire bronzeplader og omgivet af et jerngitter med 12 kanoner. Sydsiden bærer Frederik 6.s monogram indrammet af krigsemblemer. Foto: Martin Bo Nørregård.

Efter den første træfning ved Bornhöved trak de danske styrker sig tilbage mod den beskyttende fæstning Rendsborg. På vejen udkæmpede de den 10. december sejrrigt et slag ved Sehested lige nord for kanalen på slesvigsk grund. 8-10.000 danske mødte 4.000 allierede tropper og kunne slå sig igennem til Rendsborg. De danske tab var 66 døde og 336 sårede, vistnok lige så mange på allieret side.

Det gode resultat ved Sehested virkede naturligvis opmuntrende på de kræfter i den danske hær, som ønskede en kraftfuld optræden mod fjenden. Sådanne stemninger fandtes også i Slesvig i den almindelige befolkning, som var opskræmt over fjendens fremtrængen. I Flensborg kunne man den 24. december i *Flensburgsches Wochenblatt* læse et digt dateret 11. december, dagen efter slaget. Poeten J. vaklede mellem håb og bekymring (her oversat ved forfatteren og som original tekst):

*Skal jeg kæmpe mod den flod og storm,
Eller krumme mig blot som en orm?*   Soll ich kämpfen gegen Fluth und Sturm,
Oder mich nur krummen, wie der Wurm ...?

*Kæmp, siger den høje ånd i mig,
Kæmpe modigt! Det vil sømme dig.
En fej tøven hæster skam og hån:
Sejr og frihed det er kampens løn.*   Kämpfe, spricht der hohe Geist in mir,
Kämpfe muthig! Das geziemet dir.
Feiges Zagen erndtet Schmach und Hohn:
Sieg und Freyheit ist des Kampfes Lohn.

*Og jeg føler mig til handling stærk;
Helteild den fylder puls og marv.
Og jeg ser så underfuldt et billed
Selve himlen rækker mig et sværd og
skjold.*   Und ich fühle mich zu Thaten stark;
Heldenfeuer schwellet Puls und Mark.
Und ich seh' ein wundervolles Bild:
Selbst der Himmel reicht mir Schwerdt und
Schild.

Broder – op! Og følg mig nu til kamp!   Bruder, Auf! Und folget mir zum Kampf!⁷

Uanset udfaldet ved Sehested havde Karl Johan nu Holsten i sin magt, kun fæstningerne Rendsborg, Glückstadt og Frederiksort var endnu på dansk hånd, og allierede tropper spredte sig over Holsten. Det sydligste Sydslesvig blev også besat.⁸

Slesvig delt

Den 15. december blev indgået våbenhvile frem til 29. december. De allierede skulle trække sig tilbage til syd for en linje fra Egernførde syd om Slesvig til Husum. Glückstadt og Frederiksort kunne angribes af Karl Johan, hvis han ønskede det.⁹ Tettenborns tropper blev forlagt til Ejdersted med hovedkvarter i Tønning. Fra Husum gjorde 150 kosakker et raid på et par dage til Tønder og helt op til Ribe, vel mest for at rekvirere rigelige mængder af klæde og støvler.¹⁰ Det lille søbatteri ved Vollerwiek på sydkysten af Ejdersted blev erobret af kosakkerne den 15. december, Frederiksort den 19. december. Glückstadt blev bombarderet og holdt sig til kapitulationen den 5. januar 1814, selvom skaderne var begrænsede og forsyningerne slet ikke opbrugte.¹¹

På dansk side samledes stridskræfterne ved Lillebælt på Fyn, et muligt kommende forsvar skulle finde sted nord for Haderslev ved Kolding og Middelfart. Den 25. december blev våbenhvilen forlænget frem til 5. januar.

Hvad ville det ende med? Befolkningen var opskræmt og ønskede fred, rygterne svirrede. I Flensborg digtede poeten A. nogle strofer,

Under Karl Johans besættelse af Holsten lå omkring 11.000 danske soldater indesluttet i Rendsborg som en belejret dansk enklave. Uden om voldene var bygninger og bevoksning hugget ned, og forsyningssituationen var vanskelig. På Fr. Brandts foto fra o. 1865 ses fæstningsporten ved Kongegade. Den blev nedrevet i 1881/82, og også resten af fæstningsanlægget blev sløjft i de følgende år. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

som blev gengivet i byens ugeblad den 31. december. Han stod helt bag den danske konge (her oversat ved forfatteren og tysk original):

Løft nu skyens slør for os,
Ulykstruet nye år!
Tungsindsfuldt, bange, trykket,
Rædslens fjendeskaare truer!

Kun eet ønske fylder hvert et bryst:
Fred for vores fædreland!
Ak med den bortflyvne fred,
Hver en glæde er forsvundet,
Hver en yndig ro bortsvandt!

Lüfte deinen Wolkeschleier,
Unglückdroh'ndes neues Jahr!
Schwermuthsvoll, bang und beklommen,
Schrecken droht der Feinde Schaar!

Nur E i n Wunsch schwellt jeden Busen:
Friede unserm Vaterland!
Ach, mit dem entflohnem Frieden,
Alle Freuden sind geschieden,
Jede holde Ruhe schwand!

*Vil dig krigsforbandelse skåne
dyre, faderlige dal?
Fører våbens ro til fred?*

Wird dich Kriegsfluch verschonen,
Theures, väterliches Thal?
Führt der Waffen Ruh' zum Frieden?

*Ej for lande at erobre
Fredrik drog i kampen ud!
Men at fædrearven hans
ej af fjenden skal forbandes,
Derfor hæver han sit sværd og skjold!*

Nicht um Länder zu erobern
Frederik zog in's Kampfgefil'd!
Daß sein väterliches Erbe
nicht des Feindes Fluch verderbe,
Darum hebt Er Schwerdt und Schild!

Digterkollegaen J. i Flensborg var enig:

*I strømme af blod og tårer,
Når hæmmer I jeres løb?
Når står du lys af det skønne
Du gyldne fred dog op?*

Ihr Ströme Bluts und Thränen,
Wann hemmt ihr euren Lauf?
Wann gehst du, Licht des schönen,
Des goldnen Friedens auf?¹²

I nytårsnummeret af ugebladet *Lyna* i Haderslev udfoldede teologen Johannes Andreas Wulff lignende tanker om freden:

Den Flygtede
Din Palme visned, da du var borte;
Thi hvor du savnes, voxer intet meer;
Men hist bag Krigens sprængte Rædselporte
Staaer nu Fordærvelsen og skoggerleer.

O! skal vor Længsel da din Huldhed møde
I dette Aar som nu alt føder sig?
Det gamle gik i Blod indtil det døde,
Maae snart det nyligfødte favne dig?
O kom, at Svalen snart igjen kan bygge
Her – overalt – tryk under Tagets Skygge!¹³

I Øster Løgum mellem Aabenraa og Haderslev gik pastor Peter Kier på prædikestolen nytårsmorgen 1814. »Gud, hvor var jeg angst, da nytårsmorgen oprandt. Jeg begyndte min nytårsprædiken med ordene: Vi er så bange, Herre, forbarm dig over os! – En pinlig uvisshed om vor situation ængstede os endnu mere. I de første dage af det nye år hastede store skarer af hine horder os forbi indtil Jyllands grænse. Det syntes, som om et slag kunne blive udkæmpet i vor egn. Samtidig var der indtrådt en meget heftig vinter. Ak, tænkte jeg, hvor let kan det ske, at vi med vore små børn jages af huse. Så må disse kære, ja vi alle omkomme, thi hvorhen kan vi gå og gemme os? Ængstet af sådanne tanker gik jeg da ind i min kirke, knælede ned ved

Pastor Peter Kier i Øster Løgum (1771-1834). Billedet er malet af sønnen Hans Andreas Kier og her gengivet efter Peter Kier: Atlas over Øster Løgum sogn (1987).

alteret og bad af hjertet til Gud: Alviise, led dog det truende tordenvejr bort, Dæmp den frygtelige krig, giv os ro, bandlys frygten. Eller er dette din vilje, at vi skal lide, så giv os kraft til at tåle. Og skal vi dø, så foren os igen i dit rige, hvor ingen ufred mere opstår!«¹⁴

Peter Kier stod ikke ene med sin frygt. Over hele Slesvig gemte befolkningen deres værdisager bort i disse dage i frygt for, hvad der måtte komme. I Gettorf i Dänischwohld gemte pastor Clausen sit linned i en adelsgrav i kirken, kontanter i murværket og sølvtøj i et ovnrør.¹⁵ I Eggebek mellem Slesvig og Flensborg gravede præsten sit sølvtøj ned.¹⁶ På Augustenborg gjorde hertuginde Louise Augusta det

samme, Sønderborgs byarkiv blev sendt til Augustenborg, og byers og regimenters pengekasser blev sendt i sikkerhed. I Haderslev skjulte den tilflyttede diplomat Johann Georg Rist det bedste linned under taget og sølvtøj og penge under et gulvbræt i soveværelset.¹⁷ I Christiansfeld blev penge og kostbarheder gravet ned og indmuret.

Befolkningen i de besatte områder i det sydligste Slesvig og i Holsten fik indkvarteringerne at føle. Da kvalerne et par måneder efter var overstået, og der skulle indberettes om skaderne, skrev mange præster dramatiserende beretninger om forløbet. I sognene syd for Rendsborg havde frygten været stor. »Den fjendtlige hær var stor, dens foranstaltninger var frygtelige, og prinsen af Sverrig havde, koste hvad det koste ville, ikke opgivet sit forsæt om at erobre Rendsborg og oversvømme hele landet, udsuge det og hensætte det i mangel og fattigdom, for at tvinge den danske konge til fred efter sin vilje«, skrev pastor Thode i Nortorf sydøst for Rendsborg. 7.000 mand havde der været i sognet, de havde glædet sig til lutter vellevned i det rige og ubeskadigede Holsten. »De vilde horder fra alle nationer, som havde lovet sig lutter vellevned i Holsten, blev rasende, de stjal, røvede, brugte vold og plyndrede indbyggerne. Nortorf og hele egnen er blevet forarmet«, konkluderede han i sin indberetning den 3. februar 1814. »Du arme Holsten, hvor er du nu kraftesløs og afkræftet!«, lød den almindelige klage. Samtidig måtte mange præster dog også indrømme, at det kunne være gået meget værre. De indkvarterede officerer opførte sig upåklageligt og holdt god mandstugt. Flere præster tilbragte mange muntre stunder sammen med de indkvarterede officerer, som nød indkvarteringen i det fredelige Holsten med vin og god mad. De fremmede optrådte som oftest venligt, i Westensee havde et helt hoboistorkester spillet op til bryllupsfest i præstefamilien.¹⁸

I Husum modtog byens repræsentanter fjenden med en erklæring, som betonedede, at byen var militærfri, zar Alexanders fødselsdag blev fejret med middag for officerer og embedsmænd, byen blev illumineret, den spenderede en gave på 1.000 rdl. på den fremmede kommandant og illuminerede, da Tettenborn ankom.¹⁹

De byrdefulde rekvisitioner var en realitet, og ligeså de mange besværligheder med de fremmede tropper. Det fjerner dog ikke indtrykket af, at de ramte områder slap nådigt. Svenskerne optrådte med største disciplin, beskedenhed, orden. Kosakkerne viste mandstugt og godmodighed, og der kunne ikke berettes om drab. I Ejdersted havde

kosakkerne til opgave at demolere det danske søbatteri i Vollerwiek, men de optrådte ikke plagsomt og udviste skånsom behandling.²⁰ I Gettorf i Dänischwohld opførte de indkvarterede svenskere sig fint, og præsten nød den kultiverede svenske obersts medbragte spiritus. Der blev da også gensynsglæde, da svenskerne senere kom på afskedsbesøg ved tilbagetrækningen efter freden. Præsten blev inviteret til at besøge dem hjemme i Sverige.²¹ Det lovede egentlig godt for områderne nord for demarkationslinjen.

Besættelsen af Holsten og det sydligste Slesvig var sket for at lægge pres på Frederik 6., men kongen lod sig ikke umiddelbart afskrække. »Man kan endnu plyndre Slesvig og Jylland; men man kan ikke tage Norge fra mig, hvis jeg ikke vil bortgive det,« udtalte kongen ved juletid.²² Modparten Karl Johan var på den anden side ikke til sinds at slippe sit pant billigt: »Hvad giver man mig for Holsten og de dele af Slesvig jeg har besat?«, spurgte den svenske tronfølger i Kiel juleaften.²³ Det var en trussel om fjendtlig fremrykning, når våbenhvilen udløb den 5. januar.

Frederik 6. forberedte sig tilsyneladende på det værste. Den 3. januar 1814 flyttede kongen hovedkvarteret til Middelfart på Fyn, 4. januar forlod statholderen Slesvig for at slutte sig til kongens tropper nordpå. De danske styrker med ammunition og kanoner og krigskasser blev trukket nordpå til Kolding-Middelfart, våben fra kystmilitsen blev befalet transporteret til Fyn, fra Sjælland blev militær overført til Middelfart-området, officerer undersøgte forsvarsmulighederne, hvis det skulle komme til kamp. Samtidige kilder fortæller, at begejstret fædrelandskærlighed viste sig mod den gamle arvefjende.²⁴

Alle steder var folk i alarmberedskab før våbenhvilens udløb den 5. januar, og rygterne gik. »Vore tropper har trukket sig ud af Slesvig nordpå, og kongen samler en stor armé dér. Netop nu erfarer jeg, at fjenden rekvirerer skrækkelige forsyninger. Hvad vil der ske med os her i midten, hvis det ikke kommer til fred. O Gud, forbarm dig over os«, skrev provst Callisen i Slesvig-Frederiksberg allerførst i januar.²⁵ Den tidligere danske gesandt Johann Georg Rist, som havde slået sig ned i Haderslev, mente, at to vigtige provinser blev ofret til fjenden uden kraftanstrengelse, og frygtede at blive prisgivet en barbarisk fjende.²⁶ Den 6. januar udstationerede inspektøren på Gråsten Gods en vagtmand i Flensborg for at kunne få varsel i god tid om en fremrykning, han lod grænsepæle opsætte ved godsets grænser i et forsøg på at holde de fremmede borte, og på slottet i Gråsten blev taget

alle mulige forholdsregler for at redde mest muligt, hvis de frygtede kosakker alligevel skulle dukke op.²⁷ I Haderslev blev gods sendt nordpå i sikkerhed. Man ventede en fjende på 45.000 mand, tøjlesløse bander.²⁸ I Christiansfeld blev penge og kostbarheder gravet ned og indmuret.²⁹

Slesvig besat

Da våbenhvilen udløb den 5. januar, blæste en frygtelig storm fra øst, sneen væltede ned, en isvinter med kulde og mandshøj sne lagde sig pludselig over Slesvig. En svensk bulletin proklamerede, at den kimbriske halvøs byer ville opleve lykke og velstand, når de kom under allieret styre og blev fri af kontinentalspærringens ødelæggende virkning.³⁰ Tettenborn og hans fire regimenter af omkring 2.000 Don-kosakker var kendt for deres hurtighed. De brød op fra Ejdersted, og allerede natten mellem den 5. og 6. januar sprængte de ind i Slesvig by. Den 6. nåede kosakkerne Flensborg, dagen efter Aabenraa og den 8. januar Haderslev. I deres spor fulgte svensk kavaleri. Ved ankomsten til hver ny by spurgte de indtrængende som det første efter kongelige effekter og papirer og bad om oplysning om mulige militærpersoner, og måske allervigtigst: Man rekvirerede landkort over Fyn og Jylland, til brug for den videre færd. En repræsentant for den svenske kronprins ledsagede general Tettenborn for at holde orden og modtage besværinger.

Kosakanføreren Tettenborn var ikke kosak, men tysker fra Rheinfranken. Indtil 1812 stod han i østrigsk tjeneste, af zar Alexander 1. var han 1813 udnævnt til general for befrielsen af Hamborg. Senere frem til sin død i 1845 fik han en karriere som diplomat.³¹ Også hovedparten af kosakofficererne var tyskere og af helt anden type end selve kosaktropperne, som var omgærdet af et rygte om brutalitet og barbari. Tettenborn selv var nok en kultiveret mand, men samtidig berygtet som stolt og pirrelig.

I alt rådede fjenden over 50.000 mand.

Intetsteds mødte de militær modstand. Slesvig nord for Rendsborg var blottet for dansk militær, når bortses fra 800 mand på Als. Først ved Vonsild ved hertugdømmets nordgrænse kom det til mindre fægtninger.³² Kontrasten til 1801 og 1807 er åbenbar. I 1801 havde slaget på Københavns Red efterladt en dansk-patriotisk begejstring, i 1807 fandt hadet mod englænderne udtryk i patriotisk forsvarsvilje,

der blev bygget kanonbatterier og kanonbåde på stribe, og borgerværnene trådte an til forsvar. I 1812-13 blev der organiseret en landstorm, og en pligtig kystmilits var trådt i virksomhed. Men i vinteren 1813-14, da fjenderne virkelig kom til Slesvig, blev melodien en helt anden. Der blev ikke udleveret våben, og intetsteds blev det forsøgt at modgå fjenden, snarere mødte de stedlige civile autoriteter frem som modtagelseskomiteer for at opnå så lempelige besættelsesvilkår som muligt. De søgte på forhånd at skaffe sig velvilje hos den sagnomspundne general Tettenborn.

I Aabenraa bød borgmester Schow, to rådmænd og to deputerede borgere generalen velkommen ved indgangen til byen. Det blev nådigt optaget, og generalen forsikrede, at der ikke ville blive krummet et hår på byen.³³ I Haderslev drog amtmand og magistrat den pirrelige mand i møde. Det viste sig klogt, Tettenborn optrådte med godt lune og høflig og opfyldte alle ønsker om mildnelse af rekvisitionerne.³⁴ I Christiansfeld blev Tettenborn den 9. januar modtaget i Brødre-menighedens Hotel af menighedens forstandere, han tilsikrede byen beskyttelse; i søstrehuset blev indlagt en sauvegarde for at berolige fruentimmerne.³⁵

Flensborg fik derimod at føle, hvad der kunne ske, hvis man irriterede den fremmede storhed. Ganske vist anviste magistraten på forhånd et af byens mest veludstyrede huse som kvarter for generalen og sørgede for »forfriskninger« til ham. Men bystyret nedlod sig ikke til at drage ud til byporten i samlet flok for at byde ham velkommen. Det hævned sig. Tettenborn blev sur. Han drog ikke ind i det fine hus, der var anvist ham som kvarter, men søgte til det hus, der var tiltænkt chefen Karl Johan, og derefter udvalgte han sig på egen hånd et gæstgiveri. Rasende lod han borgmesteren vide, at der ville falde 100 slag med kantschuh/rempisk, hvis han viste sig for generalens øjne, og han krævede, at der på tre timer skulle leveres 6.000 alen klæde og 100 heste til tropperne. Da det endelig kom til et personligt møde, fandt kosakgeneralen det for godt at tage mod de angerfulde mænd fra bystyret liggende på sin sofa. Han overfaldt byens mænd med de værste skældsord og trusler. Deres optræden ville komme til at koste byen 200.000 rdl., råbte han. Alligevel slap byen med forskrækkelsen.³⁶

Generelt gjorde byerne, hvad de kunne for at undgå kaos. Byerne sørgede på forhånd for forsyninger fra oplandet og forberedte indkvarteringsbilletter for at undgå forvirring i indkvarteringen. Men

Den gamle Tønderske Bazar den 12de Decbr 1812

Denne farvelagte akvarel af kosakker på torvet i Tønder er malet i 1821 og er en af flere identiske billeder af de farverige fremmede. Den fastholder mindet om de mærkelige besøgende, som overraskede alle med deres væremåde og våben, og som nogle steder valgte at bivakere under åben himmel trods den hårde vinter. Foto: Museum Sønderjylland-Kulturhistorie Tønder.

tropperne lod som oftest hånt om sedlerne og indkvarterede sig, som det nu var muligt, eller de bivakerede i det fri. Ud over de nødvendige store mængder mad og drikke og fourage til hestene blev der rekvireret tusindvis af alen mundering. I Husum-Frederiksstad lod Tettenborn sine folk godt udstyre, og han sendte kosakker helt op til Tønder, hvor de rekvirerede tusindvis af alen klæde, støvler og strømper og mange slags munderingsudstyr. I Haderslev lagde den kyndige diplomat Rist mærke til, at kosakkerne var flot uniformeret i klæde fra Husum og Frederiksstad.

For befolkningen blev besættelsen forbundet med masser af besvær – rekviritioner, indkvartering, tummel og uro. Frygten for de

fremmede var på forhånd stor. Det var jo helt usædvanlige gæster, kirgis-taterer og kaukasiere, som man ventede ville optræde som tøjlesløse, plyndrende og røvende bander. Men da det kom til stykket, optrådte kosakkerne roligt og godmodigt, børnevenligt og gudsfrygtigt, tidvis uartigt og som modvillige drenge. Med forbløffende hårdførehed bivuakerede de i det fri.

Fred i sigte

Det blev en halvhjertet krig. Set fra en bagklog eftertid var frygten i befolkningen overdrevet. Karl Johan var under pres fra sine allierede for at få ham væk fra hertugdømmerne, så han kunne indgå i felttoget vestpå mod Napoleon. De allierede havde ikke interesse i, at der blev gået for hårdt frem. Det var ønskeligt at få Frederik 6. med i det fortsatte felttog mod Napoleon og få aftalen om Norge på plads uden blodsudgydelse. Karl Johan selv gjorde sig mange tanker om delingsforslag for den danske statsdannelse, men Norge var det primære for ham. »Nordens blod er altfor kostbart til at udgydes i en borgerkrig og som andet kunne man ikke betragte en længere krig mellem Sverige og Danmark«, skrev han til den danske overgeneral Friedrich af Hessen-Kassel den 12. december 1813.³⁷ På diplomatisk plan var der tidligt forhandlinger i gang, som pegede på, at Frederik 6. var villig til at svigte Napoleon og gå med på en aftale om Norge, og det gjorde et målrettet militært fremstød mod Danmark meningsløst.

Den 3. januar, da det endnu var uvist, om det kunne komme til krig, opslog Frederik 6. sit hovedkvarter på herregården Hindsgavl ved Middelfart. Den 7. januar bøjede han sig for besættelsespresset og gik ind på det svenske krav om Norges afgivelse. Den danske diplomat Edmund Bourke blev straks sendt til Kiel for at gennemføre de afsluttende forhandlinger. Det var et varsel om fred. Da Bourke den 9. januar kom gennem Haderslev på vej sydpå, sivede fredshåbet til hans kollega Rist, som opholdt sig i Haderslev, og til inderkredsen af officerer i Haderslev. For disse folk stod det dermed klart, at besættelsen nu snart ville blive afblæst.

For almindelige folk, som ikke havde adgang til den slags informationer fra diplomatiet, så det anderledes ud. De vidste stadig ikke, hvilken retning det gik, og måtte leve i frygt lige til sidste øjeblik. I Haderslev gjaldt det f.eks. en embedsmand som den stedlige herredsfoged L.³⁸ Rist har fortalt om hans utilfredse reaktion over at være

L y n a

eine Wochenschrift.

Achtzehnter Jahrgang. 3tes Stück.

den 23ten Januari 1814.

Für diese Woche schlachtet fert:
Daniel Jensen in der großen Straße.

Mit der Post durchgehende Reisende.

- D. 9. Jan. Der Oesterreichische Minister Graf v. Bombelles , nach Apenrade
Rittmeister v. Pittenfeld , n. Kolding
Er. Excellenz Gener. v. Tettenborn n. Christf
Kammerherr v. Bourcke , n. Apenrade
Kammerjunfer v. Krabbe , n. dito
— 10. Baron de Koullon öferr. Cour. n. Kolding

23

- D. 12. Kammerjunfer v. Ledebau , n. Apenrade
Adjutant v. Coch , n. Kolding
— 14. Graf v. Schack , n. Gramm
— 15. Schr. u. Amtmann v. Ahlesfeld , n. Apenrade
— 16. Kammerjunfer v. Krabbe , n. Kolding
— 17. Er. Excellenz. Gener. v. Tettenborn nebst
Suite , n. Apenrade
Lieutenant v. Mourier , n. Kolding
Rittmeister v. Reke als Cour. n. Apenrade
Eine Königl. Staffete von Apenrade nach
Wittelsfart , n. Kolding
Wollich aus Hamburg , n. dito
Skr. u. Amtmann v. Stemann aus
Apenrade , n. dito
Capitain v. Steffens , n. dito
Secretair Hagedorn , n. Apenrade
— 19. Schlichting u. Andresen a. Ktendb. n. dito
Er. Er. Gener. v. Tawast , n. Kolding
Brehn u. Wooper a. d. Fremde , n. dito
Eine Königl. Staffete von Kiel
nach Wittelsfart , n. dito
See-Capitain v. Krieger , n. dito
Capitain v. Regener , n. dito
— 20. Kammerjunfer v. Krabbe , n. Apenrade
Capit. v. Steffens , n. dito
Baron v. Wrede und Sparre Schwedisch.
Couriere , n. Kolding
Graf v. Schack , n. Apenrade

Haderslev-ugebladet Lynas liste over rejsende gennem Haderslev i dagene fra 9. januar 1814 afslører både militære bevægelser og diplomati frem til freden i Kiel 14. januar. Under 9. januar ser man den fjendtlige general Tettenborn på vej til Christiansfeld og den danske chefforhandler Bourkes rejse sydpå til de afgørende forhandlinger i Kiel. Efter freden drog Tettenborn igen sydpå den 17. januar, og omvendt gik stafetter nordpå til kongen i Middelfart med fredsafstalen fra Kiel. Foto: Landsarkivet for Sønderjylland.

holdt uden for de vigtige informationer: »Hver time ankommer og afgår kurerer; men jeg får ikke noget at vide', sagde han til mig med bitter resignation og trak på skuldrene.«³⁹

Men inderkredsen vidste tilstrækkeligt. Den 10. januar vendte Tettenborn sin vogn sydpå fra Christiansfeld og indlogerede sig i Haderslev. De to parters repræsentanter tog forskud på freden. Den danske diplomat Rist fandt sit sølvtøj frem fra skjulestedet og holdt den 12. januar fin middag for generalen. »Vor gode kokkepige og min gode vin gjorde god virkning«, beretter han.⁴⁰ I Christiansfeld fejrede kosakkerne det russiske nytår den 13. januar med musik og march gennem gaderne.

Den 15. januar blev freden underskrevet i den Buchwaldske gård i

Dänische Straße i Kiel: Norge skulle afstås, og Frederik 6.s lande til gengæld straks rømmes. Alle rekvisitioner og kontributioner skulle straks ophøre. Fra den 18. januar måtte fremmede tropper ikke lade sig se nord for Slesvig. Ufortøvet blev aftalen sendt med stafet til ratifikation i kongens hovedkvarter i Middelfart. Nu kunne der festes helt åbent. I Haderslev mødtes de høje militære til bal, og Tettenborn skal ved den lejlighed have udbragt en toast: »Fra nu af skal denne by ikke kaldes Hadersleben, men Friedensleben.«⁴¹ Tettenborn takkede for godt kvarter og brød selv op om aftenen den 16. januar, tropperne fulgte efter næste morgen tidligt.

Endelig kunne også de almindelige borgere ånde lettet op. Rist huskede det senere på denne måde: »I herlig, stille frost gik vi ind til byen, hvor alle var i gang med at rense huse og gader. Igen mødte man glade ansigter midt i den almindelige uorden og ødelæggelse. I hovedkirken lå magasinstræet og hø tårnet op helt op i koret.«⁴²

Fra Haderslev foregik tilbagetøget sydpå i iltempo, uden ophold gennem Aabenraa og Flensborg. I Gråsten var den omhyggelige godsinspektør Bruhn og hans stab sluppet for den frygtede invasion af de fremmede horder og havde nu selvfølgelig lyst til at se de sagnomspundne fremmede, før de forsvandt. Den 17. kørte Bruhn derfor til Aabenraa for at få et glimt af de slemme kosakker, men da var det allerede for sent: »Vi nåede dog at se en kosakofficer og general Tettenborns køkkenvogn. Alle gader i Aabenraa var dækket med rester af fourage og hestegødning«, skrev Bruhn i sin dagbog.⁴³ Den 10. februar blev alle krigsforanstaltninger mod Sverige, England, Rusland, Preussen og Mecklenburg ophævet, og der blev påbudt en højtidelig lovsang, te Deum, i kirkerne og tak fra prædikestolene. De 19. januar var fæstningen Frederiksort genovertaget, og efter den 22. januar Holsten rømmet. Den 26. januar overtog danskerne igen Glückstadt, den 30. januar retirerede Karl Johan over Elben, den svensk nedsatte regeringskommission takkede af, og en kongelig »Kommission til hertugdømmernes genovertagelse« trådte til. Den fik til opgave at indhente beretninger om de lidte skader.⁴⁴

Fred – og fattigdom

Atter var der fred – men hvilken fred? Norge var skilt fra Danmark og lagt til Sverige. Frederik 6. rejste af sted til kongres i Wien for at forhandle fredstidens betingelser. Alligevel var lettelsen nærmest

grænseløs. Samtidens kilder belyser stemningen og fortæller, hvordan situationen blev tolket.

Troskaben mod kongen var ubrudt. Frederik 6. blev set som den, der havde sikret freden. På kongens fødselsdag den 28. januar blev monarken hyldet med en troskab, som var upåvirket af både krig og landetab. *Flensburgsches Wochenblatt* publicerede en versificeret fødselsdagstale, hvor den stedlige over- og landretsadvokat L.A. Gülich udtrykte det danske folks glæde over fødselsdagen bl.a. med disse linjer, her oversat:

*Glæd dig, du danske folk! Din kalder du Frederik den Gode,
Og som en fader sit barn, elsker han dig, danske folk!*

Længe havde Danmark levet i fred takket være kongernes kloge politik, og da skæbnen alligevel havde ført krigen til landet, havde Danmark bestået prøven. I nødens stund havde Friedrich der Gute kastet sig i bøn til Gud og sikret freden. En sådan hersker skulle prises:

Værdigere var ej nogen fyrste, kongekronen at bære.

Frederiks krone var den kosteligste, for den var smykket af folkets kærlighed.⁴⁵

Fødselsdagen blev også fejret i Aabenraa, hvor borgmester Schow tog initiativ til, at borgerne illuminerede deres huse. Der blev opsat statsloyale skilderier, der blev affyret kanonskud, og der var bal i madam Rudebecks gæstgivergård.⁴⁶

Freden blev fejret, da den var officiel. I Flensborg afholdtes fredsfest den 21. februar med spisning hos gæstgiver Owesen i »Altona«.⁴⁷

Normaliteten vendte tilbage, men det betød ikke tilbagevenden til den rige tid før århundredskiftet, hvor »alt hos os endnu var i flor, hvor ingen krig havde hærget vore lande eller tømt vore lommer«. Aviserne afspejlede tydeligt, at verden anno 1814 var en anden. Flensborg-ugebladet skrev om store kvaler med at få skatter og afgifter indkrævet, der var ikke penge til at udbetale løn til soldater og officerer, de måtte klare sig alene ved naturalforplejningen, hvor de var indkvarteret.⁴⁸ *Flensburgsches Wochenblatt* fandt det nødvendigt i nogle digtrefleksioner dateret 1. marts at nævne, at der også var håb midt i mørket, og at bekymringerne kunne omformes til glæde. Af krig og pest voksede forædling.⁴⁹ I Haderslev fandt ugebladet *Lynas* redaktør

*Advokat Johan Knudsen (1763-1819) var redaktør af bladet *Lyna* i Haderslev i den lange periode fra 1797 til 1819. Da statsbankerotten og krigstidens eftervirkninger fra 1813/14 lagde sig trykkende over byen, forsøgte han at opmuntre læserne og give dem ny optimisme. Gengivet efter Henrik Fangel: Haderslev bys historie 1800-1945, 1, 1975.*

Knudsen det nødvendigt at slå et slag for munterheden. Det ville være godt at indføre de engelske grinespil, grinning-matches, for at modvirke alt det triste. Bladet bragte artikler om det gode ved dårlige tider: de opfordrede til sparsommelighed og arbejde, de trængte det

Pastor Kier i Øster Løgum var en flittig forfatter og udarbejdede bl.a. den fine sognebeskrivelse Østerløgum Sogn kort beskrevet, som blev ledsaget af hans tegninger og panoramaer fra forskellige del af sognet.

Prospektet af kirkebyen Øster Løgum 1810 kan stå som illustration af hans beskrivelse af besværlighederne i krigsåret 1813/14 og derefter.

Gengivet efter Tage Morsings udgivelse Atlas over Øster Løgum sogn (1987).

jordiske mammon og griskhed tilbage. Tiden havde slået store sår, ramt velstand og borgerlig eksistens, alle havde lidt tab, ingen kunne se med et glad blik på fremtiden. Derfor var klager så almindelige. Men hertil måtte redaktøren sige: på ruiner vokser ingen frugter. Det gjaldt om at se frem – menneskene kunne kun så frø for fremtiden, hvis de holdt op med at forvandle nutiden til et helvede.⁵⁰

Da julen 1814 oprandt, var der fortsat god grund til eftertanke. I Øster Løgum lod pastor Kier tankerne gå til både sin menighed, sine foresatte, sit fædreland og sin konge, som nu var i Wien for at rede trådene ud: »Vi venter og haaber, at Du paa denne Rejse skal erfare, hvor lidet Landets Børn billiger Dine Omgivelser og ønsker, at de faar Afsked. Thi Pengenes Fald og Forandring, Krigens ulykkelige Udfald, Skatternes Formerelse, faar de Skyld for. Thi Norge er nu virkelig

gaaet over til Forening med Sverrig. Handelen ligger stille, og Armod og Forlegenhed er stor. Skatterne for 1813 staaer for de fleste her i Sognet ubetalte og altsaa for 1814 med.«⁵¹

Kier nævner statsbankerotten og krigens følger, som gjorde 1813-14 til et virkeligt vendepunkt. Mange udfordringer lå forude. Hvis der var grund til utilfredshed, rettede præsten den ikke mod kongen, men mod hans embedsmænd. Det var sikkert typisk. Slesvigs forhold til monarkiet og kongehuset var upåvirket. Krigen 1813-14 slog ikke revner i monarkiet.

Kosakvinteren som myte

Kosakkerne og den fjendtlige indtrængen blev den bratte afbrydelse af en lang fredstid. Frygten forud var stor, og indtrykket sad dybt i befolkningen bagefter. Oplevelsen var mindeværdig og skabte straks et marked for billeder. I marts 1814 tilbød annoncer i aviserne billedgengivelser af kosakkerne ved deres indtog i Flensborg og Husum. Der kunne også fås en autentisk beretning om slaget ved Leipzig, dér hvor Karl Johans felttog mod hertugdømmerne havde udspring.⁵²

Frygten for kosakkerne og de andre krigsfolk havde været panisk, før de kom, deres udseende og opførsel var så fremmedartet, vinteren havde været langt ud over det tilvante. Men helt overraskende fik besættelsen ikke det frygtede forløb, tværtimod forløb den forbløffende fredeligt. Alt dette var ideelt stof til mytedannelse, og faktisk kan vi se, at en myte om »kosakvinteren« begyndte at tegne sig allerede i selve krigsåret 1814.

Udgangspunktet var Slesvig by. Her udgav provsten i bydelen Friedrichsberg, Chr. Friedrich Callisen, straks i 1814-15 et lille opbyggeligt skrift, som fortalte, hvordan det pludselige vintervejr havde lagt sine snemasser beskyttende om folk og reddet dem fra de grusomme fjender. En gammel kone i byen havde den aften, hvor de fremmede var i anmarch, opsendt en bøn til Gud om redning fra de grusomme fremmede. Og se, næste morgen, da hun trak gardinet fra, var alle endnu uskadte. En uoverstigelig snemur, en gudsmur, havde lagt sig beskyttende om den gamle kones hus. Snemuren havde reddet hende for de fremmede, og det kunne kun skyldes den kære Gud. Han havde bønhørt den gamle kone. Gud selv havde grebet ind og reddet de stakkels folk fra de fremmede.⁵³

Den gode, opbyggelige historie med megen morale slog hurtigt an.

Den blev benyttet i digte af Clemens Brentano og Friedrich Rückert, den fandt vej til tyske og danske læsebøger. Det fastholdt erindringen om 1813-14 som noget helt særligt.⁵⁴ Gennem skolebøgernes beretning om gudsmuren og gamle folks fortælling om, hvad de selv huskede af begivenhederne, blev historien om »kosakvinteren« vide-regivet til nye generationer og holdt i live, i hele Slesvig til langt op i 1900-årene. At myten havde sit udspring i storpolitikken, i den svenske tronfølgers fremstød for at vinde Norge ved at angribe den danske konge i hertugdømmerne, fortonede sig derimod helt i mytens tåger. Den vinkel var langt mindre interessant end fortællingen om den slemme vinter og de slemme fremmede, som viste sig så uventet godmodige, og som så uventet hurtigt atter forsvandt igen til det store udland.

LITTERATUR

- Andersen, Poul: »'Kosakvinteren' i Gråsten«, *Sønderjysk Månedsskrift* 1980, s. 289-295.
- Andresen, Ludwig: »Fremde Truppen in Tondern 1813-1814«, *Beiträge zur neueren Geschichte der Stadt Tondern*, 1943, s. 127-138.
- Bülck, W: »Berichte über die Zustände in der Propstei Rendsburg während des Kosakenwinters 1813/14«, *Schriften für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, 2. rk., bd. 6, 1914-17, s. 423-432.
- Carstensen, Carsten A.: »Aus den schleswig-holsteinischen Kriegsjahren 1813/1814«, *Jahrbuch für die schleswigsche Geest* 2000, s. 155-162.
- »Chronik der Herzogthümer Schleswig und Holstein«, *Staatsbürgerliches Magazin*, bd 5, 1826: 1813, s. 251-358; 1814, s. 491-575.
- Frandsen, Steen Bo: *Holsten i helstaten. Hertugdømmet inden for og uden for det danske monarki i første halvdel af 1800-tallet*, 2008.
- Henningesen, Lars N.: »En nytårsprædiken 1801: 1700-årene i oplysningens spejl«, *Sønderjysk Månedsskrift* 2001, s. 3-8.
- Japsen, G.: *Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850*, 1961.
- Juhl, B.A. og D.A. Noiesen: *Læsebog for Over- og Mellemlasser i Slesvigs danske Skoler*, 1868.
- Kaufmann, Thomas: »Kosakvinteren«, *Sønderjysk Månedsskrift* 1941, s. 169-172.
- Kier, Peter: *Min rejse gennem jordelivet*, udg. ved Jens Holdt og Hans Hejselbjerg Paulsen, 1968.
- Kienitz, Dieter: *Der Kosakenwinter in Schleswig-Holstein 1813/14*, 2000.
- Kinze, H: »General Tettenborn und seine Kosaken in Christiansfeld«, *Die Heimat* 1924, s. 262-266.
- Krafft, Dethlev Nikolaus: *Amts- und Lebenserfahrungen*, 1834.
- Lautrup, E.: *Chronik und Monographie der Stadt Hadersleben*, 1844.
- Nørregård, Georg: *Freden i Kiel*, 1954.
- Ostenfeld, J.S.M.: *Studier over Stemminger og Tilstande i Holsten (1815-30)*, 1909.
- Paulsen, H. Hejselbjerg: »Slesvigske Tilstande og Tanker omkring 1821«, *Sønderjyske Årbøger* 1956, s. 90-98.
- Rist, Johann Georg: *Lebenserinnerungen*, bd. 2, 1880.
- Rockstroh, K.C.: »Ereignisse und Verhältnisse in den Herzogtümern Schleswig und Holstein während der Invasion 1813/14«, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, bd. 44, 1914, s. 125-219.

- Sach, August: »Die Gottesmauer vor Schleswig«, *Die Heimat* 1914, s. 7-11.
- Seidel, A: »Kriegsereignisse in Gettorf im Nordischen Kriege und 1813/14«, *Jahrbuch Arbeitsgemeinschaft Schwansen, Amt Hütten und Dänischwohld* 1938, s. 62-70.
- Sommer, J.: »Eine Mauer um uns baue!«, *Schriften für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, 2. rk., bd. 6, 1914-17, s. 289-300.
- Stolz, Gerd: »Kampen ved Bornhöved den 7. december 1813«, *Krigshistorisk Tidsskrift* 1/2000, s. 11-19.
- Sørensen, Carl Th.: *Kampen om Norge i Aarene 1813 og 1814*, 1871.
- Wolke, Willi: »Die Zerstörung der Seebatterie zu Vollerwiek«, *Heimatblätter Nordfriesland* 1975.

NOTER

1. Henningsen, 2001, s. 3-8.
2. Nørregård, 1954, s. 11, 12 og 16.
3. »So war denn der schreckliche Augenblick gekommen, da die schönen Fluren des glücklichen und gesegneten Holsteins von feindlichen Völkern überschwemmt werden sollten; ... so mußte denn dies schöne Holstein dazu dienen, um die ehrgeizigen Absichten eines ausländischen Fürsten zu erreichen!«, Rockstroh, 1914, s. 130 og 157.
4. Schimmelmann til prælaternes formand v. Qualen, 8/12 1813. Carstensen 2000, s. 161.
5. Citeret efter *Staatsbürgerliches Magazin*, bd. 5, 1826, s. 311f. Sørensen, 1871, s. 28f (dansk). Kienitz, 2000, s. 73 (tysk).
6. Ostefeld, 1909, s. 15-23. Frandsen, 2008, s. 90-94. *Geschichte Schleswig-Holsteins*, bd. 6, 1960, s. 334f.
7. *Flensburgsches Wochenblatt für Jederman*, 24/12 1813.
8. Stolz, 2000, s. 11-19. Nørregård, 1954, s. 75-82. Sørensen, 1871, s. 18ff.
9. Sørensen, 1871, s. 49f.
10. Andresen, 1943, s. 127-138.
11. Kapitulationsbetingelser i *Staatsbürgerliches Magazin*, bd. 5, 1826, s. 493f.
12. *Flensburgsches Wochenblatt für Jederman*, 31/12 1813.
13. *Lyna eine Wochenschrift*, 2/1 1814.
14. Kier, 1968, s. 197.
15. Seidel, 1938, s. 66.
16. Krafft, 1834, s. 65.
17. Rist, bd. 2, 1880, s. 291.
18. Bülck, 1914-17, s. 423-427.
19. Rockstroh, 1914, s. 193-201.
20. Wolke, 1975, s. 133.
21. Seidel, 1938, s. 62-70.
22. Nørregård, 1954, s. 107.
23. Nørregård, 1954, s. 117.
24. Chronik 1814 i *Staatsbürgerliches Magazin*, bd. 5, 1826, s. 499. Rist, bd. 2, 1880, s. 290.
25. Callisen: »Chronik 1813/14«, i: Sommer 1914-17, s. 289-300.
26. Rist, bd. 2, 1880, s. 290f.
27. Andersen, 1980, s. 289-295.
28. Rist, bd. 2, 1880, s. 290ff.
29. Kinze, 1924, s. 262.
30. Chronik 1814 i *Staatsbürgerliches Magazin*, bd. 5, 1826, s. 503.
31. *Schriften für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, II, 6, s. 304 (Allgemeine Deutsche Biographie, bd. 40, Leipzig 1896 + bd. 37, 1894).
32. Chronik 1814 i *Staatsbürgerliches Magazin*, bd. 5, 1826, s. 501. *Åbenrå bys historie*, bd. 2, 1967, s. 126-130. Rockstroh, 1914, s. 151.
33. *Åbenrå bys historie*, bd. 2, s. 130. Rockstroh, 1914, s. 145.
34. Rist, bd. 2, 1880, s. 293.
35. Kinze, 1924, s. 263.
36. Magistratens indberetning, 27/4 1814. Rockstroh, 1914, s. 206-211.
37. Nørregård, 1954, s. 88.
38. Kan være herredsfoged i Tyrstrup herred Georg Diedrich Langreuter eller kollegaen i Haderslev herred Friedrich Christian Lassen.
39. Rist, bd. 2, 1880, s. 295 og 302.

40. Rist, bd. 2, 1880, s. 298.
41. Lautrup, 1844, s. 2.
42. Rist, bd. 2, 1880, s. 303.
43. Andersen, 1980, s. 294.
44. Arkiv i Rigsarkivet, her også skadesanmeldelser fra Nordslesvig. Arkivet er ikke benyttet i denne artikel. Jf. Rist, bd. 2, 1880, s. 303-314.
45. Freue dich, dänisches Volk! Dein nennst Du Friedrich den Guten, Und, wie der Vater das Kind, liebt er Dich, dänisches Volk! Würdiger war noch kein Fürst, die Königskrone zu tragen«, *Flensburgsches Wochenblatt*, 12/2 1814.
46. Japsen, 1961, s. 51.
47. *Flensburgsches Wochenblatt*, 19/2 1814.
48. *Flensburgsches Wochenblatt*, 26/3, 9/4, 25/6 1814.
49. *Flensburgsches Wochenblatt*, 12/3 1814.
50. *Lyna eine Wochenschrift*, 20/3, 29/5 1814.
51. H. Hejselbjerg Paulsen, 1956, s. 91.
52. *Flensburgsches Wochenblatt*, 19/3 1814.
53. Sach, 1914, s. 7-11. Sommer, 1914-17, s. 290-300. Michelsen, 1914-17, s. 301-312.
54. Kaufmann, 1941, s. 169-172. Juhl, B.A. og D.A. Noiesen, 1868, s. 65 (Gudsmuren).

Zusammenfassung

»Der Kosakenwinter« wird geschichtlich als eine bunte Erzählung über feindliche Kosaken aufgefasst, die in dem harten Winter 1813-14 Teile von Holstein und Schleswig stürmten, dann aber schon wieder bald verschwanden, ohne die von der Bevölkerung befürchteten schrecklichen Verheerungen zu verursachen. Als moralisches Lehrstück in den Lesebüchern der Volksschule und als Volkskunde wurde die Geschichte bis ins 20. Jahrhundert wiedererzählt. Dahinter verbarg sich ein grosspolitischer Verlauf mit umfassenden Folgen für Skandinavien und mit der Bevölkerung von Schleswig und Holstein als Statisten und Zeugen. Die Kosaken waren ein Teil der Nordarmee des schwedischen Tronfolgers Karl Johan, die nach der Niederlage Napoleons bei Leipzig nordwärts marschierte. Karl Johan wollte durch die Besetzung von Holstein und Schleswig Frederik 6. dazu zwingen, Norwegen aufzugeben.

Der Artikel beschreibt den Verlauf des Angriffs und der Besetzung von Anfang Dezember 1813 und schildert die Reaktionen der Bevölkerung. Es herrschte überall Furcht und die Belastung der Bevölkerung war gross, die Fremden benahmen sich jedoch überraschend diszipliniert und schonend. Parallel mit der Besetzung verliefen diplomatische Verhandlungen, die am 14. Januar 1814 zum Kieler Frieden und damit zur Abtretung Norwegens führten. Die Loyalität der Bevölkerung dem dänischen Staat und dem König gegenüber wurde durch den gesamten Verlauf hindurch nicht angefochten.

Den alternative behandler Hans Schlaikier og sygdomsbehandling i Egersund

af JOHANNES BRIX

I familien Schlaikiers besiddelse findes et smukt tornyster i træ fra begyndelsen af 1800-tallet. Det har en mængde små skuffer og rum, hvori der har været urteblandinger og anden form for »medicin« til behandling af syge mennesker. Tornysteret har tilhørt teglværksejer og officer Hans Schlaikier (1779-1843), der ud over de nævnte hverv også fungerede som alternativ behandler på Egersund-egnen i 1800-tallets begyndelse.

Sygdom og dens behandling var helt op til slutningen af 1800-tallet et privat anliggende, som borgerne i vid udstrækning skulle klare selv. Det gjaldt både med henblik på at få en efter forholdene adækvat medicinsk behandling som at klare de sociale vanskeligheder, som manglende arbejdsformåen kunne medføre. Denne artikel beskæftiger sig med Hans Schlaikier i Egersund, som var en af datidens »alternative« behandlere.

Kildematerialet er på ingen måde uproblematisk. Det består af en familiehistorie, der formentlig er samlet over en længere periode og antageligt nedfældet i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Den er meget omfattende, idet den er på flere hundrede upaginerede sider. Den er i familiens besiddelse. Endvidere findes familiens historie i bogform, publiceret 1999.¹ Med denne som vigtigste kilde har det været muligt ikke blot at få et indtryk af Hans Schlaikier som familiemenneske, men tillige som militærperson og ejer af et teglværk i Egersund. I denne artikel er det imidlertid meningen at fokusere på en helt anden side af Hans Schlaikiers aktiviteter, der ikke i nævneværdig grad er omtalt i den nævnte familiehistorie, nemlig hans virke som ikke autoriseret sygdomsbehandler. Det er hensigten at fremhæve de forhold, der må antages at have spillet en afgørende rolle for, at han erhvervede sine færdigheder. Oplysninger om

disse forhold er hentet i familien Schlaikiers arkiv på Landsarkivet i Aabenraa.² Yderligere informationer er hentet i familiens privatarkiv. Oplysningerne om Schlaikiers virke som alternativ behandler er få, men til trods herfor giver historien om Hans Schlaikier som alternativ behandler dog et indtryk af dette virke i en tid, der ligger langt tilbage, og hvor behandlingsmulighederne var sparsomme og vores viden om disse i øvrigt er meget begrænset. Det har ikke været muligt at finde andre kilder og yderligere materiale om Hans Schlaikiers virke som alternativ behandler, der kunne underbygge validiteten af de oplysninger, der findes.

Derudover er det hensigten, ved et kursorisk overblik over tidens lovgivning sammenholdt med den sparsomme viden, vi har om alternative behandlere, at placere Schlaikiers virke i den mangfoldighed af behandlingstilbud, der fandtes på hans tid.

Behandlergrupper på Schlaikiers tid

Man må antage, at der på et eller andet tidspunkt har været enkeltpersoner med færdigheder som sygdomsbehandler på Sundeved og Broager. Det har imidlertid ikke været muligt at tilvejebringe materiale om disse i den periode, Schlaikier udøvede denne aktivitet. Det skønnes derfor rimeligt at beskrive de behandlergrupper, som man ved fandtes på Schlaikiers tid.

Hvordan mennesker helt op til 1800-tallet har oplevet det at være syg, er vanskeligt at få et indtryk af i dag. Der foreligger simpelthen ikke tilstrækkeligt skriftligt materiale, der kan belyse denne problemstilling. Sygdom blev af øvrigheden i vid udstrækning anset som et privat anliggende, hvor såvel sygdom og de dermed forbundne sociale problemer skulle klares af patienten eller dennes familie. En undtagelse danner nok epidemitider, hvor staten kunne komme med ret rigoristiske indgreb, og militæret, hvor øvrigheden ikke havde nogen interesse i, at soldaterne var syge. Lovgivningen vedrørende sygdomsbehandling var meget sparsom, hvilket medførte, at der var rige muligheder for at udfolde sig på dette område, når bare man ikke berørte de autoriseredes grupperes »privilegier«. Derudover måtte man naturligvis ikke gøre den syge fortræd.

Størstedelen af befolkningen boede på Schlaikiers tid på landet og var fattig, hvorfor det utvivlsomt har været svært at betale autoriserede sygdomsbehandlere for deres hjælp. Honorarstørrelserne for be-

Billedet viser det tornyster, Schlaikier har benyttet på sine vandringer på Broager og Sundeved, set forfra i lukket tilstand. Det er fremstillet af træ. Man kan i den ene side se, hvor læderremmene, der ikke er bevaret, har været fikseret. Ved hjælp af læderremmene har han kunnet have tornystret på ryggen. Tornystret måler 30 cm i bredden og 30 cm i højden, og det er 18 cm dybt. Det vil sige, at det næsten er de samme mål, som de små rygsække har, der i stor udstrækning anvendes i dag. Tornystret er i familiens besiddelse.

handling hos de autoriserede behandlere som læger, kirurger og jordemødre var i vid udstrækning fastlagt af staten og publiceret i forskellige bekendtgørelser. De var efter datidens forhold høje og for de fleste borgere vel nærmest ubetalelige.³

Befolkningen har ved sygdom hovedsagelig benyttet sig af »kloge« koner eller mænd, der var bosiddende på egnen, såfremt man ikke klarede det uden fremmed hjælp. Disse ikke autoriserede behandlere kunne meget vel være i besiddelse af stor empirisk viden og gode færdigheder i behandling af sygdom. Nogle var kendt for at have haft heldige behandlingsforløb og derigennem erhvervet et godt renommé

og nød derfor tillid i lokalbefolkningen. For denne gruppe har honoraret næppe spillet den helt store rolle. Jeg mener, at Schlaikier, som omtales i denne artikel, hørte til denne gruppe.

En anden gruppe, der heller ikke var autoriseret, var meget heterogent sammensat. Den kunne omfatte f.eks. kræmmere, der vandrede rundt for at faldbyde deres tabletter/varer, der angiveligt kunne helbrede næsten alle tænkelige og utænkelige sygdomme. Schlaikier anvendte under sine sygebesøg et tornyster /rygsæk, der kunne ligne det, disse behandlere anvendte. Selv om denne aktivitet var forbudt i her-tugdømmerne, var den ikke ophørt helt og kunne medføre, at ting/medikamenter kunne blive konfiskeret, og i gentagelsestilfælde bestod mulighed for, at sælgeren kunne blive idømt fængselstraf. Baggrunden for disse forholdsvise strenge bestemmelser var bl.a., at man havde set adskillige mennesker blive syge af den »medicin«, de havde købt.⁴

Af andre, der tilbød deres »færdigheder« kan nævnes stærstikkere, broksnidere, benbrudslæger, folk, der trak tænder ud, ledsættere eller rene charlataner. Deres virke blev ofte anset som værende odiøst og forbundet med bevidst snyd.

De var ofte omkringrejsende og havde ingen interesse i at opholde sig for længe på et sted. Dette havde formentlig sin årsag deri, at de ikke ønskede at blive konfronteret med patienternes forståelige vrede i tilfælde af behandlingssvigt eller forværring af sygdommen. Denne heterogene gruppe har nok været omgærdet af nogen mistro.

Det må have været overordentlig vanskeligt for syge i deres bestræbelse på at få hjælp at vurdere, hvilken der var relevant og seriøs.

At det i dag er meget vanskeligt at få et nøjagtigt indtryk af tidligere tiders behandlings-principper hos »alternative« behandlere skyldes først og fremmest manglende skriftligt materiale. En væsentlig årsag hertil har formentlig været, at kun et fåtal havde læse- og skrivefærdigheder. Derudover har der formentlig tillige været en angst for at udlevere »forretningshemmeligheder«. Man kender dog tilfælde, hvor den alternative behandler har samarbejdet med et apotek, og derigennem har man kunnet få konkrete oplysninger om sammensætningen af nogle præparater, som var blevet anvendt.⁵ Almindeligvis er de oplysningerne, man får, meget upræcise. Dette har bevirket, at man ikke er i stand til at reproducere »medicinen«. Ofte er det uklart, hvilken form man har anvendt, om det var salver, cremer, omslag eller piller, doseringen samt behandlingsvarigheden. Som noget meget karakteristisk for tiden blev midlerne anvendt mod »symptomer« og ikke så meget til be-

handling af en specifik sygdom, som vi vil gøre det i dag. Derfor kunne et medikament efter tidens opfattelse anvendes til mange forskellige sygdomme med samme symptom. Dette er en af forklaringerne på, at man kun havde få præparater at gøre godt med.⁶

Lidt om autorisation og lovgivning på sundhedsområdet

For både læge-, kirurg- og jordemodererhvervet, men i lige så høj grad for befolkningen, har autorisationsbegrebet haft stor betydning. Autorisationen signaliserede, at personen havde en vis kyndighed, som var kontrolleret af en godkendt uddannelsesinstitution. Retten til at virke fik man imidlertid først, når kongen, senere myndighederne, også havde godkendt uddannelsesforløbet. Bosatte man sig i et andet fyrsteligt territorium, skulle man almindeligvis have en ny tilladelse (autorisation) hos den stedlige øvrighed for fortsat at kunne udøve sit fag. Samfundet havde på denne måde fået en styringsmekanisme inden for sundhedsområdet, hvor ikke blot uddannelsens indhold var defineret, men også antallet af erhvervsudøvere og tillige, hvor disse måtte udøve deres virke. Dette var naturligvis med til at give disse faggrupper en social sikkerhed, og erhvervelsen af en autorisation var derfor attraktiv.

Den første lovgivning for sundhedsområdet, der havde gyldighed i hele kongeriget var Medicinalforordningen fra 1672.⁷ Denne lov omhandlede primært forholdet mellem læger, kirurger og apotekere. Det ejendommelige ved Medicinalforordningen er, at læger, der blev uddannet ved Kiels Universitet, der var grundlagt 1665 og havde et medicinsk fakultet, slet ikke er nævnt i loven. Først 1746 kommer der et rescrypt, der præciserer lovgivningens gyldighed i Hertugdømmerne.⁸

Vedrørende behandlingen af syge var der i lovgivningsmæssig henseende få restriktioner, hvilket også ville have været underligt grundet de reelt bestående forhold. Der har utvivlsomt eksisteret et latent behov for at kunne opnå en eller anden form for hjælp ved sygdom. I begyndelsen af 1800-tallet, var der således ingen læger eller kirurger, hverken på Sundeved eller på Broager. Egersund lå »godt gemt væk«, idet de nærmeste læger boede i Sønderborg, Flensborg og Aabenraa. Formentlig har der været en jordemoder i området.

Autorisationen for de ovenfor nævnte erhvervsgrupper gav ikke disse eneret til at behandle syge, hvilket på baggrund af de beskrevne forhold også ville have været uforståeligt. Men det var forbudt at

Schlaikiers tornyster åbnet helt. Overfladen er bemalet med dekorative mørke farver iblandt blomster. Tornystret har kunnet rumme de remedier, som han har anvendt. Her tænkes på piller, miksturer i små glas, salver i små bøtter, forbindsstoffer og andre ting.

ordinere indvortes medicin, såfremt man ikke var læge eller kirurg med 1. karakter. Medicin var defineret som varer, der kun måtte fremstilles på apoteket. Hans Schlaikier havde ingen autorisation, men udfyldte med den empiriske kunnen og teoretiske viden, han havde, et tomrum, der utvivlsomt placerede ham i en »klasse« for sig.

Hvordan forholdene har været i Sønderjylland efter Genforeningen 1920 for alternative behandlere er tidligere undersøgt.⁹ For at få et indtryk af, hvorvidt der har verseret »sager« i offentlig regi vedrørende Hans Schlaikiers aktiviteter som sygdomsbehandler har jeg gennemset de tilgængelige relevante fysikatsarkiver, men har intet kunnet finde.

Autoriserede sygdomsbehandlere på Schlaikiers tid

Foruden læger skulle bl.a. jordemødrene og kirurgerne som omtalt have autorisation for at virke. Vores kendskab til disse faggruppers aktiviteter er imidlertid ligeledes sparsomt. Vi ved ikke, hvorvidt der i den periode, Schlaikier har virket i Egernsund, tillige har virket ki-

urger i området. Vi må dog antage, at der har virket jordemødre i området. Disse har højst sandsynligt erhvervet deres uddannelse ved jordemoderskolen i Flensborg, hvor det fra 1755 til 1805 var muligt at erhverve autorisationen og aflægge et jordemoderløfte. Det var pålagt dem at føre protokoller over de fødsler, de medvirkede ved, og de skulle samarbejde med præsterne vedrørende deres optegnelser i forbindelse med fødslerne.

I lovbekendtgørelsen vedrørende Jordemodervæsenet i hertugdømmerne står, at de ud over at lede selve fødslen måtte give lavement, sætte igler samt årelade og bade kvinder.¹⁰ Hvorvidt de har foretaget andre behandlinger, og om de har måttet behandle mænd, vides ikke. Baggrunden for at lovgive på området har nok været konkurrencemæssige årsager. Kirurgerne hhv. barbererne anså åreladning, sætte igler og give lavement som et terapeutisk middel, som de også anvendte meget og derfor mente at have eneret til.

Kirurguddannelsen i såvel selve kongeriget som i hertugdømmerne foregik ved Det kirurgiske Akademi i København, der var etableret 1787.¹¹ Helt op til 1800-tallets begyndelse kom størstedelen af de studerende fra hertugdømmerne, og tysk var faktisk det mest benyttede sprog ved akademiet i København i mange år. Adskillige kirurger fik ansættelse ved militæret, der af strategiske årsager i et betydeligt omfang befandt sig i kantonnement i hertugdømmerne. Mange af disse nedsatte sig efter endt militærtjeneste som civilt praktiserende læger. De måtte nemlig, ifald de havde bestået deres kirurgiske eksamen med første karakter, også befatte sig med medicinske sygdomme og ordinere medicin. Dette var naturligvis noget, lægerne ikke brød sig om. Ydermere steg antallet af nyuddannede kirurger ganske betydeligt og var langt større end antallet af uddannede læger i begyndelsen af 1800-tallet. Læge- og kirurguddannelsen blev samlet til en uddannelse i 1842. Alle kirurger blev således på en gang læger.¹²

Lægerne på Sundeved og Broager på Schlaikiers tid

Det er ikke lykkedes at opspore en autoriseret sundhedsperson på Broager eller Sundeved før begyndelsen af 1800-tallet, hvor den første læge kommer til Gråsten 1826. Han var dog kun tjenestegørende for personalet på Gråsten Slot.

Hertugen af Augustenborg var ejer af Gråsten Slot, som efter en brand var blevet genopbygget 1759 og senere udvidet. Fyrsterne an-

satte ofte læger, der primært skulle betjene fyrsten og dennes familie, men hyppigt tillige ansatte ved hoffet. Det kan således nævnes, at hertugen af Augustenborg havde ansat en hoflæge ved såvel Augustenborg som Gråsten Slot.

Den første læge, vi har kendskab til i Gråsten, var Anton Conrad Ehlers Tönsen, der efter afsluttet eksamen ved universitetet i Kiel 1826 blev ansat af hertugen i Augustenborg med tjeneste ved Gråsten Slot og hertugens godser.¹³ Han fratrådte embedet i 1829.

Hans efterfølger blev lægen Friedrich Wilhelm Emil Clausen (1799–1884), som var født i Tønder og havde stillingen indtil 1849, da han, grundet sin pro-augustenborgske indstilling, blev afskediget af de danske myndigheder. Han fik dog lov til at fortsatte som praktiserende læge i Gråsten, hvilket han gjorde indtil sin død. Clausen var af den opfattelse, at han grundet sin politiske holdning i tvisten 1848/1864 var udsat for en del chikane fra den overvejende kongetro del af befolkningen. Således gik der rygter om, at den medicin, Clausen ordinerede, i virkeligheden var beregnet til at behandle grise med. Et andet rygte gik på, at Clausen burde/skulle forflyttes til Nicobarerne, en øgruppe i Det bengalske Hav som lå ufatteligt langt væk fra Gråsten.

Lidt konkurrence fik Clausen, da læge Johan Jensen Johannsen (1791-1872) efter afsluttet uddannelse i Kiel 1826 nedsatte sig i Flensborg og i 1832 flyttede til Gråsten for at virke blandt den del af befolkningen, der ikke var knyttet til slot eller godser på egnen. Johannsen virkede i Gråsten indtil sin død.

Lægedækningen var således i tiden op til Hans Schlaikiers død 1843 meget sparsom. Først da læge Johan Schirmhoff (1813-1887) i 1841 nedsatte sig i Broager, blev det lidt bedre. Schirmhoff virkede i Broager indtil sin død.

Gråsten Hjorte Apotek blev etableret 4. november 1828 som hofapotek for hertugen af Augustenborg. Apotekets nuværende navn bliver først officielt ændret til Gråsten Apotek i 1972. Der foreligger ingen viden om, at Schlaikier har benyttet dette apotek til indkøb af varer.

På Schlaikiers tid fandtes der hverken sygehuse i regionen eller fattiggårde på egnen. Den første fattiggård på Broager blev etableret 1849/50 og i Gråsten 1854.¹⁴ Rent administrativt hørte Broager og størstedelen af Sundeved til Sønderborg fysikatsdistrikt.¹⁵

Hans Schlaikier – hans skolegang og tiden ved militæret

I det følgende er det hensigten at give et indtryk af personen Hans Schlaikier og påvise nogle faktorer, der efter alt at dømme har været medvirkende til, at han fik interesse for og færdigheder som sygdomsbehandler. Som meget betydningsfuldt for Hans Schlaikiers udvikling må man nok anse det udbytte, han fik af skolegangen, og efterfølgende hans tid ved militæret. Derfor beskrives dette nedenfor kursorisk.

Skolegang

Hans Schlaikier (1779-1843) var født i Sønder Hostrup syd for Aabenraa, hvor faderen var landmand. Her gik han i skole, idet der siden 1757 havde været en skolebygning, til hvilken der var knyttet en omgangslærer.¹⁶ Læreren havde åbenbart den holdning, at meget vel skulle de børn, der kom i skole, have kendskab til katekismus, evangeliet og salmebogen, men derudover skulle de også bibringes praktiske færdigheder, som f.eks. at kunne skrive breve og læse bøger. Læreren i Sønder Hostrup må meget tidligt have erkendt, at Hans Schlaikier var såvel lærevillig som begavet. Endvidere må han have fornemmet, at forældrene ikke styrede imod, at læreren fremmede de boglige færdigheder hos deres søn. I hvert fald fik Hans Schlaikier lært at skrive og læse både dansk og tysk. Dette var vel usædvanligt for en elev i en omgangsskole på landet. I nogle kredse i stat og kirke begyndte man at se fordelene ved, at børnene fik lært at læse og skrive og om muligt både dansk og tysk, men udbredt var denne opfattelse vel ikke overalt. Der tænkes her på områder, hvor man næsten udelukkende anvendte ét sprog, enten tysk eller dansk. Efter endt skolegang arbejdede Schlaikier på gården hos sin fader.

Militærtjeneste

I 1799 blev han som 20-årig indkaldt til session, der blev afholdt i Gråsten, og blev erklæret egnet til militærtjeneste. En ret omfattende viden om Schlaikiers tid ved militæret har vi gennem hans korrespondance med forældrene. Dette har været ret bekosteligt for den unge soldat, idet soldaterne kun fik udbetalt meget små pengebeløb for

Billedet er et foto, der viser et aftryk af en signetring, der har tilhørt Hans Schlaikier. Våbnet er optaget i Heraldisk Selskabs våbenrulle som nr. 485. Våbenskjoldets øverste halvdel er delt i to dele. Venstre del har en sort baggrund med en grøn gren med to guld agern. I den højre del er baggrunden sølv og viser et neg på grøn jord foran en le. Den nederste halvdel er rød med fire sølv bølgelinjer. Øverst ser man en sølv harniskklædt arm svingende med en sølv sabel med guld hæfte.

deres tjeneste. Hermed skulle de betale såvel deres kvarter, mad og andre fornødenheder, som f.eks. kunne være porto til breve, pakker etc. Hans Schlaikiers omfangsrige korrespondance medførte, at han måtte give afkald på andre ting, der kostede penge, for at få økonomien til at hænge sammen.

Efter en kort periode som rekrut i Slesvig blev hans militære enhed omplaceret og flyttet til Oldesloe. Her blev han oppasser (Bursche) hos bataljonskirurg Knoll, som han skulle gå til hånd ved behandlin-

gen af især syge, men også sårede soldater. Han viste stor interesse, var meget videbegærlig og udviklede gode færdigheder. Endvidere var han en god medhjælper, da han beherskede såvel dansk som tysk i skrift og tale. Knoll blev meget glad for den unge, opvakte soldat og indviede ham til gengæld i urteplanternes virkning ved visse symptomer og forklarede ham, hvad en farmakope er, og hvordan man kunne anvende den.¹⁷ Han lærte ham ligeledes, hvordan man »komponerede« og tilberedte forskellige »medikamenter«.

Hans Schlaikier giver i sine breve til forældrene udtryk for, at han meget vel var klar over, at tjenesten hos regimentskirurgen var en loppetjans, især set i forhold til den almindelige soldats tjeneste, som han var fritaget for. I 1804 blev han forflyttet til et nyoprettet jægerkompagni, der var stationeret i Slesvig, hvor han to år senere blev udnævnt til korporal. En væsentlig årsag til, at Hans Schlaikier blev forfremmet, skal have været, at han magtede såvel tysk som dansk, hvilket var en efterspurgt færdighed, idet der i en del militære enheder især i hertugdømmerne var menige og officerer, der ikke talte begge sprog.

Schlaikiers tjeneste for »konge og fædreland« kom til at strække sig over næsten 15 år, men det er usikkert, om han overhovedet har løst et skud under sin tjeneste, selv om han var soldat i en turbulent periode. Som nogle af de krigeriske hændelser, der direkte berørte det danske monarki, kan man anføre Slaget på Reden 1801, det engelske angreb og bombardement af København 1807 og indførelsen af fastlandsspærringen 1806, som fik stor betydning for det danske monarkis stilling i den store tvist mellem England og Frankrig. Især fastlandsspærringen fik afgørende betydning for Hans Schlaikier, idet han gjorde tjeneste ved kystforsvaret. Den overvejende del af tiden var han tjenestegørende på Als, Broager og Sundeved. Schlaikier gjorde det åbenbart godt, idet han blev forfremmet til sergent og sluttelig til premierløjtnant.

Erfaringer fra militæret som behandler

I sin tid som officer på Als var han i lange perioder udstationeret hos soldaterne, der var indlogeret hos beboere langs med kysten. Han kunne således komme i kontakt med soldater, der var syge, og her kom den viden, han havde tilegnet sig i tiden hos bataljonskirurg Knoll, ham til gode. Han viste stor interesse og engagement i at behandle de syge sol-

dater. Ved sygdom var soldaterne ellers henvist til kirurg Johan Otto August Balle (1780-1841), der siden 1805 havde virket i Nordborg.¹⁸ En anden mulighed var at henvende sig til fysikus i Sønderborg.¹⁹ To med hinanden forbundne faktorer, der besværliggjorde behandlingen af syge soldater, der var stationeret langs med kysten, var afstanden og de dårlige veje, der især om vinteren kunne være vanskelig passable. Det var meget lettere for alle parter, at Hans Schlaikier tog ud til soldaterne og selv påtog sig behandlingen af de syge. Sygdomspanoramaet var efter alt at dømme det samme dengang som i dag blandt unge raske mænd. Af hans breve får man indtryk af, at det især var øvre luftvejsinfektioner og mave- tarmlidelser, der var udbredt blandt soldaterne. I forårs- og sommermånederne behandlede Schlaikier mave-tarminfektionerne med havbade og snaps to gange daglig, et vist nok ret populært behandlingsregime. I mere resistente tilfælde, hvor diare var et væsentligt symptom, har han ofte ordineret opiumsdråber.

Schlaikier blev 1810 forfremmet til næstkommanderende kompagnichef i Nordborg med ansvar for Als' kystforsvar. Kystmilitsen blev opløst 1814, og Schlaikier fik tildelt en pension på 90 rigsdaler årlig for tro tjeneste, da han i 1815 forlod militæret.

Familien Schlaikier i Egersund

Under sin tjeneste opholdt han sig det meste af tiden på Als. Derudover var han i flere omgange stationeret ved et kystbatteri i Egersund som chef for 24 soldater og i perioder ved et batteri i Sandager, faktisk lige på den modsatte side af Flensborg Fjord. Soldaterne var hovedsagelig indlogeret hos private. Hans Schlaikier var således indlogeret hos familien Henningsen, der ejede et teglværk i Egersund. Her lærte han husets unge datter Margrethe Hedwig Henningsen (1791-1859) at kende. De blev gift 1809 og fik 11 børn. Hans Schlaikier og familie bosatte sig i Egersund de sidste år, han var ved militæret. Hans Schlaikier var åbenbart et familiemenneske. Således skal der være tilgået familien flere forespørgsler fra bekendte, der ikke selv kunne få børn, om at måtte adoptere et eller måske flere af deres børn. Selv om det ikke var ualmindeligt dengang, ville familien ikke høre tale om noget sådant.

På baggrund af sine egne erfaringer var han meget opsat på, at hans børn ud over en god opførelse og viden hjemmefra fik den bedst mulige skolegang. Efter mange års diskussion og trods statsbankerot

1813 kom der den 24. august 1814 en ny skolelov gældende for Slesvig-Holsten, i øvrigt få dage efter den var indført i kongeriget. Med denne lov blev der indført obligatorisk skolegang for alle børn i syv år. I Egersund var der blevet etableret en skole, som Hans Schlaikier imidlertid skønnede ikke havde et tilfredsstillende niveau for familiens børn. Han etablerede derfor undervisning med en privatlærer, idet han havde planer om, at drengene skulle studere. Efter nogen søgen engagerede han 1835 den unge teolog Hans Peter Prahll (1808–1869) som huslærer. Hans Peter Prahll blev i 1840 gift med Hans Schlaikiers ene datter Botilla Cæcilie (1815–1878). Samme år fik Hans Peter Prahll præsteembedet i Østerløgum.²⁰ Herefter kom nogle af Bottillas mindre søskende til Østerløgum for at forberede sig hos deres svoger til gymnasiet i Flensborg hhv. Haderslev. Tre drenge blev akademikere, idet to blev læger og en blev præst.

Dilemmaet omkring koppevaccinationen i begyndelsen af 1800-tallet

Ud over børnenes uddannelse beskæftigede Hans Schlaikier sig med et af de store kontroversielle spørgsmål i begyndelsen af 1800-tallet, nemlig hvorvidt man skulle lade sig og sine børn koppevaccinere. Koppesygdommen kom ofte som epidemier og kunne medføre stor dødelighed. Som et eksempel fra Danmark kan anføres, at der i perioden fra 1759 til 1771 blev født 34.251 børn i København, og i samme periode skal 3.049 børn være døde af koppesygdommen.²¹ Dette var et ganske voldsomt antal, især når man tager den almindelige børnedødelighed i betragtning, som dengang i forvejen var høj. Beslutningsprocessen for forældrene var ikke let, idet koppevaccinationen kunne give alvorlige bivirkninger, og i værste tilfælde kunne vaccinationen medføre dødsfald. Hans Schlaikier lod alle sine børn vaccinere, og det gik dem godt efter vaccinationen. Vaccinerne til koppevaccinationen i hertugdømmerne fik man fra den i 1805 etablerede vaccinationsanstalt i Altona.²² I Danmark blev koppevaccinationen afskaffet 1976.

Hans Schlaikiers behandlingsprincipper

Ikke blot militæret nød godt af Hans Schlaikiers kunnen. Ved sygdom i familie og i bekendtskabskredsen benyttede denne sig også af hans

Det vides ikke, hvor gammel Hans Schlaikier er på billedet. Schlaikier forlod militæret i 1815. Det må således antages at hidrøre fra den sidste tid, han var ved militæret. Billedet viser ham efter alt at dømme, da han er i begyndelsen af 30'erne. Det er svært med sikkerhed at sige, hvilken uniform han har på, men den ligner den uniform, en borgerofficer havde.

færdigheder. Fra den periode, hvor han var tjenestegørende på Als, foreligger der korrespondancer med konen, i hvilken hun bl.a. spørger om råd, hvad angår børnenes sygdomme. Således spørger hun i et brev, hvad hun skulle gøre med deres toårige datter, der åbenbart havde fået maveproblemer i form af diare. Hans Schlaikier svarer »8 dråber brun opium daglig«. En behandling, der må betegnes som effektiv.

Efter at have afsluttet sin tid ved militæret 1815 fortsatte hans interesse for sygdomsbehandling. Dette trods sin efterhånden store familie og det store ansvar og arbejde, der var knyttet til at drive det teglværk, som han overtog i 1825.

Hans Schlaikier blev kendt på egnen for, at han gerne ville hjælpe syge mennesker med de midler, han havde til rådighed. Han var opsat på at give dem, der henvendte sig til ham, en så god behandling som mulig. Schlaikier havde derfor anskaffet sig nogle ældre farmakopeer og en urtebog fra 1577, skrevet af en læge i Frankfurt. Endvidere havde han lavet noter i et lille hefte med opskrifter på urter/urteblandinger og urteudtræk, som han havde samlet igennem årene. Han tilberedte selv de midler, han behandlede folk med. Det kunne være urteblandinger, salver eller miksturer. Han påtog sig også at behandle landmændenes dyr. Man har siden 1804 haft en veterinær uddannelse i København, der også var gældende i hertugdømmerne. Vi har intet kendskab til dyrlæger på Broager eller Sundeved.²³ Når tiden tillod det, aflagde han dem, der havde anmodet om hjælp, et besøg.²⁴

Ved disse vandreture, der kunne være meget besværlige og tidsrøvende, benyttede han sit tornyster, i hvilket han kunne have diverse remedier.

Hans Schlaikier benyttede meget udtræk af kalmusplanten, der ikke er særlig kendt i dag. Imidlertid har planten siden oldtiden været anvendt i sygdomsbehandlingen såvel i middehavsområdet som i store dele af Asien. Denne plante voksede fortrinsvis ved ferskvands-søer. Det er især plantens rodnet, der har haft interesse. Af dette kunne man udvinde æteriske olier, tannin og harpikslignende midler. Disse stoffer har i tidens løb været anvendt til behandling af mange forskellige sygdomme. Hans Schlaikier anvendte såvel salve som omslagsbehandling ved bylder. Endvidere blev planten anvendt ved sår, der heledes dårligt. Opløsningen af kalmusplanten skal have haft en gunstig virkning ved mavekatar og forstoppelse.

Hvidløg blev anvendt ved forskellige symptomer hos både mennesker og dyr.²⁵

Et af Hans Schlaikiers mest benyttede og markante midler skal have været kviksølv. Man har haft kendskab til kviksølv som terapeutisk middel ved forskellige sygdomme i mange århundreder. En øget interesse for kviksølv udviklede sig i 1400-1500-tallet, hvor den svejtsiske læge Paracelsius (1493-1541), en af datidens mest kendte læger, var en af de ivrigste fortalere for brugen af stoffet.

Hans Schlaikier har efter alt at dømme især anvendt kviksølv som salve ved behandlingen af hudsygdomme. Han blandede kviksølv med svinefedt for derefter at kunne smøre det på huden. Da syfilis kan vise sig i form af hududslet, var kviksølvpræparater meget an-

vendt i behandlingen af denne kønssygdom helt op til begyndelsen af 1900-tallet.²⁶ Der foreligger ingen dokumentation, der underbygger den antagelse, at Hans Schlaikier har anvendt sin kviksølvbehandling ved kønssygdomme, men meget vel ved forskellige andre symptomer. Med al mulig forbehold kan man måske vove den tese, at syfilis heller ikke har været særlig udbredt på den tid blandt den landlige befolkning, hverken på Broager eller Sundeved. Behandlingen med kviksølv kunne påføre såvel patienterne som behandleren gener og bivirkninger, der kunne være ret alvorlige, især når midlet blev anvendt uagtsomt og over længere tid. Behandlingsmetoden var kontroversiel blandt læger, og ved enkelte universiteter frarådede man direkte at anvende kviksølv i behandlingsmæssigt øjemed. Som omtalt fandtes der imidlertid også magtfulde fortalere for at benytte stoffet. Blandt Hans Schlaikers børn, hvoraf to blev læger, dog først år efter Hans Schlaikier var død, har man haft en mistanke om, at han måske døde grundet senfølger af kviksølvforgiftning.

Der foreligger intet om, at Hans Schlaikier har udøvet kirurgiske aktiviteter. Dette var for øvrigt ret karakteristisk for kloge koner og mænd, der boede i lokalsamfundet. Det var simpelthen forbundet med for stor risiko for, at det kunne gå galt også ved indgreb, som vi i dag anser som små og uproblematiske. Der findes dog undtagelser.²⁷

Det vides ikke, hvor omfattende Hans Schlaikers virke som behandler af sygdomme ved mennesker og dyr har været.

Spørgsmålet om, hvor længe Hans Schlaikier har udøvet sit virke som alternativ behandler, er vanskelig at besvare eksakt. Familien har haft bopæl i Egersund nogen tid, før han selv bosatte sig der, hvilket skete, da han ophørte med sin militære løbebane 1815. Hvornår han ophørte, vides heller ikke med sikkerhed, men han var svækket og syg i nogen tid, før han døde. Når man antager året 1840 som det år, han ophørte med denne aktivitet, har han virket i ca. 25 år i Egersund og omegn. De første 10-15 år uden at der var andre, som befolkningen kunne henvende sig til for at få hjælp.

Epilog

Fortællingen om Hans Schlaikier som alternativ behandler er behæftet med mange ubesvarede spørgsmål, set med nutidige øjne. Et er, hvilken stilling denne faggruppe havde i folks bevidsthed. Det indtryk man får af denne persongruppe er, at deres virke næppe i større

omfang har været forbundet med stor social prestige. Hans Schlaikier danner måske en undtagelse, idet han som pensioneret officer og teglværksejer utvivlsomt har haft en vis social position på Broager og Sundeved. Der er indicier, der antyder, at han i sin tid som kommandant på Als har haft kontakt med Frederik Christian 2. (1765-1814), hertug af Augustenborg.²⁸

En anden social forbindelse som har været af betydning er, at han havde forretningsmæssige og personlige forbindelser til såvel købmand Otto Fr. Ahlmann (1786-1832) og familie i Gråsten som til købmand og senator Jürgen Ahlmann (1789-1873) i Aabenraa, som hørte til det absolut gode borgerskab på egnen. Det vil være forkert at antage, at Hans Schlaikier var en paria grundet sine aktiviteter som alternativ behandler.

Hans Schlaikier døde, efter nogen tids sygdom, på sin bryllupsdag den 23. marts 1843 i en alder af 64 år. Han blev begravet på kirkegården i Broager. Vi må antage, at det ville have glædet ham meget, om han havde oplevet, at to af hans sønner blev læger og endda fysici (embedslæger) i henholdsvis Aabenraa og Tønder. Den ene søn, Christian Heinrich Schlaikier (1824-1879), praktiserede en kortere periode i 1853 i Egernsund.

NOTER

1. Prah, Ernst: *Geschichte der Familie Schlaikier*, Band 1, Verlag Bruno Grimm, Hollingstedt, 1999.
2. Schlaikier-familien. Diverse avisudklip og slægtoptegnelser vedr. familien Schlaikier 1911-1976. Acc 2001/1. Landsarkivet for Sønderjylland.
3. Den Kgl. Forordning om Medici og Apotekere af 4. december 1672 findes i digitaliseret form. Denne lov kom til at gælde i en meget lang tidsperiode. De sidste bestemmelser blev først ophævet 1934. Honorar for læger var fastlagt i forordningens § 10, men blev dog med lange mellemrum justeret.
4. *Rescript, betreffend die Abänderung der Strafe für die Tabletkrämer, welche mit verbotenen Waaren handeln vom 1. April 1754*. Baggrunden for denne forordning har været, at det i områderne syd for Holsten var ret udbredt, at kræmmere vandrede rundt og lovpriste deres varer, der kunne omfatte medicin og derved kom i konkurrence med apotekerne, der havde eneret på at sælge medicin, og lægerne, der havde eneret på at ordinere denne iht. Medicinalforordningen fra 1672, som også gjaldt i Hertugdømmerne, i hvert tilfælde fra midten af 1700-tallet.
5. Brix, Johannes: »Mutter Tutein – Den »kloge kone« i Affenraa – og hendes tid«, *Sønderjyske Årbøger* 1984, s. 73-85.
6. I lægebøger helt op til 1600-1700-tallet er det ret almindeligt, at man anfører en hel række symptomer for derefter at nævne, hvilken behandling man kunne anvende. Her kan man iagttage, at det ofte er de samme midler, der anvendtes ved mange forskellige symptomer. En diagno-

- stik, som vi kender det i dag, fandtes ikke.
7. Den Kgl. Forordning om Medici og Apotekere af 4. december 1672.
  8. *Rescript, wodurch die vorstehende Medicinal- und Apotheker=ordnung in Ansehung der Herzogthümer in einigen Punkten verändert und verbessert wird.* 15. August 1746.
  9. Johannsen, A.: »Særlov for kvaksalvere i Sønderjylland 1920-1935«, *Sønderjyske Årbøger* 2008, s. 144-180.
  10. *Hebammenverordnung für das Herzogthum Schleswig, das Herzogthum Holstein, die Herrschaft Pinneberg, Stadt Altona und Grafschaft Ranzau vom 18. Febr. 1765.*
  11. *Verordnung, wegen der in Kopenhagen errichteten chirurgischen Academi und der ihr aufgetragenen Prüfungen aller angehenden Wundärzte vom 25. August 1786.* Kirurg/barber-uddannelsen var en mesterlære, hvor lærlingen i nogle år, ofte 2-3 år, var i lære. Imidlertid var kirurgien mere end at spalte bylder eller trække tænder ud. I udlandet havde man i 1700-tallet påbegyndt en kirurguddannelse ved skoler ofte i nær tilknytning til universiteterne, hvor lægerne blev uddannet, og derigennem blev der givet disse uddannelsesinstitutioner et vist videnskabeligt tilsnit. Enkelte steder var disse skoler blevet integreret i universiteterne. Det kirurgiske Akademi (Academia Chirurgorum Regia) i København blev indviet 1787, men bestemmelserne for uddannelsen blev som nævnt bekendtgjort året før.
  12. Kgl. Resolution af 17. december 1841. Det nuværende kirurgiske Akademi ophæves som særskilt læreanstalt og indlemmes fra 1. januar 1842 i universitetet således, at Akademiet og det nuværende medicinske fakultet forenes til et fælles lægevidenskabeligt fakultet.
  13. Nedenfor er anført de læger, som hertugen af Augustenborg havde knyttet til sit hof i Augustenborg. Når hertugen gjorde ophold i Gråsten, opholdt de sig også i Gråsten. Med nutidige øjne er sammenblanden af stillingen som livlæge hos hertugen og fysikus (embedslæge), som vi ser det med Henrici, ejendommeligt. Heinrich Wilhelm Henrici (1772-1850) var født i Hamburg og havde afsluttet sin uddannelse som læge ved universitetet i Kiel 1799. Efter at have virket som praktiserende læge i Altona 1799 til 1801 blev han udnævnt til livlæge for hertugen i Augustenborg. Fra 1813 til 1837 var han tillige fysikus i Sønderborg, men bibeholdt sin bopæl i Augustenborg for at være i nærheden af hertugen. Henricis efterfølger som livlæge i Augustenborg blev Jacob Frederik Bjørnsen (1796-1865). Henricis efterfølger som fysikus i Sønderborg blev Friedrich Christian Krüger (1795-1866), der efter en periode som praktiserende læge i Flensborg fra 1822 til 1838 blev udnævnt til fysikus i Sønderborg i 1838 og virkede som sådan indtil 1853, da han blev afskediget af de danske myndigheder grundet sin pro-augustenborgske holdning.
  14. Adriansen, Inge, Elsemarie Dam-Jensen og Lennarts S. Madsen (red.): *Sønderjylland A-Å*, 2011, s. 130.
  15. Brix, Johannes: »Fysikatsdistrikter i det Sønderjyske område indtil 1864«, *Lægevirke i Sønderjylland før 1864*, 1980, s. 66-78.
  16. Henningsen, L. (red.): *Ensted Sogns Historie*, 1987, s. 132.
  17. En Farmakope er en autoriseret fortegnelse af de lægemidler, ethvert apotek skal være forsynet med. Den rummer ydermere informationer om deres fysiske og kemiske egenskaber. Den giver også oplysning om indsamling, fremstilling og opbevaring samt anviser metoder til at konstatere deres identitet. Den første farmakope udkom i Danmark i 1772.
  18. Johan Otto August Balle (1780-1842) var født i København. Faderen var biskop. Han fik sin kirurgeksamen ved det kirurgiske akademi på Bredgade i København 1803, blev distriktskirurg i Nordborg 1805 og krigsråd i 1815. Han

- havde i en periode et lille apotek, som en provisor stod for.
19. *Patent betreffend die Besorgung der Militärkranken durch Civilärzte vom 17. März 1810.*
  20. Hans Peter Prahl (1808-1869) var født i Vedsted, hvor faderen Peter Prahl var præst. Efter det teologiske studium i Kiel, som han afsluttede 1835 (Cand.Gott) og tiden som huslærer hos familien Schlaikier i Egernsund, fik han sit første embede i Østerløgum 1840. I 1848 fik han embedet i Øsby. I 1851 blev han afskediget grundet sin pro-slesvigholstenske holdning. Han måtte forlade hjemstavnen og fik et embede i Wetzlar. Efter at de politiske forhold havde ændret sig 1864, vendte han hjem, og han fik embedet i Gl. Haderslev Sogn, hvor han døde.
  21. Jacobsen, Erik: »Kopper og vaccination«, *Medicinsk Forum* 1987, 40. årgang, nr. 5, s. 140.
  22. *Canzeleipatent, betreffend die Errichtung eines Vaccinationsinstituts für die Herzogthümer vom 2. Juli 1805.*
  23. *Patent, betreffend die Bildung einiger Wiekärzte auf der Veterinairschule zu Kopenhagen für die Landdistracte des Herzogthums Schleswig vom 27. Jan. 1804.* Man har siden 1804 haft en veterinær uddannelse i København, der også var gældende i Hertugdømmet Slesvig.
  24. I familiearkivet, ikke paginerede sider, bliver denne aktivitet nævnt. Imidlertid får man kun et rudimentært indtryk af denne.
  25. Hvidløg har gennem århundreder været kendt som et middel, der kunne anvendes i behandlingen af sygdomme ved såvel mennesker som dyr. Det fremgår ikke af Schlaikers efterladte papirer ved hvilke symptomer, han har anvendt hvidløg.
  26. Weismann, Kaare: »Syfilis. En medicinhistorisk oversigt«, *Bibliotek for Læger* 2009, s. 201-244.
  27. Brix, Johannes: »Broksnideren fra Hejls og hans tid«, *Dansk Medicin Historisk Årbog* 1988, s. 9-26.
  28. Det nævnes i familiearkivet, at Hans Schlaikier har haft en uniform, der skulle anvendes ved fyrstelige møder eller selskaber. Som højtstående officer på Als er det ikke umuligt, at han har haft kontakt med hertugen af Augustenborg.

Zusammenfassung

Die Behandlung von Krankheiten war Anfang des 19. Jahrhunderts noch eine schwierige Angelegenheit. Oft entstand die Frage, an wen man sich wenden sollte in seiner Suche nach relevanter und kompetenter Behandlung. Ärzte, Chirurgen und Hebammen, die eine Autorisation hatten, gab es nur in begrenztem Umfang, und sie hielten sich fast ausschliesslich in den Städten auf. Der grösste Teil der Bevölkerung wohnte aber auf dem Lande. Unter diesen Verhältnissen war der Hauptteil der Bevölkerung auf Autodidakten angewiesen, die zwar keine Autorisation besaßen, aber oft in der Nähe wohnten. Hier war der Ruf des Behandlers oft für die Wahl entscheidend. Auf diesem Gebiet tätig war Hans Schlaikier (1779-1843), der im Jahre 1815 seine militäre Laufbahn als Oberleutnant beendet hatte. Er über-

nahm eine Ziegelei in Egersund und beschäftigte sich nebenbei mit der nicht autorisierten Behandlung besonders von Bewohnern in Sundved und Broager. Bei seiner Tätigkeit trug er ein schönes hölzernes Tornister, wo er seine Kräuter und seine »Medizin« aufbewahrte. Sein Wissen hatte er insbesondere vom Militär, wo er über die Anwendung von Kräutern etwas gelernt hatte. Schlaikier war bis zu seinem Tode als Alternativ-Behandler tätig.

H.P. Hanssen i Folketinget 1924-26

Af HANS SCHULTZ HANSEN

De danske sønderjyders førstemand H.P. Hanssen valgte ved Genforeningen i 1920 foreløbig at stå uden for dansk partipolitik. Først i 1923 lod han sig stille op som folketingskandidat for Venstre. Ved valget i 1924 kom han ind i Folketinget, men allerede i 1926 forlod han efter eget ønske tinget ved folketingsvalget. Arkiv- og forskningsleder, dr.phil. Hans Schultz Hansen undersøger H.P. Hanssens motiver bag opstilling og mandatnedlæggelse samt de sager, han beskæftigede sig med.

H.P. Hanssen i Folketinget – en skuffelse?

For H.P. Hanssen blev tiden i dansk partipolitik kort. De to og et halvt år som folketingsmand for Venstre 1924-26 forblev en parentes i denne fremtrædende sønderjydes liv. Blandt hans samtidige vakte det hurtige farvel til Christiansborg undren. Det kaldte på en forklaring. En af H.P. Hanssens nære medarbejdere, redaktør C.J. Bech på *Hejmdal*, kom ind på det i *Bogen om H.P. Hanssen* fra 1948: »Da H.P. Hanssen ved folketingsopløsningen forud for valget i 1926 tog afsked med rigsdagsarbejdet og dermed afsluttede den gerning som *parlamentariker*, til hvilken han fra de unge år havde uddannet sig, var det uden bitterhed. En sådan følelse lå ham fjern, skønt hans deltagelse i dansk politik utvivlsomt havde været en skuffelse for ham. Nogen rettroende partigænger blev han aldrig. Vant til større forhold og videre udsyn, som han var, blev han på den danske rigsdag en fremmed, hvem de snævre partirammer efter hans korte ministertid ikke bød tilstrækkeligt virkerum for den sag, han havde viet sine kræfter. Hans tid forekom ham for kostbar til, at han skulde sætte sig ind i alt det, der *skilte* herhjemme, og som var baggrunden for dansk politik. Her havde han ingen interesser. Det var hans sønderjyske sag uvedkommen. Som minister havde han kunnet udrette noget, som almindelig rigsdagsmand fandt han ingen tilfredsstillelse i livet på Christiansborg. Og da tillige hans helbred begyndte at volde ham kvaler, sagde

han farvel uden sorg. Han kendte politikerens vilkår og havde ikke gjort sig illusioner.«¹

Laust Moltesen, der både var rigsdagskollega med H.P. Hanssen og hans ven gennem mange år, så det på samme måde: »Det var tydeligt at mærke, hvor fremmed han følte sig både i partimøderne og i salen.«²

Bechs og Moltesens opfattelse skærpes af protokolsekretær Svend Thorsen, der om nogen har beskæftiget sig med sønderjysk partipolitik i mellemkrigstiden. Han beskriver H.P. Hanssen som »en halvgammel mand, dertil næsten udslidt«, der følte sig »træt og tilovers«. Ifølge Thorsen var nationalitetskampens store optimist blevet pessimist, og han mente endog, at »H.P. Hanssens 15 sidste leveår står overvejende i et tragisk lys«.³

Om der kan rokkes ved denne opfattelse af H.P. Hanssens folketings tid som en fiasko, er ikke godt at sige. Det kræver en nærmere undersøgelse, hvilket netop er hensigten med denne artikel. Selvom den måske ikke vil føre til et grundlæggende ændret syn på H.P. Hanssens korte åremål i dansk politik, må det dog under alle omstændigheder være interessant med et nærmere studium af, hvordan H.P. Hanssen kom ind i dansk partipolitik, hvilken position han fik, hvilke »sager« han beskæftigede sig med som folketingsmand, og hvordan hans exit fra dansk partipolitik blev.

Kildematerialet til undersøgelsen er dels trykte kilder som *Hejmdal* og *Folketingstidende*, dels utrykt materiale fra H.P. Hanssens arkiv, bl.a. hans brevveksling med Niels Neergaard og hans breve hjem til hustruen Helene hjemme i Nygade i Aabenraa.

H.P. Hanssen og Venstre – en vanskelig forhistorie

Da H.P. Hanssen stillede op til folketingsvalget i 1924, var han langt fra en novice som parlamentariker. 1896-1908 var han medlem af den preussiske landdag og 1906-18 af den tyske rigsdag, valgt af dansksindede sønderjyder. Som sådan opfattede han sig først og fremmest som repræsentant for en befolkning og ikke for et politisk parti.⁴

Ligesom andre førende danske sønderjyder måtte H.P. Hanssen forholde sig til den danske partistrid mellem Højre og Venstre. Mens den sønderjyske danske presse og de fleste dansksindede i den ældre generation holdt med Højre i forfatningskampen, særlig på grund af Højres krav om et stærkt dansk forsvar, lå H.P. Hanssens og adskillige

andre unges sympati hos Venstre. Det var navnlig til kongerigets unge venstremænd, han knyttede sine kontakter. Mange af dem fandt ved Venstres splittelse i 1905 vej til Det radikale Venstre. H.P. Hanssen stod dog med sin udpræget grundtvigske indstilling nærmere I.C. Christensens, Niels Neergaards og Klaus Berntsens Venstre.⁵

Da det slesvigske spørgsmål blev genåbnet efter Tysklands nederlag i 1918, var forventningen, at H.P. Hanssen efter Nordslesvigs genforening med Danmark ville slutte sig til Venstre.⁶ I november 1918 udtalte H.P. Hanssen imidlertid, at han ikke straks ville tilslutte sig et politisk parti, og at han forestillede sig en overgangsperiode, hvor de nyvalgte folke- og landstingsmænd fra Sønderjylland udgjorde deres egen gruppe i den danske rigsdag. Så kunne de dels tale med én stemme i de særligt sønderjyske sager, dels få tid til at blive fortrolige med dansk partipolitik. Denne tanke vandt oprindeligt tilslutning både i Sønderjylland og kongeriget, men den blev i løbet af 1919 umuliggjort af grænsestriden mellem Aabenraa-, Flensborg- og Danevirkefolk.⁷

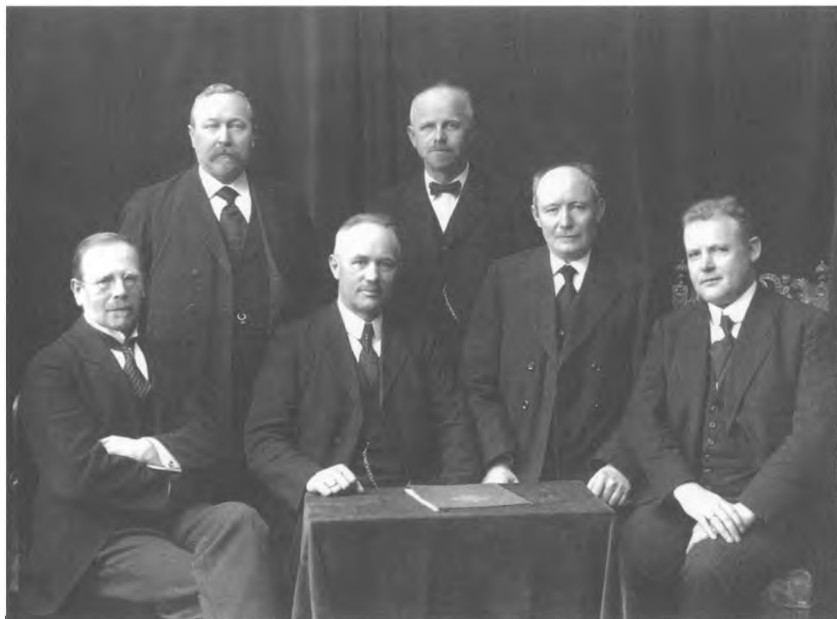
Denne strid blev skærpet, da H.P. Hanssen den 24. juni 1919 blev optaget som midlertidig minister for sønderjyske anliggender i det radikale ministerium Zahle. Over for C.Th. Zahle havde H.P. Hanssen fremhævet, at han ikke sigtede mod en partipolitisk tilslutning til regeringen, men alene mod den bedst mulige ledelse af genforeningsprocessen. Derfor ønskede han, at oppositionen blev orienteret herom før udnævnelsen. Zahle kunne imidlertid ikke dy sig for at score den politiske gevinst for regeringen og lod udnævnelsen sprænge som en bombe. Det gjorde med ét slag H.P. Hanssen vældig upopulær i Venstre og Konservative og direkte forhadet i de voksende kredse i de to partier, som gik ind for en sydligere grænse end Krusålinjen. Også på hjemmebanen i Sønderjylland bar ministerudnævnelsen ved til bålet. Vælgerforeningen blev splittet under den skærpede grænsestrid. I efteråret 1919 fandt et nyvalg sted, hvorefter Aabenraa-fløjen alene kunne bevare flertallet og H.P. Hanssen sin ministerpost ved hjælp af Sønderjysk Arbejderforenings stemmer.⁸

H.P. Hanssens ministertid sluttede brat, da Christian X afskedigede ministeriet Zahle den 29. marts 1920 og dermed gav bolden op til Påskekrisen. Der blev udskrevet folketingsvalg, som resulterede i dannelsen af et venstreministerium under Niels Neergaard. Denne tilbød H.P. Hanssen den ledende post i en sønderjysk tremandskommission, men da den nye regering søgte at udvirke en internationali-

sering af 2. zone med en afstemning 15 år ude i fremtiden, afviste H.P. Hanssen at medvirke.⁹ Han fandt, at man dermed løb en høj risiko for at få genoptaget grænsespørgsmålet i en for Danmark ugunstig situation med et stærkt Tyskland, og at det i værste fald kunne føre til genafståelse af hele Nordslesvig eller dele deraf.

H.P. Hanssen genoptog herefter tanken om en særlig sønderjysk rigsdagsgruppe.¹⁰ I april 1920 forestillede han sig, at en sådan fraktion kunne blive »tungen på vægtskålen« mellem de to blokke i dansk politik, Socialdemokratiet-Radikale Venstre og Venstre-Konservative Folkeparti. Dermed kunne man udnytte situationen til at opnå det bedst mulige for grænselandet. Den sønderjyske gruppe var kun udsat til at eksistere i den første valgperiode efter Genforeningen. Derefter skulle sønderjyderne fordele sig på de danske partier. Det viste sig hurtigt, at H.P. Hanssen ikke kunne gøre regning på Flensborg-folkenes medvirken. De gik tværtimod i gang med at organisere lokale venstrevælgerforeninger. Heller ikke blandt H.P. Hanssens tilhængere var der ubetinget tilslutning til tanken. I Haderslev Østeramt betingede man sig, at en sønderjysk gruppe fik tilknytning til Venstre. En forhåndskontakt til Venstres undervisningsminister Jacob Appel lod forstå, at en sådan konstruktion kunne accepteres af Venstre. Under indtryk af holdningen i Østeramtet vedtog et flertal at ændre gruppens navn til Det sønderjyske Venstre. Det vedtoges at indlede forhandlinger med Venstre i kongeriget om en alliance ved fordelingen af tillægsmandater; til gengæld skulle Venstre ikke opstille egne kandidater i Nordslesvig. H.P. Hanssen accepterede den drejning, hans egen plan hermed fik, formentlig fordi gruppen så kunne holdes samlet.

Afgørende for planens videre skæbne blev nu Venstres holdning. Det viste sig snart, at Appels positive holdning til et særligt sønderjysk Venstre savnede opbakning i partiledelsen. I.C. Christensen, der i særlig grad var forbitret på H.P. Hanssen, afviste helt tanken. Neergaard fandt, at Venstre frem for alt måtte støtte de rene venstreforeninger, som var under dannelse, og de kandidater, de opstillede. Dermed var der i realiteten ingen vej frem for et særligt sønderjysk parti sammen med Venstre. En vej frem med Venstre imod sig troede ingen rigtig på. H.P. Hanssen og hans nære meningsfælle, tidligere landdagsmand Nis Nissen, Viby, tilrådede en opløsning af Det sønderjyske Venstre. Begge ville blive stående uden for partierne og ikke stille op ved folketingsvalget. Efter denne erklæring besluttede Det

Seks af Venstres syv sønderjyder på tinge i 1920. Fra venstre folketingsmændene Anders Lebeck, Christian Ernst Christensen, P.J. Refshauge og Mads Gram samt landstingsmændene Hans Jepsen Christensen og Andreas Karberg. Landstingsmand H.D. Kloppenborg-Skrumsager er ikke med på billedet. Elfelt foto i Museum Sønderjylland – ISL.

sønderjyske Venstre at opløse sig selv. For H.P. Hanssens vedkommende skete det ikke uden bitterhed og med skarp kritik af Venstres sønderjyske politik.

Ved valget den 21. september 1920 fik Aabenraa-fløjen ikke desto mindre et godt valg. Alle fire nyvalgte folketingsmænd for Venstre, Anders Lebeck, Christian Ernst Christensen, P.J. Refshauge og Mads Gram, var H.P. Hanssens politiske lærlinge. Men mesteren selv manglede.

H.P. Hanssen stiller op for Venstre i 1923

I sommeren 1923 rykkede et folketingsvalg tættere på. I september 1924 ville den fireårige valgperiode udløbe. Venstres ledelse forudså, at partiets strålende resultat i Sønderjylland ved folketingsvalget i 1920 med 48% af stemmerne og fire folketingsmandater kunne blive

endog meget vanskeligt at gentage. Der måtte en stemmesluger på banen. En sådan var H.P. Hanssen. De to siddende folketingsmænd for Venstre i Haderslev og Aabenraa kredse, domæneforvalter P.J. Refshauge og redaktør Anders Lebeck, blev derfor af Venstres bestyrelse anmodet om at give afkald på genopstilling.¹¹

Den 18. september 1923 mødte to deputationer på tilsammen 28 mand op hos H.P. Hanssen i hjemmet i Nygade i Aabenraa. De kom fra Haderslev og Aabenraa opstillingskredse og havde henholdsvis Jørgen From fra Fjelstrup og borgmester Holger Fink fra Aabenraa som talsmænd. De menige medlemmer var H.P. Hanssens tro venner og støtter. Deputationernes ærinde var at formå H.P. Hanssen til at stille op som folketingskandidat på Venstres liste. De to skriftlige opfordringer erklærede kort underskrivernes tillid til H.P. Hanssen som samlende skikkelse og gav ham løfte om en stor vælgeropbakning. Mere direkte var de to ordførere i deres taler. Jørgen From opfordrede indtrængende H.P. Hanssen til »ikke nu at svigte sine gamle vælgere, venner og meningsfæller, som han havde repræsenteret i så mange år i Berlin«. Holger Fink sagde til H.P. Hanssen, »at det nu var hans pligt at bøje sig for deres enstemmige ønske og krav«. Der blev lagt pres på.¹²

Dette blev yderligere understreget ved, at Refshauge og Lebeck i breve til H.P. Hanssen erklærede at ville vige pladsen for ham, således som de i lighed med hans andre meningsfæller blandt de nyvalgte rigsdagsmænd allerede havde lovet ham i 1920. Lebeck fandt, »at din genindtræden i aktiv politik væsentlig ville bidrage til at give vor nationale politik fasthed og fæstne forståelsen for rigtigheden af vor nye sydgrænses dragning«. Svend Thorsen mener, at Refshauge gerne opgav sin folketingskarriere til fordel for sine mange andre hverv, mens Lebeck inderst inde helst ville have beholdt sin status som folketingsmand.¹³

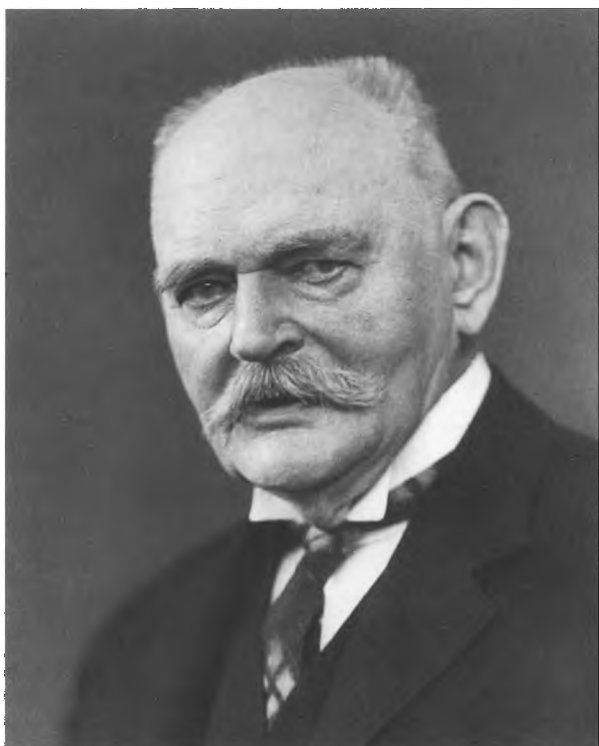
H.P. Hanssen udbad sig en uges betænkningstid, da der var flere forhold, som han ville have på plads først. Noget var af privat karakter, andet blev afklaret ved en samtale med Jacob Appel, men hovedtvivsspørgsmålet måtte H.P. Hanssen afhandle med Venstres leder. Den 21. september skrev han til Neergaard, at han nu var klar til opstilling, begrundet med, »at jeg til slut følte et større ansvar ved at sige nej end ved at sige ja til den af mine gamle venner og meningsfæller på ny til mig rettede indtrængende opfordring«. Særlig fremhævede H.P. Hanssen, »at jeg som politiker er sønderjysk specialist«.

Han opregnede sin lange politiske erfaring og fortsatte: »I alt, hvad der vedrører Sønderjylland og i tilknytning dertil vort forhold til Tyskland, føler jeg derfor som sagkyndig et særligt ansvar, og dette vil medføre, at jeg i disse spørgsmål udelukkende lader mig lede af min egen overbevisning om, hvad der tjener folket og riget bedst, og aldrig vil kunne bøje af derfra af hensyn til partiformål. I disse spørgsmål må jeg derfor fra første færd af forbeholde mig helt frie hænder.« Om alle andre politiske spørgsmål udtalte han blot, »at Venstres program ikke indeholder noget, som jeg ikke kan tiltræde«.

Neergaard svarede allerede dagen efter. Han fandt ikke, at H.P. Hanssens forbehold ville volde problemer for partiet: »Det er i virkeligheden kun et udtryk for den frihed, som ethvert medlem har i spørgsmål, hvor partiets program ikke har fastslået en bestemt retningslinje.« For en sikkerheds skyld ville han dog forelægge sagen for bestyrelsen. Neergaard fortsatte: »Jeg kan ikke slutte dette brev uden at bringe Dem min oprigtige tak for den beslutning, De har taget. Den har vakt stor glæde både i ministeriet og partiet, og jeg kan for mit eget vedkommende sige, at det er længe siden noget har glædet mig mere... jeg er sikker på, at vort samarbejde vil blive det bedst mulige.« Neergaard har sikkert ment, at der var nogle skår, som skulle klinkes efter hans og H.P. Hanssens uenighed om internationaliseringen af 2. zone i 1920. Allerede to dage senere kunne Neergaard vende tilbage med oplysning om, at H.P. Hanssens forbehold var accepteret af partiet.¹⁴ Dermed var sagen afklaret for H.P. Hanssen, og han accepterede opfordringen fra Venstre i de to valgkredse.¹⁵

Det er formentlig sjældent sket i dansk partihistorie, at en folketingskandidat for at lade sig opstille har betinget sig politisk handlefrihed på så væsentligt et politisk felt. Få år tilbage havde grænse spørgsmålet splittet nationen, og det havde stadig en indenrigspolitisk betydning – for slet ikke at tale om en udenrigspolitisk. Derfor er det bemærkelsesværdigt, at Neergaard valgte at sidestille det med etiske og religiøse sager, hvor folketingsmedlemmer efter Venstres tradition kunne bryde partidisciplinen. Det viser, at det var vigtigt for Venstre, at H.P. Hanssen stillede op i Sønderjylland og skaffede partiet mange stemmer, men det må også afspejle, at Neergaard og de andre venstreledere anså det for usandsynligt, at H.P. Hanssen ville få behov for at gøre sit forbehold gældende. Det kan kun betyde, at Venstres ledelse nu var indstillet på at følge H.P. Hanssens linje i det sønderjyske spørgsmål. Dette falder i hvert fald fint i tråd med Neer-

Niels Thomasius Neergaard (1854-1936) var Venstres statsminister 1908-09 og 1920-24 samt finansminister 1908, 1910-13 og 1926-29. Han huskes i dag måske snarere som forfatter til det solide trebindsværk Under Junigrundloven om Danmarks politiske historie 1848-66. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

gaards udtalelse i Folketinget en lille måned senere, den 18. oktober 1923: »Jeg har sagt det før, og jeg gentager det her: Grænsen ligger fast, og der vil fra regeringens side blive gjort alt for at opretholde den. Danmark spekulerer ikke hverken i Tysklands ulykke eller i noget andet nabolands ulykker.«¹⁶ Konkret betød det, at Neergaard afviste at støtte private bestræbelser på at udnytte den tyske inflationskrise til at hverve blandt sydslesvigerne for landsdelens tilbagevenden til Danmark. H.P. Hanssens opstilling og Neergaards tale var dermed en kold spand vand i hovedet på Flensborgfolkene.

H.P. Hanssens indtræden i dansk politik vakte – allerede før hans betænkningstid var udløbet – en mægtig opsigt i pressen.¹⁷ De fleste kommentarer var positive. Navnlig radikale blade og venstreblade så

hen til, at H.P. Hanssen nu ville komme til at indtage den placering i dansk politik, som tilkom ham i kraft af hans store erfaring. Nogle så endda hen til, at H.P. Hanssen kunne blive en samlende kraft i en fornyelse af det politiske liv med en opblødning af de hårdt optrukne fronter mellem partierne.

Mange aviscommentarer pegede på, at Nis Nissen kort tid forinden havde ladet sig opstille som folketingskandidat i Sønderborgkredsen for Det radikale Venstre. Spekulationer opstod om, at de to kampfæller fra udlændighedstiden og grænsestriden ville trække deres respektive partier imod hinanden og måske endda bevirke en genforening af Venstre. Det var dengang mindre end 20 år siden, at Det radikale Venstre i 1905 var brudt ud af det daværende Venstrereformparti. For nogle få var dette en forhåbning, for flere – navnlig i de konservative blade – en frygt, da det ville sætte en stopper for VK-samarbejdet. I den konservative *Haderslev Stiftstidende* var det A. Svensson meget om at gøre at skildre H.P. Hanssens genindtræden i Venstre, som om partiet dermed havde undsagt de Flensborgvenlige kredse i partiet – selvfølgelig i håb om, at de så ville finde over til Det konservative Folkeparti.¹⁸

Imidlertid ramte *Østsjællands Folkeblad* hovedet på sømmet, når det fastslog: »Alt i alt er det da sådan, at denne bølgende nyorienteringsdebat i virkeligheden mere afspejler stemninger og forhåbninger inden for de bestående danske partier, end den er udtryk for planer hos H.P. Hanssen.«¹⁹ H.P. Hanssens eget blad, *Hejmdal*, bekræftede dette.²⁰ Den nye folketingskandidat gjorde det selv i et interview i *København*, hvor hans sidste ord var: »Man må i øvrigt ikke vente, at jeg vil tage en fremskudt stilling i de almindelige politiske anliggender.«²¹ Intet tyder på, at H.P. Hanssen havde ambitioner om en fremtrædende stilling i Venstre. Forbeholdet i brevet til Neergaard viser mere end noget andet, at H.P. Hanssen gik ind i dansk partipolitik for at videreføre den linje, han altid havde fulgt: at virke for sine dansk-sindede sønderjyske landsmænd.

H.P. Hanssen valgte da også at tale om »Stillingen og opgaverne i Sønderjylland«, da han blev bedt om at tale på det jyske Venstres delegeretmøde i Skive i december 1923.²² Her fik venstrefolkene en belæring om, hvad H.P. Hanssen ville med et folketingsmandat. Først beskrev han landsdelens befolkningsmæssige og økonomiske udgangspunkt og indskærpede tilhørerne: »Nordslesvig var således, da det blev genforenet med Danmark, et folketomt og kapitalfattigt land.

Det må De for det første holde Dem klart for øje, når der er tale om fremtidens politiske opgaver.« H.P. Hanssen fortalte dernæst om den nationale stilling i »den truede firkant«: »Her mødte foruden byerne Aabenraa og Tønder og flækken Højer tre landsogne med tyske flertal. I 16 andre sogne blev der afgivet over 30 procent tyske stemmer, deraf over 40 procent i seks og 49 procent i fire. Alle disse sogne hører til den tyndest befolkede del af Sønderjylland«, og han appellerede: »Dette bør De ligeledes holde Dem klart for øje, når der er tale om fremtidens politiske opgaver.«

Den nye folketingskandidat sagde om selve grænsespørgsmålet: »Alle ansvarlige danske politikere er enige om, at grænsen ligger fast.« Han nævnte også de tyske socialdemokraters anerkendelse af 1920-grænsen i den netop indgåede Stauning-Wels-aftale mellem danske og tyske socialdemokrater af 25. november 1923. Men andre tyskere ønskede at flytte grænsen nordpå, og derfor var det ikke muligt at slappe af: »Vor sydgrænse er stærk, fordi den hviler i sig selv, det vil sige på folkets frie vilje. Dette betyder mere end en partimæssig, mere end en statsretlig bindende anerkendelse. Men vor politik bør gå ud på at styrke den. Og den vil styrkes i samme grad som den danske befolkning nord for grænsen vokser talmæssigt, tiltager i velstand og højnes kulturelt.« Og igen fik de forsamlede venstrefolk en klar henstilling: »At skabe de ydre betingelser herfor er vigtige rigsopgaver, som må løses, selv om det kræver betydelige finansielle ofre.«

I forlængelse heraf forsvarede H.P. Hanssen de fire små sønderjyske amter. Der var på grund af de mange opgaver under overgangen fra tysk til dansk styre et stærkt behov for ekstra embedsmænd. Så betød en årlig ekstraudgift på 30-40.000 kr. mindre. En sådan udtalelse kunne nok få det til at gibbe i manganen jysk venstrebonde. H.P. Hanssen ønskede også statsinstitutioner til Sønderjylland, bl.a. et sønderjysk landsarkiv: »Strengt sparekrav må her ligesom lokale interesser vige for hensynet til, hvad der ved at styrke vor sydgrænse fremmer hele rigets tarv«. Sparsommeligt anlagte venstrefolk var dermed advaret om konsekvenserne af at få den nye kandidat med i folden.

H.P. Hanssen i valgkamp 1924

I februar og marts 1924 blev H.P. Hanssen opstillet på delegeretmøder i Haderslev og Aabenraa kredses Venstre. Det var en formalitet, og han blev begge steder enstemmigt valgt. I Haderslev redegjorde

H.P. Hanssen for sin stilling til Venstre. Han fremhævede, at han i sin pureste ungdom havde sluttet sig til Venstre, skrevet venstreindlæg i *Højskolebladet* og været sønderjysk korrespondent til en række venstreblade i kongeriget. Derfor kunne det ikke komme som nogen overraskelse, at han stillede op for Venstre. Det betød selvfølgelig, at han kunne gå fuldt og helt ind for Venstres partiprogram. Han fremhævede således balance på statsbudgettet, slankning af administrationen, stop for flere og højere direkte skatter, men om nødvendigt en luksusafgift f.eks. på biler. H.P. Hanssen gik også ind for en højere kurs på kronen, så den igen nåede op på sin »normale højde«, dvs. parikursen. På det sociale område ønskede han en øget kontrol med arbejdsløshedskasserne, så de ydede bedst mulig støtte til dem, der ville, men ikke kunne få arbejde, og forhindrede, at »dagdrivere« udnyttede kasserne. Udstykningspolitikken havde også H.P. Hanssens sympati; den havde jo også en national mission i Sønderjylland. Denne landsdel var på ny H.P. Hanssens hovedærinde, som fyldte mest i programtalen. Denne del svarede indholdsmæssigt til talen i Skive.²³

I Aabenraa sluttede H.P. Hanssen sin tale således: »Før Genforeningen hævdede vi altid, at vi var en befolkning og ikke et parti, dvs. at klasseinteresser må vige for samfundsinteresser. Jeg er nu opstillet for et parti, for Venstre. Men Venstre er ikke et klasseparti, men et folkeparti, der ønsker at varetage hele samfundets interesser. Det er ud fra dette grundsyn, jeg ser min opgave, og det er ud fra det synspunkt, at jeg ønsker at varetage hele landsdelens interesse, både for by og land, både arbejdere og arbejdsgivere, ud fra den grundsætning, som Rasmus Rask gav udtryk for i sit ord: Sit fædreland skylder man alt, hvad man kan udrette.«²⁴

Få dage efter mødet i Aabenraa udskrev statsminister Neergaard folketingsvalg til den 11. april 1924.²⁵ Snart var valgkampen i fuld gang. H.P. Hanssen holdt sit første valgmøde i Rødekro den 21. marts. Som på de følgende møder var H.P. Hanssen eneste taler. Han ønskede ikke at deltage i valgmøder, hvor de andre partiers kandidater også talte, således som man brugte det nord for Kongeåen. Hans begrundelse var, at disse møder gav for ringe kontakt med vælgerne, når der var anmeldt otte partier: »Skal alle kandidater tale efter hinanden, og alle lægge beslag på tiden, da sættes dermed den stedlige vælgerbefolkning ud af spillet.« Derfor ville han heller ikke deltage i andre partiers valgmøder, hvorimod han gerne så, at andre partiers folk kom til hans møder, forudsat at han selv kunne lede og præge møderne, så de blev venstre-

møder. Specielt var han uenig i, at det var vælgermødernes formål at trække partiernes forskellige holdninger skarpere op. Det kunne være farligt i grænselandet, hvor man ofte skulle kunne finde sammen på tværs for at holde den nationale front.²⁶

Sikkert lå der også taktiske overvejelser bag dette. I et flerkantet vælgermøde ville H.P. Hanssen fremstå som en partipolitiker blandt andre. Dermed ville den historiske pondus, han besad som de danske sønderjyders nationale lederskikkelse, ikke udøve den samme tiltrækning på vælgerne, og han ville få sværere ved at udfolde sine særlige sønderjyske standpunkter.

Hejmdals referater af H.P. Hanssens møder lod dem tilsvarende fremstå nærmest som nationale tilkendegivelser. Det gjaldt særlig i begyndelsen af valgkampen. Reportagen fra mødet i Genner sluttede således: »Mødet i Genner blev et godt møde, et godt nationalt møde, der bar vidnesbyrd om en stærk vilje til den 11. april at møde mand af hus for at befæste stillingen over for den fælles modstander, tyskerne, og tillige en fast besluttethed på at være med at sætte H.P. Hanssen ind på den danske rigsdag med stærk støtte i befolkningen.« Sognerådsformand Rasmus Callesen fra Lerskov lå helt på samme linje. Som mange sønderjyder følte han sig fremmed over for dansk partipolitik: »Vi må jo tilstå, at vi ikke er så godt organiseret til dette valg, som vi var det, når vi gik til valg i gamle dage. Nu fortaber vi os i partikampene, men det er nødvendigt, at vi får valg arbejdet organiseret og får alle danske stemmer frem, hvad parti de end hører til, at ikke tyskerne procentualt set skal gå frem. Og vi har jo kun grund til at være glade ved at gå til valg denne gang, da vi atter kan stemme på vor gamle fører H.P. Hanssen. Selv om vi nu skal gå ind under danske forhold, så er der dog meget, der hernede ser anderledes ud end oppe nordpå, og der trænger vi til kyndige og stærke mænd. En sådan får vi med H.P. Hanssen, og jeg vil sige: Lad os møde mand ved mand og stemme på H.P. Hanssen. Et leve for, at vi får en rigsdag med den rette samfundsfølelse, en rigsdag, der ikke først og fremmest tænker på partiernes, men på det heles vel!«²⁷

En tilsvarende skepsis ved partierne delte en anden national veteran, væver Th. Kaufmann i Bovrup, der i Felsted erklærede, at han ikke så sig i stand til at stemme på et bestemt parti, men nok på en bestemt mand. Der var gode mænd i alle partier, men det skulle være »en mand hernede fra, ikke en fra København eller andetstedsfra«, og så kunne man ikke få nogen bedre end H.P. Hanssen.²⁸

H.P. Hanssen var derfor sikkert i overensstemmelse med sine vælgere, når han på valg mødet i Uge luftede en vis skepsis over for den rigsdanske måde at føre valgkamp på: »Jeg betragter det ikke som min opgave at tale ilde om de andre partier. Jeg tror, at vi ligesom englænderne bør betragte vore politiske modstandere som gentlemen, møde dem med en ærlig overbevisning og i stedet for den stadige nedrakning fremhæve de lyse sider ved det parti, man har sluttet sig til.«²⁹

H.P. Hanssen holdt endvidere valg møder i Varnæs, Hoptrup, Hyrup, Løjt, Christiansfeld, Klipleve, Bolderslev, Haderslev og Aabenraa.³⁰ Selv om valg møderne beholdt et nationalt præg, fik de politiske spørgsmål en større vægt sidst i valgkampen, især i Klipleve, hvor H.P. Hanssen ret detaljeret gennemgik Venstres partiprogram. På kant med mange venstrevælgere var han dog nok, når han her udtalte sig imod de populære krav om besparelser: »Der er to måder at spare på: at spare på skillingen og at tjene daleren, og den sidste måde er den fornøjeligste ...«³¹

Valgets resultat

Valget den 11. april 1924 var trods H.P. Hanssens opstilling ikke gunstigt for Venstre. I Sønderjylland gik partiet tilbage fra 24.907 stemmer i 1920 til 17.118 stemmer i 1924 eller fra 48% til 30% af de afgivne stemmer.³² Det gav kun to mandater mod fire i 1920. Også i H.P. Hanssens kredse var der stærk tilbagegang for Venstre. I Haderslevkredsen gik Venstre tilbage fra 33 til 24%, i Aabenraakredsen fra 46 til 29%. Sammenlignet med hele Sønderjylland lå tilbagegangen i Aabenraakredsen på gennemsnittet, mens den ikke var helt så udtalt i Haderslevkredsen.

Det var ventet, at Venstre ville gå tilbage i Sønderjylland. Resultatet fra 1920 var urealistisk højt. Mange af de nationale ledere, som sønderjyderne havde tillid til, stillede da op for Venstre, og det blev udslagsgivende for stemmeafgivningen hos de mange, som var uden kendskab til dansk partipolitik. Venstres mål med opstillingen af H.P. Hanssen var at begrænse denne tilbagegang. Man kan ikke sige, at det blev nået.

H.P. Hanssen opnåede som forudset et sikkert valg til Folketinget på et kredsmandat, men valgresultatet afspejlede mere hans skæbne som hovedperson i grænsestriden end hans tidligere stilling som de danske sønderjydernes førstemand.

H.P. Hanssens personlige stemmetal i Haderslev og Aabenraa valgkredse var hhv. 2.087 og 2.198. Det svarede i begge kredse til 92% af de stemmer, der faldt på Venstre. Opbakningen blandt de to kredses venstrefolk var således massiv. Men ellers slog H.P. Hanssen ikke igennem som *den* samlende skikkelse blandt de sønderjyske venstremænd, således som hans fortid kunne begrunde. I de andre kredse stemte kun få på ham personligt. Højest nåede han i Røddingkredsen med 210 stemmer og i Løgumklosterkredsen med 176. I alt fik H.P. Hanssen 4.854 personlige stemmer. Hans nærmeste konkurrent og svorne modstander blandt venstrekandidaterne var Flensborgmanden, amtsforvalter C.O. Pedersen. Han var opstillet i Sønderborg og Løgumkloster kredse og fik i alt 3.677 personlige stemmer, herunder en del fra Tønderkredsen. Grænsestriden satte her stadig sit præg på mange venstrevælgeres sind. I Røddingkredsen og Augustenborgkredsen stod de to lokale venstrekandidater Mads K. Gram og Chr. E. Christensen stærkt, og her var der ikke mange løse venstrestemmer at hente for H.P. Hanssen.

H.P. Hanssens beskedne personlige stemmetal uden for hans egne to kredse skyldtes endelig, at Det radikale Venstre opstillede Nis Nissen i Sønderborg, Augustenborg og Rødding kredse. Tilhængere af Aabenraa-retningen uden for Haderslev og Aabenraa kredse anså utvivlsomt H.P. Hanssens valg for sikret under alle omstændigheder. Derfor gav adskillige formentlig deres stemme til Nis Nissen for også at sikre ham valg. Ved at stemme på H.P. Hanssen og dermed give ham et »overskud« af stemmer i forhold til det nødvendige for at opnå valg, risikerede de omvendt indirekte at stemme flensborgmanden C.O. Pedersen ind i Folketinget.³³ Det lykkedes at få Nis Nissen valgt ind med 3.999 personlige stemmer.

H.P. Hanssen som nybagt folketingsmand

Valget gav også i det øvrige land markant tilbagegang til Venstre. Partiet tabte syv mandater. Neergaard trådte tilbage som statsminister. I stedet fik Danmark sin første socialdemokratiske regering under Th. Staunings ledelse og med Det radikale Venstre som støtteparti.

Mister et parti regeringsmagten, bliver den interne kamp om posterne hård. Først tager de afgående ministre fra, og der bliver desto færre at fordele mellem de menige gruppemedlemmer – og næppe

H.P. Hanssen fotograferet i den danske rigsdag. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

nogen betydende til de nyvalgte. Det fik H.P. Hanssen også at mærke. Ifølge datteren Ingeborg Refslund Thomsen havde han ønsket sig en plads i Udenrigspolitisk Nævn.³⁴ Hertil valgte partiet imidlertid tre andre folketingsmedlemmer. At man udpegede partiets leder Neergaard og partiets udenrigspolitiske ekspert Laust Moltesen, var der intet at sige til. Moltesen var i øvrigt som født i Råhede syd for Ribe sønderjyde og dertil en mangeårig ven af H.P. Hanssen; han blev udenrigsminister, da Venstre igen dannede regering i 1926. Som den tredje udpegede Venstre Dannevirkemanden J.S. Vanggaard. H.P. Hanssen var utvivlsomt mere kvalificeret end Vanggaard, men denne sad i forvejen i nævnet, og måske drejede det sig også om at sikre en repræsentation af partigruppens højrefløj. H.P. Hanssen blev i stedet suppleant for Moltesen. Til gengæld blev han fuldgyldigt medlem af det udvalg, der skulle nedsættes i henhold til grundlovens § 45 til at udpege medlemmer af udvalg, hvor der både skulle være repræsentanter fra Folke- og Landsting. Det var næppe nogen tung post.³⁵

I sin tid som landdags- og rigsdagsmand i Berlin havde H.P. Hanssen flittigt sendt breve hjem til sin hustru. Som nybagt folketingsmand lovede han straks i sit første brev fra København den 29. april

1924: »Det er nok bedst, at jeg straks genoptager den gamle skik med brevskriveri« – og det løfte holdt han.³⁶ I samme brev beskrev han, hvorledes han var blevet modtaget i partiet: »Vi mødte i går til partimøde kl. 11. Jeg fulgtes med *Moltesen* op i salen og fik min plads ved hans side, yderst på venstre fløj. I Tyskland ville man tillægge dette betydning. Her er det ikke tilfældet. Lige over for mig sidder H. Jepsen Christensen, ved min anden side Jakobsen Rudme. Du har vel set, at jeg blev valgt ind i partiets bestyrelse. Der var ellers rejst en bevægelse imod mit valg under påskud af, at jeg vilde søge samarbejde med de Radikale.« Nogle venstrefolk nærrede øjensynlig mistro mod H.P. Hanssen, men de udgjorde et mindretal. Valget som medlem af gruppebestyrelsen var et udtryk for Venstres anerkendelse af H.P. Hanssens politiske erfaring.

I folketings salen undgik H.P. Hanssen tilsvarende mange nyvalgte folketingsmedlemmers skæbne, at blive placeret i »grebningen«, i folketings salens bageste række af pladser. I stedet fik han plads i fjerde række set fra talerstolen.³⁷ Her fik han sæde mellem fhv. handelsminister Jørgen Christensen og J. Clausager, »en stortskåren jysk bonde«. Med disse sidemænd var H.P. Hanssen ifølge sit brev til Helene godt tilfreds.

Om modtagelsen i tinget berettede H.P. Hanssen videre i sit første brev hjem: »Jeg er blevet modtaget med venlighed, – dog ikke overdreven. Højre fløj inden for partiet er øjensynlig ængstelig for, at jeg skal have radikale tilbøjeligheder, en del af de Radikale er kølige og reserverede, og af Højre har kun enkelte hilst venligt på mig. Derimod er Socialdemokraterne meget venlige. Stauning, Borgbjerg, Hauge, Steincke, Nina Bang og Friis Skotte har alle ulejligen sig hen for at hilse på mig og byde mig velkommen. Ligeså grev Moltke, med hvem jeg havde lejlighed til at føre en kort samtale. Hvad Venstre angår, tiltaler miljøet mig. Det falder, hvad personer og karakterer angår, ret nøje sammen med, hvad jeg har arbejdet med i Nordslesvig. Der er mange stortskårne kraftige ansigter, vist også meget stivsind og en dygtig portion snæversyn hos en del, men gennemgående typer hvis fortrin og mangler jeg kender, og mellem hvem jeg føler mig hjemme ...«

Brevet viser, at heller ikke H.P. Hanssens modstandere på tinge fra grænsestriden havde glemt ham. For dem var han stadig et stridens tegn. Det gjaldt især hos de Konservative og højrefløjen i Venstre. Når omvendt nogle Radikale gav H.P. Hanssen en kølig modtagelse,

skyldes det sikkert, at de havde regnet ham for en af deres og nu var ærgerlige over hans tilslutning til »arvefjenden« Venstre. Disse følelser nærrede Socialdemokraterne ikke. Deres venlige modtagelse af H.P. Hanssen var måske også en afsmitning af hans gode forhold til det tyske søsterparti. Brevet viser endelig, at H.P. Hanssen fik et godt førstehåndsindtryk af de menige venstrefolk. Alt i alt var hans debut som folketingsmand faldet rimeligt tilfredsstillende ud.

H.P. Hanssen oplevede hurtigt, at folketingsmandatet indebar et stort arbejde. Allerede ved udgangen af maj måned skrev han hjem: »Jeg kan nok indse, at jeg får meget at bestille her. Jeg er jo nødt til at sætte mig ind i mangfoldige sager, og min korrespondance svulmer stærkt op. Det er, hvad jeg længe har frygtet for ...«³⁸ Medvirkende hertil var, at sønderjyderne som i H.P. Hanssens yngre år (mis)brugte ham som deres konsulent i utallige spørgsmål. I januar 1925 skrev han til sin hustru: »Folk bombarderer mig nu atter med alle mulige sager, som jeg skal bringe i orden. Jeg bruger over 10 kr. ugentlig til porto, lidt over 2 kr. daglig. Og det er jo brødløst arbejde.«³⁹

Den største arbejdsbyrde var dog de politiske sager. Partiet valgte ham til sin ordfører i debatten om indfødsretsloven, loven om udstykning og sammenlægning af ejendomme i Sønderjylland samt loven om udstykning af de sønderjyske præstegårde. H.P. Hanssen blev også medlem af flere af Folketingets ad hoc udvalg (se nedenfor), hvortil kom sæde i Grønlandskommissionen og kommissionen vedrørende et jysk universitet.⁴⁰ Venstre gjorde således brug af H.P. Hanssen. Først og fremmest, men ikke kun til de særligt sønderjyske sager.

H.P. Hanssens arbejde med særligt sønderjyske sager

Det første særligt sønderjyske spørgsmål, som H.P. Hanssen deltog i behandlingen af, var et forslag i rigsdagssamlingen 1924/25 om at indføre de kongerigske regler for fastsættelse af kapitelstaksten i Sønderjylland. Han tilsluttede sig forslaget, der var ganske ukontroversielt.⁴¹

I det store og hele kan det samme siges om landbrugsminister Kr. Bordings forslag i samlingen 1924/25 om indskrænkninger i retten til jords udstykning samt om jords sammenlægning i de sønderjyske landsdele. I vid udstrækning byggede det på Neergaard-regeringens forslag, som var fremsat i samlingen 1923/24, men ikke blevet færdigbehandlet. Dog var det skærpet på to områder. Det oprindelige lov-

forslag bestemte, at en landbrugsejendom ved frastykning ikke måtte gøres mindre end $1\frac{1}{2}$ ha. Denne grænse ønskede den nye regering nu sænket til $\frac{1}{2}$ ha. Endvidere ønskede den indsat en overgrænse for, hvor stor en landbrugsejendom måtte gøres ved tilkøb af jord. Den blev i forslaget sat til 180 daler skyldudbytte, dog altid 16 ha. H.P. Hanssen kunne helt tilslutte sig, at lovforslaget ville harmonisere lovgivningen om udstykning og sammenlægning af landbrug i Sønderjylland med det øvrige land. Imidlertid foretrak han minimumsstørrelsen sat til $1\frac{1}{2}$ ha, så selv de mindste landbrug kunne ernære en familie uden, at manden skulle tage arbejde uden for bedriften. Ligeledes fandt han det urimeligt, at ejendomme på 180 daler skyldjord og derover ikke kunne få tillagt mere jord. En ganske almindelig bondegård på 50-60 tønder land på den gode jord i Sundeved og på Als havde f.eks. nemt 400-600 daler skyldjord. Derfor ønskede han grænset sat »ret betydeligt op«. H.P. Hanssen kom med i det udvalg, der behandlede jordloven, men kunne ikke her komme igennem med sine synspunkter og endte med at undlade at stemme, da forslaget kom til tredjebehandling.⁴² Regeringens forslag blev vedtaget uændret i Folketinget af Socialdemokrater og Radikale. I Landstinget havde Venstre og Konservative imidlertid flertal. Et kompromis blev derfor nødvendigt, og det resulterede i, at mindstegrænsen i loven sattes til 1 ha, mens overgrænsen på de 180 daler helt bortfaldt.⁴³

Af stor betydning for vestslesvigsk landbrug var landbrugsminister Bordings forslag i samlingen 1924/25 om afvanding af Tøndermarsken.⁴⁴ Her var der ligeledes tale om et lovforslag overtaget fra den forrige regering. Der blev kun tale om ret ubetydelige ændringer. H.P. Hanssen anbefalede regeringens forslag og forsvarede de betydelige udgifter, som afvandingsarbejdet ville påføre statsfinanserne. Dog pegede han på en besparelsesmulighed ved at få elektricitet til pumpestationerne fra det nye Sønderjyllands Højspændingsværk i Aabenraa i stedet for at anlægge et særligt vandkraftværk i marsken. Landbrugsminister Bording lovede at overveje dette nøje. H.P. Hanssen kom også her med i det lovforberedende udvalg, som sluttede sig til hans forslag om elektriciteten, idet spørgsmålet blev overladt til ministerens afgørelse. Lovforslaget blev derefter vedtaget enstemmigt.⁴⁵ Ministeren afgjorde senere, at Sønderjyllands Højspændingsværk skulle levere strømmen til pumpestationerne.⁴⁶

Da afvandingsloven stod for at skulle justeres i samlingen 1925/26, henstillede H.P. Hanssen til finansministeren, at renten på lån til de

Reguleret og inddiget åløb med pumpestation i Tøndermarsken efter afvandingen i 1920'erne. Bemærk strømforbindelsen til Sønderjyllands Højspændingsværk i Aabenraa. H.P. Hansen foreslog, at strømmen blev købt her i stedet for at oprette et vandkraftværk. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

medvirkende landmænd blev sat så lavt som muligt. Det var nemlig ifølge loven finansministeren, som skulle fastsætte renten. Oprindeligt var den tænkt at skulle være 4% årligt og afdragene 1/2%, men blev alligevel i loven sat til 6% og afdragene til 1%. Det havde skabt en betydelig opposition mod projektet i digelaget, som blev forstærket af den nye tyske toldtarif, der lagde hård told på importen af levende kreaturer og dermed reelt afskar marskbønderne fra deres traditionelle marked syd for grænsen. I nationalistiske kredse i Kiel havde man søgt at udnytte dette i kampen for en grænseflytning.⁴⁷

Da H.P. Hansen blev medlem af Folketinget, var de første tegn på en økonomisk krise begyndt at vise sig, bl.a. ved et højt renteniveau. Finansminister C.V. Bramsnæs måtte derfor 1924/25 fremsætte et lovforslag, der udvidede Laanekassen for Sønderjyllands udlånsvirksomhed på to områder: Særlige lån til krigsinvalidere, der ønskede at grundlægge egen virksomhed, og en generel udvidelse af lånekassens kapital. H.P. Hansen tilsluttede sig ikke overraskende begge dele. Forslaget blev vedtaget enstemmigt.⁴⁸

Så langt var de »sønderjyske sager« mestendels uden kontroversielt

indhold. Anderledes stillede det sig med regeringens forslag i samlingen 1924/25 til ændring af lov af 1922 om indførelse af dansk kirke-lovgivning i Sønderjylland. Forslaget rummede intet nyt i kirkelig henseende, men ville forpligte de sønderjyske præsteembeder til en udstykning af præstegårdsjorden til husmandsbrug, så snart jorden blev ledig i henhold til de bestående præstelønnings- og forpagtningkontrakter. De kommende husmænd skulle ikke betale købesummen på én gang, men forrente den med 4½% årligt. Således var det bestemt for det øvrige Danmark med loven af 4. oktober 1919, og den socialdemokratiske regering ønskede en tilsvarende bestemmelse indført i Sønderjylland. Partiets sønderjyske folketingsmand, J.P. Nielsen, var en stærk tilhænger af dette.

H.P. Hanssen henviste i sin tale som Venstres ordfører til, at lovforslaget havde rejst et ramaskrig hos de sønderjyske menighedsråd. De havde netop set deres markkapitaler helt udhulet under den tyske hyperinflation, og denne dyrekøbte erfaring bød dem nu at holde fast ved sognekaldenes værdibestandige ejendom. Selv om H.P. Hanssen også på dette område ideelt set ønskede en fuld harmonisering mellem de sønderjyske og kongerigske regler, og selv om han principielt gerne så udstykningen fremmet af sociale og nationale grunde, anbefalede han på Venstres vegne et nej til lovforslaget. En harmonisering burde udskydes af hensyn til de betrængte sønderjyske menighedsråd, og fordi der kunne fås rigeligt med jord til udstykning fra domænegårdene, men ikke nok menneskemateriale til at få alle de nye husmandsbrug besat. H.P. Hanssen anbefalede en forhandling mellem det udvalg, der skulle nedsættes, samt menighedsrådene og husmandsforeningerne for at løse problemet, så det ikke kom til at præge de kommende menighedsrådsvalg.⁴⁹ H.P. Hanssen fik sæde i det udvalg, som Folketinget nedsatte. Det lykkedes dog ikke her at nå frem til et kompromis. H.P. Hanssen m.fl. foreslog at lade spørgsmålet om udstykning eller fortsat bortforpagtning af præstegårdsjorden afgøre ved en sogneafstemning.⁵⁰

Under andenbehandlingen fremsatte H.P. Hanssen en interessant udtalelse om hastigheden i genforeningsprocessen: »Jeg tror ikke, man vil kunne bestride selve den kendsgerning, at befolkningen dernede lidt efter lidt lever sig ind i den danske tankegang og gør sig mere fortrolig med danske synspunkter, man skal blot ikke tænke på at presse det hele i dem med eet, der må tid til at leve sig ind i de nye forhold ...«⁵¹ H.P. Hanssen erkendte og respekterede således sine

sønderjyske landsmænds indgroede skepsis mod hurtige forandringer og indså nødvendigheden af at tage højde for den. Mange sønderjyske »særheder« havde dybe historiske rødder: »Det er virkelig mit alvorligste ønske, at vi så hurtigt som muligt kan nå frem til en ensartet lovgivning for hele riget, men vi må have de hindringer ryddet til side, der er en følge af en århundredlang forskellig historisk udvikling, og det lader sig ikke gøre med eet slag; dér må man vise nogen tålmodighed.«⁵² Derfor anmodede han indtrængende om, at forslaget blev afvist.⁵³ Det blev imidlertid vedtaget med 72 stemmer imod 61 og sendt til videre behandling i Landstinget. Her havde Venstre og Konservative som nævnt flertal, og det forslag, som fremkom af behandlingen her, kunne folketingsflertallet ikke acceptere, og arbejdet blev indstillet.⁵⁴ Først i 1949 blev de sønderjyske præstegårdes udstykning besluttet.

Et problem, som siden 1864 havde fyldt meget i den dansk-tyske konflikt om grænselandet, var statsborgerskabsforholdene. H.P. Hanssen havde stor erfaring med dette fra sin tid i den tyske rigsdag. Derfor blev han 1924/25 både Venstres ordfører i debatten om regeringens forslag til lov om erhvervelse og fortabelse af indfødsret og medlem af det udvalg, som behandlede lovforslaget. H.P. Hanssen havde en række indvendinger mod forslaget, der ikke havde specielle sønderjyske vinkler. Han tilhørte ikke desto mindre det flertal i udvalget, som anbefalede lovforslagets vedtagelse, hvilket også skete, oven i købet enstemmigt.⁵⁵

Beslægtet med indfødsretsloven var loven om tilsynet med fremmede og rejsende, som stod for revision i samlingen 1925/26. Ifølge den nye § 6 måtte udlændinge ikke tage beskæftigelse i Danmark uden en arbejdstilladelse. Dette erklærede H.P. Hanssen sig helt enig i ud fra et sønderjysk standpunkt, der skulle sikre landsdelen mod at blive oversvømmet med fremmed, først og fremmest tysk, arbejdskraft.⁵⁶

H.P. Hanssen glemte ikke, at han var folketingsmand for Haderslev og Aabenraa kredse og slet ikke, at han også var valgt i sin hjemby Aabenraa. Således forsøgte han i 1924 at få gennemført ekspropriation af arealer i Aabenraa til en ny banegård. Minister for offentlige arbejder Johannes Friis-Skotte (S) lovede at tage dette med i ændringsforslaget.⁵⁷ Som bekendt måtte Aabenraa imidlertid nøjes med sin gamle station, indtil banen Rødekro-Aabenraa blev nedlagt i 1970'erne. Omvendt talte han 1925/26 imod Haderslev og Aabenraa byers interesse,

Aabenraa statsbanegård i 1920'erne. Havde det stået til H.P. Hanssen, var der blevet bygget en ny og større banegård. Det blev ikke til noget, og bygningen kan stadig nydes i Aabenraas bybillede. Rudolf Olsen foto i Museum Sønderjylland – ISL.

da han gik ind for forslaget om at afskaffe disse to byers og Københavns ret til herreløs arv. Han fandt, at det reelle udbytte af disse privilegier var meget ringe, og at ensartede bestemmelser for hele landet var vigtigere.⁵⁸ Den samme indstilling prægede hans syn 1925/26 på den kommende tinglysningslov: de almindelige danske regler burde indføres i Sønderjylland. H.P. Hanssen fik her sæde i det udvalg, som blev nedsat.⁵⁹

H.P. Hanssen plejede derimod en særlig sønderjysk interesse, da han i februar 1926 sammen med sine sønderjyske folketingskolleger J.P. Nielsen, P. Mortensen, Nis Nissen og C.O. Pedersen og landstingsmedlemmerne Jørgen Møller, Hans Jepsen Christensen, H.D. Kloppenborg-Skrumsager og Dr. Karberg vendte sig imod et konservativt forslag om nedlæggelse af Søndre Landsret i Sønderborg.⁶⁰ H.P. Hanssen var medlem af det udvalg, som skulle behandle forslaget til ændringer i retsplejeloven, men udvalget nåede ikke at gøre sig færdig, før samlingen 1925/26 var forbi.⁶¹ For så vidt opnåede de sønderjyske rigsdagsmænd deres mål, men det blev kun en stakket glæde, eftersom Søndre Landsret forsvandt med udgangen af 1927 i henhold til

lov af 14. juli 1927 om ændringer og tilføjelser til lov om rettens pleje.⁶²

I mellemkrigstiden var det tyske mindretal repræsenteret ved fhv. pastor Johannes Schmidt-Vodder. Ved finanslovsdebatten i november 1925 tog han ordet og krævede bl.a. kulturel autonomi for de tysksindede nordslesvigere. Det vakte H.P. Hanssens kritik, for Schmidt havde som repræsentant for det tyske mindretal i Danmark på den nyligt afholdte mindretalskongres i Genève undladt at stemme for en resolution herom, ifølge H.P. Hanssen fordi resolutionen havde slået fast, at kulturel autonomi skulle bygge på de bestående statsordninger, dvs. med udgangspunkt i de eksisterende grænser. Med andre ord var modviljen mod at fraskrive sig grænseflytningskravet vigtigere for Schmidt end kulturel autonomi. I øvrigt mente H.P. Hanssen, at den eksisterende mindretalsordning sikrede det vigtigste element i den kulturelle autonomi, fordi den gav forældrene mulighed for at bestemme over deres børns undervisning.⁶³

H.P. Hanssens stilling til forsvarsspørgsmålet

Den eneste ikke-sønderjyske sag, som H.P. Hanssen for alvor engagerede sig i, var forsvarsspørgsmålet. Og så alligevel: et stærkt dansk forsvar var i sønderjydernes interesse, eftersom deres landsdel var mest udsat for angreb i tilfælde af krig.

Den nye socialdemokratiske regering fremsatte den 8. oktober 1924 ved forsvarsminister Laust Rasmussen et forslag om dansk afrustning. Hæren og flåden skulle afskaffes, og den almindelige værnepligt bortfalde. De frivillige korps skulle opløses. Til gengæld skulle der oprettes et politivagtkorps på ca. 7.000 mand for at opfylde de forpligtelser, Danmark havde i henhold til Folkeforbundstraktaten. Det skulle alene mobiliseres og indsættes »under givne situationer« til bevogtning af landegrænsen og kysterne og til opretholdelse af den indre ro og orden. Der skulle endvidere være en statsmarine, som skulle varetage kystbevogtning, fiskeriinspektion og søopmåling.⁶⁴

Forslaget og den efterfølgende debat afspejlede, at forsvarsspørgsmålet havde været en ideologisk slagmark for de politiske partier siden 1880'erne. For både tilhængere og modstandere af afrustningsforslaget var der i høj grad tale om et trosspørgsmål. Enten troede politikerne på, at Danmark kunne sikre sig fred ved at afruste, så landet ikke udgjorde en militær trussel for nogen, og så som ekstra

gevinst spare store beløb, der i stedet kunne bruges til sociale formål. Eller også troede de på, at Danmark ved at have et militært forsvar kunne afholde andre magter fra at sætte sig i besiddelse af landet i tilfælde af en europæisk storkrig, det være sig gennem afskrækkelse eller ved at skabe tillid hos de omkringliggende lande til, at Danmark havde vilje til at forsvare sit eget territorium, så de ikke behøvede at gøre det. Neutralitetspolitikken var der derimod bred enighed om.

Venstres forsvarsordfører var Søren Brorsen, der helt afviste forslaget. Den 27. november 1924 tog H.P. Hanssen ordet. Det skete sikkert på baggrund af den stærke modstand, der hurtigt viste sig mod forslaget i Sønderjylland. Den 18. oktober havde omkring 40 sønderjyske konservative og venstrefolk været samlet til et møde i Tinglev, hvor de havde vedtaget et opråb »Til det danske Folk!«, som de ville indsamle underskrifter på. Det henviste til nødvendigheden af et forsvar mod tyske grænserevisionskrav og slog fast: »Vi vil ikke udleveres!«⁶⁵ Selv om *Hejmdal* erklærede sig imod afrustningsforslaget, lagde avisen – og dermed H.P. Hanssen – nogen distance til opråbet, der var affattet i ret stærke vendinger.⁶⁶ Den planlagte adresse synes ikke at være blevet til noget.

I sin tale fremhævede H.P. Hanssen, at den danske neutralitet måtte være en væbnet neutralitet. Dette synspunkt støttede han på sine erfaringer som tysk rigsdagsmand under Verdenskrigen. Der var dengang to perioder, hvor Danmark var i fare for at blive angrebet af Tyskland, august 1914 og oktober 1916. I august 1914 bidrog den danske mineudlægning, sammen med de sønderjyske soldaters pligtro fremmøde ved deres afdelinger, til at give tyskerne tillid til, at Danmark ville forsvare sin neutralitet med våbenmagt og hindre, at dansk territorium blev brugt som opmarchområde for et angreb på Tyskland. I oktober 1916, ved optakten til den uindskrænkede ubådskrig, stod der efter oplysninger, som H.P. Hanssen havde fået, tre armékorps klar til at invadere Danmark, og den tyske generalstab var i færd med at trykke kort over Danmark. Invasionen blev ikke til noget, fordi tyskerne netop da var bundet så stærkt op i Rumænien, at de nødvendige tropper ikke kunne afses, og i stedet anlagde tyskerne Sikringsstilling Nord som et værn imod et angreb nordfra. Ifølge Hanssen illustrerede dette, at en stormagt nok har mange tropper, men også mange fronter at tage vare på, og i et sådant tilfælde kunne selv en ret beskeden dansk hær rykke ved marginalerne for et angreb, så dette aflystes. H.P. Hanssen var ikke principielt imod afrustning,

Nis Nissen (1878-1960) fra Viby var 1908-18 medlem af den preussiske landdag. Ligesom H.P. Hanssen valgte han i første omgang at stå uden for dansk politik, men lod sig i 1924 vælge til Folketinget for Det Radikale Venstre. Hans karriere i Folketinget blev lige så kort som H.P. Hanssens, for i 1926 trådte han ud. Foto: Museum Sønderjylland - ISL.

men den måtte ikke ske isoleret, men i takt med andre lande. Han sluttede sit indlæg med ordene: »Jeg vil slutte med at sige, at vor afsky for krigen ikke er mindre dyb, vort had til krigen ikke mindre glødende end regeringspartiets. Når vi desuagtet ikke kan stemme for de foreliggende forslag, er det, fordi de efter vor overbevisning ikke svækker, men skærper, ikke mindsker, men øger faren for, at Danmark kan blive krigsskueplads i en kommende krig.«⁶⁷

H.P. Hanssens gamle kampfælle, Nis Nissen (R), tog også ordet i forsvarsdebatten. Også han kunne henvise til personlige erfaringer

fra Første Verdenskrig, nemlig som sanitetssoldat. På denne baggrund og som radikal støttede han afrustningsforslaget. H.P. Hanssens tale fik positive kommentarer både fra Venstres hovedstadsblad *København* og fra den radikale *Politiken*. Sidstnævnte bemærkede, at afrustningsdebatten var de to ledende sønderjyders reelle debut i Folketinget, og at de med deres taler begge havde højet Folketingets niveau.⁶⁸ H.P. Hanssen selv undrede sig noget over debatten. På et vælgermøde i Aabenraa sagde han sikkert ganske rammende: »Når man har overværet debatterne, der er ført herom, måtte man tænke på de teologiske diskussioner i gammel tid, hvor talerne bombarderede hinanden med skriftsteder.«⁶⁹

H.P. Hanssen fik sæde i det udvalg, som skulle behandle lovforslaget.⁷⁰ Som ventet kunne udvalget ikke nå frem til en enig indstilling. Socialdemokrater og Radikale gik sammen om et fælles forslag. H.P. Hanssen og de andre venstremænd afgav en mindretalsindstilling, der ville fastholde forsvarslovene af 1922 som ramme for Danmarks værn. De konservative repræsentanter afgav ligeledes en mindretalsindstilling.⁷¹ Det socialdemokratiske-radikale forslag blev vedtaget i Folketinget, men blev standset af Venstre og Konservative i Landstinget, hvor de to partier havde flertal. Danmark blev ikke afrustet.

H.P. Hanssen beslutter sig til ikke at genopstille

I sine breve hjem til fru Helene i Nygade i Aabenraa besværede H.P. Hanssen sig allerede fra oktober 1924 jævnlige over sit skrantende helbred. Han led af en bronkitis, som især gjorde det svært for ham at tåle tobaksrøg. Det var længe før, rygning blev forbudt på Christiansborg og rygerne henvist til særlige rygekabiner anskaffet for dyre penge. Der blev røget godt og grundigt til møderne. Og møder var der mange af. H.P. Hanssen sukkede flere gange over de lange dage, det gav, f.eks. i januar 1926: »Det er strenge måneder at komme igennem. I går havde jeg to udvalgsmøder om formiddagen, derefter partimøde fra 11 1/2-1, plenarmøde fra 1-4 og aftenmøde fra 7-1 1/2!«⁷²

Til klagerne over røgen kom tvivlen om, hvorvidt arbejdsevnen slog til. Endnu i begyndelsen af december 1925 mente H.P. Hanssen at have fysik til arbejdet: »Med al min skrøbelighed er jeg dog glad over, at jeg kan klare en pynt som den i sidste uge. Der er jo i virkeligheden ikke så mange, der i en alder af henad 64 år kan udholde et

par nattejser og alle dertil hørende strabadser så godt som jeg. Og det gode er, at hverken nattejserne eller presset med talerne i øvrigt synes at trætte min arbejdslyst eller arbejdssevne. Det er værd at takke for. Thi vel er det tit besværligt at være overlæst med arbejde, men jeg tror ikke, jeg kunde udholde at være uden arbejde.«⁷³ Men i januar 1926 beklagede han over for Helene: »Om nogen tid er arbejdssevnen måske så svækket, at jeg ikke kan mere.«⁷⁴

Dertil kom nu en faldende interesse for det parlamentariske arbejde. I slutningen af december 1925 skrev han til Helene: »Jeg er træt og ked af den hele parlamentariske virksomhed. Det er alt for meget lovjaskeri og lovflickeri – ikke tid til at sætte sig grundigt ind i nogen enkelt sag, altid er man henvist til i vid udstrækning at stole på andre.«⁷⁵ Og senest i januar 1926 synes afgørelsen at være truffet: »Hovedsagen er, at jeg bliver fri for at modtage genvalg. Min tid som politiker er omme, når der ikke sker noget særligt, som kalder mig, og det er der ikke udsigt til i den tid, jeg endnu kan deltage. Det daglige arbejde her kan ikke fange min interesse.«⁷⁶

H.P. Hanssen var imidlertid pligttro og sad valgperioden ud. Men hans længsel efter et valg var stærk. I oktober 1926 betroede han Helene: »Vi har haft et overordentlig skarpt sammenstød mellem regeringen og de Radikale i dag. Forholdet er brudt, og det er den almindelige mening, at vi får valg i november. Til julen er jeg så fri for mandatet! Glæd dig, o, min pige! – til forårs rejser vi så sydpå, måske allerede i februar ... Jeg føler det som en befrielse, at jeg kan se ende på det.«⁷⁷ På dette tidspunkt havde H.P. Hanssen for længst meddelt folketingsgruppen og sine to opstillingskredse, at han ikke ønskede genvalg, begrundet med hensynet til helbredet. Der opstod spekulationer i pressen, om det nu kunne være den rigtige begrundelse. Nogle antog, at H.P. Hanssens tilbagetræden skyldtes uenighed med resten af Venstre. Det afviste *Hejmdal*.⁷⁸ Det havde næppe heller noget på sig; han nævnte i hvert fald ikke noget om en sådan splittelse i brevene hjem til Helene. Skal der peges på et andet motiv end helbredet, var det snarere manglende interesse for folketingsarbejdet, men den kunne jo også bunde i svigtende sundhed.

Valget blev udskrevet til den 2. december 1926. H.P. Hanssen deltog i valgkampen for Venstre, men partiets forgrundsskikkelse i Sønderjylland blev denne gang fhv. landbrugsminister Th. Madsen-Mygdal, der netop var blevet opstillet i Røddingkredsen. Det skete ved en veltilrettelagt aktion på Venstres møde for partiets rigsdagsmænd, or-

Helene Hanssen (1860-1935) var H.P. Hanssens nærmeste fortrolige, også i politiske spørgsmål. Det fremgår af de breve, han sendte til hjemmet i Nygade, mens han sad i Folketinget. De viser, at H.P. Hanssen i samlingen 1925/26 løb træt i det politiske arbejde på Christiansborg. L. Christensen foto 1925 i Museum Sønderjylland – ISL.

ganisationsledere, redaktører og kandidater den 10. november 1926. Her opnåede Mads Gram ikke alene at få den højtprofilerede venstremand opstillet i Sønderjylland, men reelt også kåret ham som Venstres nye leder og statsministerkandidat.⁷⁹

H.P. Hanssen var godt tilfreds med forløbet. Den 11. november skrev han til Helene: »I går klarede Mads Gram sig udmærket, – meget skal være ham tilgivet derfor. Som du vil have set, hørt, får vi Madsen Mygdal opstillet i Rødding kreds. Det var det bedste under den foreliggende situation både under hensyn til landbrugskrisen, som nu står i forgrunden, til Selvstyrebevægelsen, amtsforvalteren og de Konservative. Nu vil der snart stå kampgny ud over landet. Jeg er foreløbig meget tilfreds. Øjeblikkets opgave er løst, – dermed er ikke

sagt, at også fremtidsopgaven er løst. Men kommer tid, kommer råd. Jeg kan nu i år få en rolig jul. Valgbevægelsen må jeg selvfølgelig støtte, men når valget d. 2. decbr er overstået, kan jeg hvile ud efter sommerens og efterårets travle arbejde.« Amtsforvalteren var C.O. Pedersen, H.P. Hanssens partifælle, med en udpræget sympati for en grænse syd om Flensborg.

Der var ikke vemod at spore hos H.P. Hanssen ved hans exit fra dansk politik. Hertil bidrog sikkert også en positiv oplevelse: »Da jeg gik ned ad Strøget for et par dage siden og et øjeblik stod ud for et vindue, blev jeg tiltalt af en yngre velklædt mand. »De kender ikke mig«, sagde han, »det er også ligegyldigt, hvem jeg er, jeg er en mand fra gaden, som med sorg har set, at De opgiver politikken, og derfor føler trang til at sige Dem hjertelig tak for, hvad De har været for Danmark«. Så trykkede han min hånd og gik!«⁸⁰

Sammenfatning

Overordnet blev H.P. Hanssens tid i Folketinget 1924-26 en tam affære. Det lå allerede forud i kortene, at det let kunne gå således. Det var nærmest umuligt at nå højderne fra årene som enlig repræsentant i den tyske rigsdag for de danske sønderjyder, kulminerende med rejsningen af grænsespørgsmålet i efteråret 1918, og siden tiden som minister i den danske regering med forberedelsen af Genforeningen som hovedopgave.

H.P. Hanssens hovedinteresse var de særlige sønderjyske sager. Bortset fra selve grænsespørgsmålet var der her tradition for bred enighed imellem partierne. Den blev med få undtagelser ført videre af den socialdemokratiske regering i de få tilfælde, hvor love fra 1920 skulle gås efter i sømmene, og i den nye lovgivning f.eks. om Tøndermarskens afvanding. De sønderjyske sager rummede mere rutine end lidenskab.

Omvendt nærede H.P. Hanssen ikke den store interesse for de sager, som traditionelt var kontroversielle i Folketinget. Forsvarssagen var eneste større undtagelse, som bekræftede reglen. Derudover engagerede H.P. Hanssen sig ikke meget i andre sager; det skulle da lige være den nye straffelov, som blev grundigt diskuteret i Venstre, og hvor H.P. Hanssen ytrede sig klart for en afskaffelse af dødsstraffen, og jagtloven, hvor han kom i det udvalg, der skulle behandle loven; han var passioneret jæger.⁸¹ Fordelingspolitikken havde aldrig været

Selv om H.P. Hanssens tid på Christiansborg blev kort, er det velbegrunderet, at hans portræt findes her. Her ses ved afsløringen fra venstre døtrene Thyra og Ingeborg og sønnerne Peter Christian og Bjørn. Yderst til højre Gustav Pedersen, Folketingets formand 1950-64. Politiken foto i Museum Sønderjylland – ISL.

hans gebet, da han i sit tidligere virke måtte føre politik for alle sociale grupper blandt de dansksindede sønderjyder. Den økonomiske politik gik han heller ikke meget op i; den fyldte ellers meget i midten af 1920'erne i forbindelse med kronens opskrivning til pari og de vanskeligheder, denne skabte. Dertil kom, at det tydeligvis ikke lå til H.P. Hanssens temperament at spare på skillingen, i hvert fald ikke i grænselandet. På det punkt var han en atypisk venstremand.

Grundlæggende har denne undersøgelse således ikke rokket ved, at årene i det danske Folketing 1924-26 blev en tvivlsom oplevelse for H.P. Hanssen og under alle omstændigheder en parentes i hans politiske liv. Den kan dog ikke bekræfte Svend Thorsens meget mørke syn på H.P. Hanssens sidste 15 leveår: at de overvejende stod i et tragisk lys. Dette forudsætter næsten som udgangspunkt, at H.P. Hanssen stiledede efter en karriere i første række i dansk landspolitik. Denne undersøgelse viser, at det gjorde H.P. Hanssen på ingen måde; han gik ind i Folketinget for at varetage særlige sønderjyske interesser. Thorsens billede af H.P. Hanssen som en nærmest nedbrudt mand stemmer heller ikke

med Hanssens mangesidede virke i den sønderjyske landsdel. Således var han knap nok nået ud af Folketinget, før han spillede en central rolle i oprettelsen af Foreningen Landeværnet ved årsskiftet 1926/27. Formentlig var Thorsens vinkel lige lovlig Christiansborgsk.

Undersøgelsen har derudover bragt nuancer ind det gennemgående grå billede. Selv om ikke alle modtog H.P. Hanssen venligt på Christiansborg, var det de fleste. Umiddelbart følte han sig godt hjemme i Venstre. Som forholdene nu engang var for et parti, der gik fra regering til opposition, må man tilsvarende sige, at Venstre gav H.P. Hanssen en position i gruppen og i udvalg og kommissioner, som lå pænt ud over, hvad nye gruppemedlemmer ellers fik tilbudt.

Nogen udpræget partigænger blev H.P. Hanssen aldrig. Hverdagens partitaktiske lillekrig på Borgen og på vælgermøderne interesserede ham ikke. Her var han på linje med de fleste andre sønderjyder, der ikke var vokset op med dansk parlamentarisk tradition. Måske spillede det også ind, at han i Berlin havde kunnet udvælge sine sager selv og ikke været en del af en fraktion. Nu måtte han slide i det for løbende at medvirke til folketingsgruppens formulering af Venstres politik. Arbejdet fik snart et omfang, hvor det blev rigeligt selv for H.P. Hanssen.

Der spores endelig en betydelig forskel på H.P. Hanssens engagement i folketingssamlingerne 1924/25 og 1925/26. Sidst på året 1925 kørte han træet. De helbredsproblemer, der hidrørte fra en bronkitis og forværredes af den udbredte rygning ved møderne, medvirkede til at fratage ham appetitten på det parlamentariske arbejde. H.P. Hanssen så fra denne tid kun frem imod det næste valg, så han kunne blive fri for sine sure pligter – men det trak ud et helt år. Det er sandsynligt, at han som følge heraf mere og mere isolerede sig selv og blev mere isoleret i partiet og i tinget – og at dette har været med til at farve opfattelsen af hele hans tid i Folketinget sort i sort.

KILDER OG LITTERATUR

Utrykte kilder

LAÅ. Landsarkivet for Sønderjylland, H.P. Hanssens arkiv (personarkiv nr. 272):

Nr. 17-18: Breve fra H.P. Hanssen til Helene Hanssen 1916-30.

Nr. 77: Breve fra forskellige Nagel-Nielsen, breve fra og til Niels Neergaard 1923.

Nr. 166: Korrespondancesager vedr. H.P. Hanssens virksomhed som dansk rigsdagsmand 1920-35.

Uordnet tillæg bl.a. med sager fra folketingsarbejdet.

Trykte kilder

Folketingstidende 1924, 1924/25 og 1925/26.

Folketingsvalget den 11. April 1924. Statistiske Meddelelser 4.71.1. København 1924.

Hejmdal 1923-26.

Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie/Quellen zur Geschichte der deutsch-dänischen Grenzregion, IV, Aabenraa/Schleswig 2001.

Lovtidende 1925.

Litteratur

Andersen, Morten: *Den følte grænse. Slesvigs deling og genopbygning 1918-1933*, Aabenraa 2008.

Dam-Jensen, Elsemarie m.fl. (red.): *Det grænseløse landskab*, Tønder 2008.

Eller, Søren: »Indgreb i marsklandets sjældne og særegne skønhed«. Diskussionen om afvanding og naturfredning i Tøndermarsken 1925, *Sønderjyske Årbøger* 2011, s. 9-44.

Fink, Troels: *H.P. Hanssen som minister i regeringen Zahle 1919*, Aabenraa 1977.

Fink, Troels: *Da Sønderjylland blev delt 1918-20*, I-III, Aabenraa 1978-79.

Fink, Troels: *Båndene bandt, I-II*, Aabenraa 1999.

Hanssen, H.P.: *Fra Kampaarene*, I-II, Kbh. 1928-29.

Jessen, Franz von: *Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie*, III, København 1938.

Jørgensen, Harald (udg.): *To Ungdomsvenner. H.P. Hanssen – H.V. Clausen. En brevveksling*, Aabenraa 1962.

Lausten-Thomsen, H. (red.): *Bogen om H.P. Hanssen. Skrevet af hans Venner*, København 1948.

Refshauge, P.J.: *Bonden der blev Landraad*, Tønder 1941.

Refslund Thomsen, Ingeborg: *Hjemme i Nordslesvig*, Aabenraa 1961.

Schmidt Poulsen, Agnes: »Etableringen af partiet Venstre i Nordslesvig efter 1920«, *Sønderjyske Årbøger* 1977, s. 118-177.

Sønderjyllands Historie V, København 1932-33.

Thorsen, Svend: *Delt efter anskuelser. Den politiske partidannelses forløb i Sønderjylland efter genforeningen i 1920*, København 1970.

Thorsen, Svend: *De danske ministerier. 1901-1929*, København 1972.

NOTER

1. Redaktør C.J. Bech: »De sidste Aar« i Lausten-Thomsen (red.), s. 217-238, citat fra s. 217.
2. Fhv. udenrigsminister Laust Moltesen: »Som jeg kendte ham« i Lausten-Thomsen (red.), s. 89-94, citat fra s. 93f.
3. Thorsen: *Delt efter anskuelser*, s. 98f.
4. Hanssen II, s. 164 (foredrag på årsmødet 1910).
5. *Sønderjyllands Historie V*, s. 139, 182, 197. Fink: *Båndene bandt I*, s. 145, 277f. Jørgensen (udg.), s. 3 (H.P. Hanssen til H.V. Clausen 28.3.1887). Se også sst., s. 27f.
6. Thorsen: *De danske ministerier*, s. 308.
7. Se herom Schmidt Poulsen.
8. Se herom Fink: *H.P. Hanssen som minister*.
9. Fink: *Da Sønderjylland blev delt III*, s. 86f, 92, 96f, 139-141.

10. Se herom Schmidt Poulsen.
11. Refshauge, s. 153f.
12. Referat af deputationernes fremmøde med aftryk af deres og Refshauges og Lebecks henvendelser i *Hejmdal* 19.9.1923.
13. Thorsen: *Delt efter anskuelser*, s. 95. Jf. Refshauge, s. 153.
14. LAÅ, H.P. Hanssens arkiv nr. 272/77, kopi af til brev til Neergaard 21.9.1923, Neergaards første svar 22.9. og andet svar 24.9.1923.
15. *Hejmdal* 26.9.1923.
16. *Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie IV*, s. 413.
17. Talrige presseklip i *Hejmdal* mellem 19.9. og 28.9.1923.
18. Citeret efter *Hejmdal* 27. og 28.9. 1923.
19. Citeret efter *Hejmdal* 25.9.1923.
20. *Hejmdal* 26.9.1923.
21. Citeret i *Hejmdal* 27.9.1923.

22. Talen gengivet i *Hejmdal* 3.12.1923.
23. Ref. af programtalen i Haderslev og mødet her i *Hejmdal* 12.2.1924.
24. Ref. af talen i Aabenraa og mødet her i *Hejmdal* 10.3.1924.
25. *Hejmdal* 12. og 13.3.1924.
26. Ref. af mødet i Rødekro i *Hejmdal* 22.3.1924.
27. Ref. af mødet i Genner i *Hejmdal* 24.3.1924.
28. Ref. af mødet i Felsted i *Hejmdal* 2.4.1924.
29. Ref. af mødet i Uge i *Hejmdal* 26.3.1924.
30. Se omtaler i *Hejmdal* 25.3.-11.4.1924.
31. Ref. af mødet i Kliplev i *Hejmdal* 8.4.1924.
32. Valgtal 1924 fra Folketingsvalget den 11. April 1924. Valgtal fra 1920 von Jessen III, s. 221-224. For en tolkning af valget, se Thorsen: *Delt efter anskuelser*, s. 90-99.
33. Det opfordrede således gdr. M. Refslund Poulsen fra Bovlund til, se *Hejmdal* 3.4.1924.
34. Refslund Thomsen, s. 119f, udtalelse fra Peter Grau 1947.
35. *Folketingstidende* 1924, sp. 14, 475. *Folketingstidende* 1925/26, sp. 299.
36. LAÅ, H.P. Hanssens arkiv nr. 272/17, brev til Helene Hanssen 29.4.1924.
37. Kort over Folketingssalen 1924 i H.P. Hanssens arkiv nr. 272/166.
38. H.P. Hanssens arkiv nr. 272/17, brev til Helene Hanssen 28.5.1924.
39. H.P. Hanssens arkiv nr. 272/18, brev til Helene Hanssen 20.1.1925.
40. H.P. Hanssens arkiv nr. 272/17, breve til Helene Hanssen 24.5. og 25.10.1924 samt nr. 272/18, breve af 17.2. og 5.3.1925.
41. *Folketingstidende* 1924/25 sp. 2603.
42. Sst., sp. 3213-16, 5369, 5424f. *Tillæg B*, sp. 525-536.
43. *Lovtidende* 1925, s. 618-620.
44. Se herom generelt Eller.
45. *Folketingstidende* 1925/26, sp. 5662-63, 5671, 6428-29, 6465. *Tillæg B*, sp. 1513-14. *Lovtidende* 1925, s. 758-760.
46. Dam-Jensen m.fl. (red.), s. 60.
47. *Folketingstidende* 1925/26, sp. 2499 og 2809f samt 2812f.
48. *Folketingstidende* 1924/25, sp. 5239-40, 5242-43, 5419.
49. Sst., sp. 5491-5497.
50. Sst., sp. 5575. *Tillæg B*, sp. 1515-1518.
51. *Folketingstidende* 1924/25, sp. 5547-5551.
52. Sst., sp. 6431-6433.
53. Sst., sp. 6470.
54. *Folketingstidende* 1924/25. *Tillæg B*, sp. 2671.
55. *Folketingstidende* 1924/25, sp. 4611-4618, 4640-41, 6407-09, 6465. *Tillæg B*, sp. 1485-1490.
56. *Folketingstidende* 1925/26, sp. 6583. Se om denne problematik Andersen, s. 137-141 og 251-261.
57. *Folketingstidende* 1924, sp. 269-71.
58. *Folketingstidende* 1925/26, sp. 5208.
59. Sst., sp. 5968f og 5979.
60. Sst., sp. 4691.
61. Sst., sp. 4708, og *Tillæg B*, sp. 2713.
62. Landsarkivet for Sønderjylland. *En arkivoversigt* (2003), s. 99.
63. *Folketingstidende* 1925/26, sp. 1539f.
64. *Folketingstidende* 1924/25, sp. 33-47.
65. H.P. Hanssens arkiv, uordnet tillæg, R.P. Rossen til H.P. Hanssen 11.11.1924 med opråbet som bilag. Brevet var også sendt til venstremanden C.O. Pedersen og den konservative Holger Andersen.
66. *Hejmdal* 1.11.1924.
67. *Folketingstidende* 1924/25, sp. 2362-2367.
68. Citeret i *Hejmdal* 29.11.1924.
69. *Hejmdal* 1.12.1924.
70. *Folketingstidende* 1924/25, sp. 2486, og 1925/26, sp. 3296.
71. *Folketingstidende* 1924/25, *Tillæg B*, sp. 2545-2554.
72. LAÅ, H.P. Hanssens arkiv nr. 272/18, brev til Helene Hanssen 22.1.1926.
73. Sst. brev 6.12.1925.
74. Sst. brev 22.1.1926.
75. Sst. brev 18.12.1925.
76. Sst. brev 22.1.1926.
77. Sst. brev 21.10.1926, se også 24.10. og 6.11.1926.
78. *Hejmdal* 8.11.1926.
79. Se herom Thorsen: *Delt efter anskuelser*, s. 108-111.
80. LAÅ, H.P. Hanssens arkiv nr. 18, H.P. Hanssen til Helene Hanssen 11.11.1926.
81. Sst. brev 18.1.1925 og *Folketingstidende* 1925/26, sp. 182.

Zusammenfassung

H.P. Hanssen, der bei den dänischen „sønderjyden“ eine führende Position einnahm, hielt sich bei der Wiedervereinigung 1920 von jeglicher Stellungnahme bezüglich der Parteienpolitik in Dänemark fern. Erst im Jahre 1923 liess er sich als Kandidat zum Folketing für die liberale Partei Venstre aufstellen. Er bestrebte sich, die Interessen der dänischen „sønderjyden“ im Folketing wahrzunehmen, eine Karriere in der dänischen Politik gehörte nicht zu seinen Hauptanliegen. 1924 wurde er ins Folketing gewählt. Trotz seiner Stellungnahmen aus der Zeit des Grenzstreites 1918-20 wurde er von fast allen Seiten gut empfangen. Als Politiker im Folketing engagierte er sich hauptsächlich in Verhältnissen, die mit Sønderjylland zu tun hatten wie zum Beispiel Landaufteilung, Entwässerung der Tøndermarsch, Erhaltung des Søndre Landsret (Landesgericht Süd) usw. Die Themen der aktuellen dänischen Landespolitik – mit Ausnahme der Verteidigungsfragen – interessierten ihn kaum. Gesundheitliche Probleme führten bei Jahreswechsel 1925/26 dazu, dass H.P. Hanssen sein Interesse an der parlamentarischen Arbeit verlor und bei der Wahl im Dezember 1926 nicht wieder aufstellte.

Tysksindede arbejderes afvisning af nazismen i 1933

Af KITT ABRAHAMSEN

Denne artikel er en undersøgelse af, hvorfor tysksindede arbejdere i Sønderborg tilknyttet Socialdemokratiet i 1933 modsatte sig den nazistiske indflydelse på det tyske mindretal i Sønderjylland, og det er en analyse af, hvordan modstanden i praksis kom til udtryk. Op gennem 1930'erne oplevede det tyske mindretal en nazificeringsproces, men arbejderbevægelsen i Sønderborg kæmpede med tre ledende, tysksindede mænd i spidsen imod nazismen. Artiklen er baseret på et BA-projekt ved Syddansk Universitet fra 2010.

Indledning

Til at belyse problemstillingen er der anvendt forskningslitteratur om grænselandet og Sønderjylland samt om arbejderbevægelsens historie. Det har bidraget til at skabe et overblik over den politiske situation i perioden omkring 1933 med udgangspunkt i de socialdemokratiske holdninger, men materialet har også givet et indtryk af den spændte situation omkring kravet om grænserevision og om mindretallene på begge sider af grænsen.

Det er især tre historikers fremstillinger, der danner baggrunden for artiklen: Frode Sørensens *Revolutionen og Magten* fra 2008, Troels Finks *Sønderjylland siden genforeningen i 1920* fra 1955 og *Konflikt i Grænselandet* skrevet af Kim Salomon i 1980. Frode Sørensens værk omhandler Socialdemokratiets udvikling i Sønderborg i perioden 1872 til 1922. Bogens tidsmæssige og geografiske indsnævring medfører en grundig analyse af arbejderne historie i dette specifikke område, og den er baseret på et bredt kildegrundlag. Værket er anvendt som baggrundsviden i perioden op til 1933, idet Sørensen beskriver den kronologiske udvikling for arbejderne. *Sønderjylland siden genforeningen i 1920* af Troels Fink er det ældste af de benyttede værker, og det er det, der tidsmæssigt ligger nærmest hændelserne i 1933. Finks fremstilling er ikke baseret på andre fremstillinger, men alene på primært kildemateriale samt fremstillinger udgivet i periodens samtid.

Finks bog giver et godt overblik over perioden og hændelserne, som strækker sig helt frem til 1945. Fink var en meget dansksindet historiker og forfatter¹, og det må antages, at han gennem en dansk kildeudvælgelsesproces kan have lagt vægt på dansk-støttende kilder, der igen kan have påvirket hans vurdering. Kim Salomons værk *Konflikt i Grænselandet* fra 1980 er anvendt til at give overblik over grænse-landskonflikten. Afhandlingen forholder sig kritisk til andre fremstillinger, og indholdet hviler på et stort kildegrundlag fra arkiver i både Danmark og Tyskland. Bogens oplysninger er blevet verificeret gennem det valgte primære kildemateriale.

Kildematerialet består af offentlige aviser og private kilder i form af protokolmateriale. Det primære kildemateriale er brugt til at få indsigt i holdningen omkring den nazistiske indflydelse. De to kildegrupper er anvendt med ligelig vægtning. Avismaterialet er fra *Sønderborg Social-Demokrat*, *Dybbøl Posten*, *Jydske Tidende* og *Højmdal*. De forskellige aviser havde forskellige politiske udgangspunkter, og de blev især brugt til at påvirke opinionen. De private kilder er protokolmateriale fra Lokalhistorisk Arkiv for Arbejderbevægelsen i Sønderborg Kommune, og selvom mange hændelser beskrives i aviserne, er fremstillingen – grundet forskellige målgrupper – i protokollerne ofte mere detaljeret og ud fra et andet udgangspunkt. I protokollerne er der ikke blevet lagt vægt på særlige formuleringer, der skulle få personer eller hændelser til at fremstå anderledes over for offentligheden. De anvendte protokoller er fra 1933 til 1935, og de indeholder beslutningsreferater og samtaler ud fra et socialdemokratisk synspunkt samt interne politiske strategier og overvejelser.

Den tyske modstand

I 1930'erne gennemgik det tyske mindretal i Danmark en ensretning og nazificeringsproces, der var forårsaget af blandt andet den økonomiske afhængighed af Tyskland og den fremherskende konservative nationalisme. De, der inden for mindretallets kredse søgte at tage afstand til nazismens indflydelse, dannede efter Anden Verdenskrig det nye demokratiserede tyske mindretal. Denne mindre gruppe – kaldet Haderslevkredsen – fik dog først offentlig mæle efter krigen.²

Der findes flere værker, der beretter om et voldsomt pres på mindretalsmedlemmerne, som i situationer medførte handlinger og holdninger af nazistisk karakter, men der foreligger ingen direkte kil-

der til disse formodninger. Dette, kombineret med manglende kilde-materiale, gør det vanskeligt at beskrive dem, der i 1930'erne inden for mindretallets egne kredse tog afstand fra nazificeringsprocessen.

Der fandtes dog en anden gruppe af tyskere i Danmark, der udtrykte stærk modstand mod nazismen i Tyskland og mod den spirende nazistiske udvikling i Danmark. Arbejderbevægelsen slog ind på en klar antinazistisk linje i 1933, og hensigten var at eliminere de nationale modsætninger i Sønderjylland.³

Arbejderne i Sønderjylland bestod på dette tidspunkt af en blandet gruppe mennesker. Der var både tyske immigranter sydfra, som var blevet integreret, og dansksindede arbejdere. Det var i særdeleshed i Sønderborg, at disse tysksindede arbejdere i slutningen af 1800-tallet var grundlæggere af socialdemokratiske foreninger. Skønt en tilgang af dansksindede medlemmer vedblev Socialdemokratiet med at have tysksindede medlemmer i ledelsen.⁴ Da Hitler i 1933 overtog magten i Tyskland, tog Socialdemokratiet i Sønderjylland officielt afstand fra den nationalsocialistiske ideologi. Dette skete ved et møde i Tinglev i april 1933, hvor en resolution mod nazismen blev vedtaget.⁵

For at opnå en forståelse af, hvorfor de tysksindede arbejdere tilknyttet Socialdemokratiet i Sønderborg i 1933 modsatte sig den nazistiske indflydelse på det tyske mindretal i Sønderjylland, og hvordan denne modstand i praksis kom til udtryk, er det væsentligt at foretage en afgrænsning af tid og sted.

Der var to grupper af tysksindede i Nordslesvig: det tyske mindretal, der bestod af tysksindede, som havde boet i Nordslesvig før Genforeningen, og tysksindede arbejdere, der fra slutningen af 1800-tallet kom til Nordslesvig fra andre dele af Tyskland.

I Sønderjylland var Socialdemokratiet opdelt i syv kredse indtil 1938, hvoraf denne artikel primært beskæftiger sig med Sønderborgkredsens medlemmer. Arbejderbevægelsen er den anvendte betegnelse for arbejderklassens forskellige organisationer. Det er en samlet fællesbetegnelse for de politiske dele, fagforeningerne og kooperative bevægelser. Arbejderbevægelsen var yderligere delt i to grene, nemlig den kommunistiske og den socialdemokratiske.⁶ Artiklen er afgrænset til at have fokus på den socialdemokratiske del af arbejderbevægelsen.

Socialdemokratiet var arbejderbevægelsens politiske parti. Det blev grundlagt i Sønderborg i 1904 af tyske arbejdere, der var kommet sydfra. Disse arbejdere kom typisk fra Slesvig-Holsten, Mecklenburg,

Pommern, Thüringen, Brandenburg, Schlesien og Sachsen.⁷ Mange blev gift med en dansk pige, hvilket var med til at sikre en ofte vellykket integration. Gruppen af tysksindede i Danmark udgjorde et tysk mindretal efter 1920, og egentlig tilhørte de tysksindede arbejdere denne kategori. Efter grundlæggelsen af mindretallets parti, det borgerlige Schleswigscher Wählerverein (SW), blev der et skel mellem det tyske mindretal, som sluttede op bag SW, og de tysksindede arbejdere tilhørende arbejderbevægelsen. Mange af arbejderne var desuden født i Tyskland uden for Nordslesvig, mens det tysksindede mindretal var en del af den oprindelige befolkning i Nordslesvig.⁸

Efter grænsedragningen i 1920 blev der efterladt et nationalt mindretal på begge sider af grænsen. Den tysksindede del af befolkningen i Nordslesvig blev af det tyske udenrigsministerium anslået til at udgøre 25-30.000 personer. Det tyske mindretal, der udgjorde en sjettedel af befolkningen i Nordslesvig, delte ikke politiske holdninger med de tysksindede arbejdere, der var splittede. De havde et tilhørsforhold til den tyske mentalitet og kultur, men støttede på samme tid op bag det danske Socialdemokratis politiske værdier. I Sønderborgområdet var de tysksindede arbejdere grundlæggere af de første socialdemokratiske organisationer, men ved Genforeningen i 1920 blev de tyske og danske arbejderafdelinger samlet under ét Socialdemokrati.⁹ Splittelsen blev særligt tydelig, da den borgerlige fløj i det tyske mindretal i Danmark grundlagde SW med den tysknationale pastor Johannes Schmidt i spidsen. Det var en organisation, hvor de tysksindede arbejdere ikke var repræsenteret.¹⁰

Det indbyrdes forhold blandt de tysksindede i perioden efter 1920 var klart: Der var et splittet tysk mindretal, hvor arbejderne ikke ønskede at støtte op om de borgerliges politik, og hvor de borgerlige på samme vis ikke ønskede arbejderne deltagelse. Splittelsen i mindretallet og de borgerliges udvikling er nogle af de væsentlige faktorer i spørgsmålet om, hvorfor og hvordan de tysksindede arbejdere valgte at tage afstand til nazificeringen af det tyske mindretal.

Det tyske mindretal blev støttet fra Tyskland

Mindretallets politik bar et klart nationalt præg, og formanden for SW, pastor Schmidt, havde i perioden efter 1918 kæmpet for en bevarelse af landsdelen under det tyske herredømme. Vælgerforeningen blev mindretallets politiske talerør og ansigt udadtil.¹¹ Partiprogram-

mets kerne var en grænserevision samt at manifestere styrken indadtil. I et valgoplæg i 1920 udtrykte Schmidt, at »Jeder Stimme sei ein Gelübde der Treu zum deutschen Volk«. ¹² En kommentar, der tydeligt udtrykte vigtigheden af det nationale tilhørsforhold.

Allerede i denne tidlige periode fik mindretallet økonomisk og politisk støtte fra Tyskland. Der var flere foreninger og institutioner i Tyskland, der interesserede sig for tyskheden i Nordslesvig, og de skaffede blandt andet penge til oprettelsen af private skoler i området.

Ved det første folketingsvalg efter Genforeningen i 1920 oplevede SW en tilbagegang, sammenlignet med antallet af stemmer ved folkeafstemningen 10. februar 1920. Ved afstemningen stemte ca. 25 % til fordel for Tyskland, og ved folketingsvalget opnåede vælgerforeningen blot 14,4% af stemmerne. De to vidt forskellige valg burde ikke sammenlignes, da de fandt sted under forskellige omstændigheder og med forskellige formål, men ikke desto mindre mente mindretallet selv, at der var et sammenligningsgrundlag. Pastor Schmidt forklarede blandt andet mindretallets faldende støtte med en lav tysksindet stemmeprocent, og han mente, at de tysksindede arbejdere havde stemt på det danske Socialdemokrati. Splittelsen var klar og tydelig, og den vedblev at være sådan. I et valgoplæg til folketingsvalget i 1924 forklarede vælgerforeningen over for de tysksindede arbejdere, at de skulle stemme tysk, da de ikke kunne vente sig noget godt af Socialdemokratiet. Mindretallets propaganda blev ført med nationalt fortegn i stedet for et økonomisk og socialt, da de ikke på disse områder kunne appellere til de tysksindede arbejdere. ¹³

I 1922 kom der en opfordring fra Berlin om, at mindretallets ledelse kunne lave en tysknationalistisk paraplyorganisation, der rummede alle tysksindede i grænselandet, også selv om de havde afvigende politiske overbevisninger. Vælgerforeningen afslog hurtigt opfordringen, og pastor Schmidt udtalte offentligt, at han ikke var socialdemokrat. Det må antages, at den økonomiske støtte fra Tyskland også har været medvirkende til at opretholde det tyske nationale tilhørsforhold, som Kim Salomon har beskrevet det i *Konflikt i Grænselandet* om de sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland. ¹⁴

Arbejderne kæmpede mod nationale modsætninger

De tysksindede arbejdere var kulturelt knyttet til tyskheden, og mange havde børn, der gik i tyske skoler og oftest med tysk som

På billedet ses pastor Johannes Schmidt, der var leder af Schleswigscher Wählerverein fra 1920. Partiet førte en nationalkonservativ politik, som bød mange tyske arbejdere i Nordslavio imod. Derfor valgte mange tyske arbejdere at bakke op bag det fælles dansk-tyske Socialdemokrati i stedet. Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

sprog i hjemmet. Der var dog også mange, som var blevet dansk gift, og hvor børnene gik i de danske skoler. Politisk støttede de dog op om Socialdemokratiet, hvor hensigten var at eliminere nationale modsætninger og opbygge et internationalt socialistisk samfund.¹⁵ Valgplacater blev trykt på både tysk og dansk, og de nationale modsætninger blev håndteret forsigtigt.

I tiden inden 1920 havde der været et tysk Socialdemokrati i Nordslavio, og det var naturligt, at dette blev indlemmet under det danske, da landsdelen blev genforenet med Danmark i 1920. Mange af Socialdemokratiets medlemmer var derfor tysksindede.¹⁶ Arbejderne valgte ikke at støtte op om mindretallets vælgerforening, da de fandt, at samfundspolitiske problemer var vigtigere end det nationale tilhørsforhold.¹⁷ I 1933 kulminerede konflikten imellem de tysksindede,

da Socialdemokratiet tog afstand fra nazismens indflydelse i Danmark, hvilket både gjaldt inden for de danske og inden for de tyske kredse, herunder altså også i forhold til det tyske mindretal. Splittelsen betød også, at det nærmest var umuligt for mindretallet at modstå en nazificering, ønskværdigt eller ej, da det økonomisk og politisk var afhængigt og infiltreret af Tyskland. På dette punkt stod de tysksindede arbejdere frit, og det var muligt at tage afstand fra nazificeringen. Hvis Berlins opfordring i 1922 om én samlet tysk organisation i Nordslesvig med forskellige politiske holdninger, men med nationalismen som fællesnævner, var blevet gennemført, ville det måske ikke have været muligt for de tysksindede arbejdere at undgå nazificeringen.

I Sønderborgs arbejderbevægelse var der nogle helt centrale, tysksindede mænd, der fortsat i 1933 var med i ledelsen. En af dem var byrådsmedlem og tidligere 2. viceborgmester, Carl Friedrich Oscar Preuss, der var elektriker. Han blev født i Rathenow ved Berlin i 1883 og kom til Als i 1903. Han flyttede til Sønderborg i 1920, og det var også her, han døde 32 år senere. I juni 1920 blev han udvist fra Danmark af Den Internationale Kommission, men allerede i november fik han af justitsministeren tilladelse til at vende tilbage. Op gennem 1920'erne havde Preuss forskellige roller inden for den tyske arbejderbevægelse. Han var blandt andet formand for Deutsche Metallarbeiter Verband, næstformand i Sønderborgs Socialdemokrati og medstifter af Arbejdersangforeningen, mens Preuss' kone fra 1932 var formand for Kvindeligt Arbejderforbund.¹⁸ Oscar Preuss er ligeledes nævnt mange steder i den Socialdemokratiske forenings protokolmateriale i perioden 1933 til 1935, fordi han var bestyrelsesmedlem, og han har derfor deltaget ved mange af de socialdemokratiske partimøder.¹⁹ Han var en vigtig og en meget politisk og fagligt aktiv mand i Sønderborgområdet og inden for arbejderbevægelsen. Han støttede fuldt op bag den socialistiske og anti-nazistiske linje, der blev lagt, til trods for sin tyske herkomst og identitet. Oscar Preuss blev – som mange andre tyske immigranter – gift med en lokal dansk pige. Dette var medvirkende til en vellykket integration i det danske samfund.

Skomager Friedrich Wilhelm Lange var en anden central, tysksindet mand i Socialdemokratiet i Sønderborg. Lange blev født i Schlesien i 1874. Han flyttede til Nordslesvig, hvor han i 1901 blev gift med danske Anna Margarethe Knudsen i Sønderborg. Frem til 1934 havde

Lange en faglig og politisk karriere. I perioden fra 1904 til 1934 var han en del af den socialdemokratiske top som næstformand, bestyrelsesformand eller kasserer.²⁰ På trods af at han aldrig blev dus med det danske sprog, lykkedes det ham alligevel at integrere sig såvel socialt som politisk i Sønderborg.²¹ Langes politiske virke og tilslutningen til bekæmpelsen af nazismen kommer ofte til udtryk i arbejderbevægelsens protokolmateriale. Ifølge flere mødereferater var han aktivt deltagende, og han udtrykte blandt andet vigtigheden af at bekæmpe den danske nazisme.²² Ligeledes er Lange et symbol på vedligeholdelsen og interessen for den tyske kultur og historie – også inden for de socialdemokratiske kredse. Et mødereferat fra 1935 beretter blandt andet om, at Lange skulle holde tale ved den planlagte »tyske aften«, og talen skulle omhandle Tyskland i perioden fra 1890 til 1912.²³

Når man skal belyse de tysksindede arbejderes afstand til nazificeringen, er det væsentligt også at nævne Heinrich Wollrath Christian Eckhardt. Han blev født i Schwichfeldt i Tyskland i 1884 og døde i Sønderborg i 1943. I 1908 kom Eckhardt til Sønderborg, og han var fagligt og politisk aktiv frem til sin død. Indtil Genforeningen i 1920 var han medstifter og formand for flere tyske arbejderforbund. Efter Genforeningen blev han formand for blandt andet Dansk Murerforbund og Socialdemokratisk Forening. Derudover var han også medlem af Sønderborg byråd indtil sin død.²⁴ Frem til 1933 var Eckhardt formand for den socialdemokratiske partiforening i Sønderborg, og han er derfor at finde i alt protokolmateriale i perioden 1933 til 1935. I mødereferaterne beskriver han ofte vigtigheden af at have forståelse for de tysksindede medlemmer af Socialdemokratiet og betydningen af ikke at støde disse medlemmer fra sig.²⁵ Eckhardt var den mest fremtrædende socialdemokrat af tysk herkomst, og han udtrykte ofte sin mening om nazismen offentligt. Han skrev blandt andet flere læserbreve til *Sønderborg Social-Demokrat*, der alle var af opsigtsvækkende karakter. I juli 1933 skrev han således om ødelæggelsen af den tyske ærlighed forårsaget af de nazistiske magthavere. Han kritiserede blandt andet tyskernes mangel på ansvarsfølelse.²⁶ Andre eksempler på Eckhardts direkte måde at udtrykke sin utilfredshed på ses i september 1933, hvor han skrev om den negative udvikling i Tyskland, som han så.²⁷ I en anden artikel skrev han om det tyske mindretals leder, pastor Schmidts, »uærlige veje«, og her angreb og kritiserede han ikke kun pastoren, men også SW.²⁸

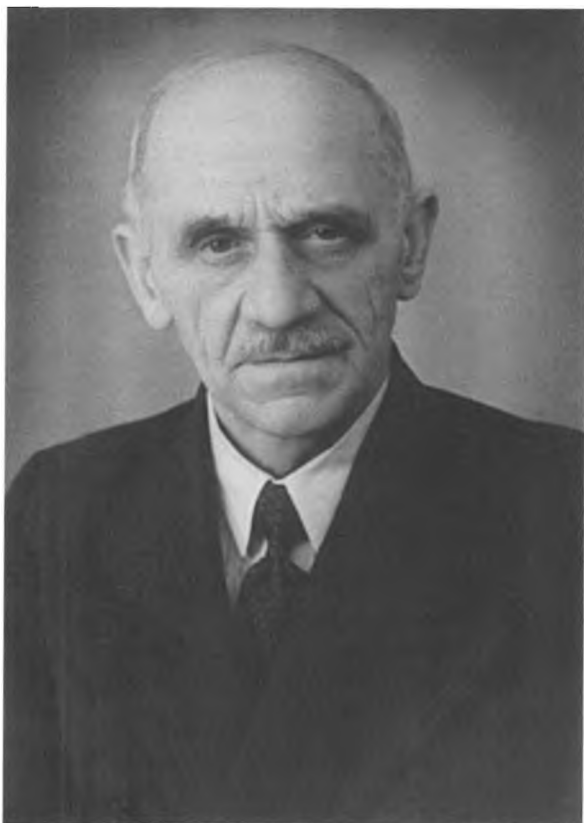
De tre nævnte socialdemokratiske mænd af tysk herkomst har alle – på hver sin vis – bidraget aktivt og politisk til dannelsen og definitionen af Socialdemokratiet i Sønderborg i tiden fra før Genforeningen til efter Hitlers magtovertagelse og den senere besættelse af Danmark. De er alle eksempler på, hvor stor betydning den politiske ideologi og overbevisning havde, men de vidner også om, at de samtidig ønskede at værne om deres tyske identitet og tilhørsforholdet til tysk kultur. Dette var dog ikke ensbetydende med en støtte til det nazistiske regime i Tyskland.

Efter Eckhardts død rejste arbejderbevægelsen og hans venner en mindsten for ham for at hylde og bevare mindet om en tysk indvandrers, der kæmpede for et Danmark uden nazistisk indflydelse.²⁹

For at opnå en forståelse for, hvorfor og hvordan de tysksindede arbejdere i Sønderborg efter Hitlers magtovertagelse i foråret 1933 modsatte sig den nazistiske indflydelse på det tyske mindretal, er det vigtigt med en forståelse af, hvordan Sønderborgs Socialdemokrati var skruet sammen. De tysksindede arbejderes splittelse mellem et tysknationalt tilhørsforhold på den ene side og en betydelig socialdemokratisk overbevisning på den anden kom til udtryk gennem den tyske socialdemokratiske forening SPD-Sonderburg. I 1918 kom et stort dansk gennembrud, og den danske Sønderjysk Arbejderforening nåede hurtigt op på samme antal medlemmer, som det tyske broderparti havde.³⁰ Året efter etablerede arbejderpartierne et stærkere og stærkere samarbejde.

Frode Sørensen har i *Revolutionen og Magten* om arbejderhistorien i Sønderborg frem til 1922 vurderet, at størstedelen af de tysksindede arbejdere i Sønderborg formodentligt stemte tysk ved folkeafstemningen i 1920. De støttede op om den nye republik og afskaffelsen af kejseren, og en mulig indlemmelse i Danmark ville betyde, at man blev en del af det, mange anså som et forældet monarki. En mulig indlemmelse var altså ikke en ønskværdig situation for de tysksindede arbejdere, men den politiske dagsorden rangerede alligevel højere, og vigtigheden af det socialdemokratiske sammenhold var af større betydning end det nationale sammenhold. Dét, der samlede arbejderbevægelserne under ét dansk Socialdemokrati, var en udtalelse fra de tysksindede arbejdere, der meget tydeligt illustrerer de tysksindedes tankegang: »I dag er vi tyske arbejdere, i morgen er vi danske arbejdere, men først og fremmest er vi socialdemokrater.«³¹

Situationen i Sønderborg var genkendelig mange andre steder i

Carl Friedrich Oscar Preuss var elektriker og flyttede til Als i 1903 og til Sønderborg i 1920. Selv om han var født i Tyskland, var han med i ledelsen af det fælles dansk-tyske Socialdemokrati i 1933, og han var meget aktiv modstander af nazismen. Foto: Lokalthistorisk Arkiv for Arbejderbevægelsen i Sønderborg Kommune.

Nordslesvig. Fra tysk side frygtede man, at nederlaget efter Første Verdenskrig ville medføre, at Nordslesvig blev genforenet med Danmark. Frygten dannede grundlag for lokale tyske udvalg, der skulle tage til genmæle mod den danske propaganda. Udvalgene blev dannet i blandt andet Tønder, Aabenraa og Sønderborg. Udvalget bestod af repræsentanter for det tyske mindretal med de tyske landråder og redaktører i spidsen, men også repræsentanter for de tyske socialdemokrater deltog. Efter revolutionen i 1918 trak socialdemokraterne sig dog ud af de tyske udvalg.³² Billedet var klart; man nærede ikke

ønske om indlemmelse i Danmark, og den senere afstemnings udfald var ikke noget, de tysksindede arbejdere i Sønderborg eller i Nord-slesvig ønskede.

Socialdemokraterne behandlede emnet om en grænserevision på forskellige måder. Der var en fløj, som helt afviste en revision af den dansk-tyske grænse, medmindre der var to tredjedele dansk flertal for det. I andre socialdemokratiske partiforeninger gik man ind for selvbestemmelsesretten, men var imod en eventuel afståelse. Partiforeningerne i Haderslev og Sønderborg gik i foråret 1919 i en mere danskorienteret retning. Yderligere udsendte den slesvig-holstenske socialdemokratiske forening et opråb om, at det på socialistkonferencen i Bern var vedtaget, at områder med nationalt flertal under en afstemning skulle tilfalde det pågældende land.³³

Til kamp mod nazismen

Op gennem 1930'erne blev den nazistiske udvikling fulgt nøje gennem aviserne. Da Hitler overtog magten i januar 1933, blev det iagttaget fra mange forskellige tilgangsvinkler. Fra borgerlig dansk side så man på det med bekymring, men det udgjorde ikke hoveddelen af spaltepladsen i aviserne. Det var Danmarks finansielle situation, der prydede forsiderne.

De borgerlige aviser i lokalområdet, *Dybbøl-Posten* og *Hejmdal*, berettede om Hitlers tiltrædelse og nazismens udvikling i Tyskland. I løbet af januar og februar i 1933 var der løbende artikler om nazismens fremmarch. De fleste var af berettende og lettere bekymret karakter. Endvidere var disse to aviser i samme periode meget optaget af de internationale forhold og den økonomiske krises konsekvenser for særligt arbejdsgiverne, hvilket optog en del spalteplads. *Jydske Tidende* berettede i samme periode om Hitlers genialitet og dygtighed. Deres opfattelse af nazismens fremmarch og udvikling i Tyskland var ikke så negativ som hos de øvrige borgerlige aviser i området. Det gav anledning til mange debatter og megen kritik, hvor *Dybbøl-Posten* og *Hejmdal* stod sammen med *Sønderborg Social-Demokrat* i kritikken af *Jydske Tidendes* nazi-venlige linje.

Socialdemokraterne i Sønderborg forholdt sig den 31. januar 1933 afventende over for den nye Hitler-regering. Der var en dyb skepsis, men partiet ønskede først at se den nye regerings udspil. Allerede få dage efter Hitlers tiltrædelse bragte den socialdemokratiske avis ar-

tikler om nazismens sande indhold af ondskab og vold under overskrifter som »Tyskland i Blodets tegn«. ³⁴

Situationen i Tyskland med mange protester, demonstrationer og blodige oprør forfærdede mange. De tysksindede arbejdere i Danmark så, hvad venner og familie blev udsat for i Tyskland. I februar måned blev socialdemokraternes blade forbudt i Tyskland, og flere – især kommunister – blev forfulgt og dræbt. »Flere dræbte, nazi frikendes«, skrev *Sønderborg Social-Demokrat* den 6. februar 1933 om de nazistiske gerningsmænds frikendelse af overgrebene, hvilket skabte stor ængstelse og frygt. ³⁵ I Danmark gik mange af de tysksindede arbejderes børn i de tyske skoler, og da nazificeringen blev mere entydig, vakte dette ligeledes stor utilfredshed i arbejderkredse. ³⁶ Situationen blev blandt andet beskrevet i *Dybbøl Posten* i starten af april under overskrifterne »Det tysk-nationalsocialistiske Fremstød i Nordslesvig« og »De tyske Grænseflyttere«.

Det var noget særligt for Sønderborgs arbejdere, at de trådte frem på et meget tidligt tidspunkt og offentligt erklærede en afstand til nazismen. Årsagen hertil ses bedst gennem et uddrag af en artikel i *Sønderborg Social-Demokrat* fra marts 1933: »Hvis man virkelig tror, at tyske arbejdere istemmer jublen over nazismens sejr, så tror man fejl. Blandt forstandige tyske arbejdere i Sønderjylland råder både forfærdelse og frådende harme over de umenneskeligheder, nazisterne må tage ansvaret for, mange tyske arbejdere frygter i dag for venners og slægtinges skæbne syd for grænsen, om de skal blive ofre for nazisternes morderkugler eller djævelske mishandlinger.« ³⁷

2. påskedag, den 17. april 1933, havde arbejderbevægelsen i Sønderjylland fået nok og gik i aktion under ordene »Kampfront mod Nazi«. Mødet blev holdt på Tinglevhus, og omkring 300 repræsentanter for de syv socialdemokratiske kredsbestyrelser, socialdemokratiske partiforeninger i den sønderjyske storkreds samt repræsentanter for fællesorganisationer i Det Sønderjyske Fællesudvalg var samlet. ³⁸ Målet med Tinglevmødet var at tage kampen op mod nazismen og at værne sig imod nazi-kulturen i Danmark. Blandt andet blev det slået fast, at det sønderjyske Socialdemokrati ikke ville tolerere tjenestemænds indblanding i nazismen, og at der burde ske en undersøgelse af de tyske privatskolers nazi-agitation. Til slut blev en resolution vedtaget og motiveret af redaktør Frede Nielsen. Talen indeholdt en klar linje om, hvorledes arbejderne burde agere over for nazismen ved at bryde alle forbindelser til medlemmer af nazistiske organisa-

Skomager Friedrich Wilhelm Lange var født i Schlesien, men flyttede til Nordslesvig og blev dansk gift. Han var meget aktiv i Socialdemokratiet i Sønderborg frem til 1934 som næstformand, bestyrelsesformand og kasserer. Han tog stærkt afstand fra nazismen. Foto: Lokalthistorisk Arkiv for Arbejderbevægelsen i Sønderborg Kommune.

tioner og til det nazistisk infiltrerede tyske mindretal i Danmark. Talen opfordrede også det tyske mindretal til at støtte arbejderne i kampen mod nazismens indflydelse i Danmark. Gentagne gange nævntes nazismens udvikling som en hån mod friheden og socialismen, hvor sammenhold var midlet til bekæmpelse.

I resolutionen blev tanken om en grænseflytning fra tysk side beskrevet som en hån mod friheden og folkeretten og anset som en tilbagevendende til voldspolitikken. Grænsen blev fremhævet som det nordiske folks grænse, der var fastlagt i henhold til befolkningens frie afgørelse ved grænseafstemningen i 1920. Ydermere blev det slået fast, at den socialdemokratiske partiforening ønskede at bekæmpe nazismens med hele organisationens styrke. Resolutionen understregede, at en selvfølgelig konsekvens af nazismens politik over for socialismen betød, at alle forbindelser mellem medlemmer af nazistiske organisationer og arbejdere blev afbrudt. Tinglev-resolutionen af 17. april 1933 blev afsluttet således:

»Vi tilråber den del af de tyske arbejdere, som hidtil politisk har

ydet de tysk-borgerlige deres støtte: Øjeblikket er inde til, at I bryder med denne hidtil fulgte linje og sammen med jeres dansk-tyske kammerater vender jer mod denne truende fare. Vi retter en indtrængende appel til alle sønderjyske arbejdere om at stå ubrydeligt sammen i denne kamp, der nu er indledt. Vi lader os ikke skræmme af trusler og lader os ikke løbe over ende. Under mottoet: Enighed, disciplin og aktivitet går vi til arbejdet og kampen. Leve socialismen!«

Forsamlingen nedsatte yderligere en aktionskomité bestående af syv kredsformænd og med redaktør Swanholm som formand. Denne komité skulle tilrettelægge kampagnen, der skulle modarbejde enhver form for nazi-agitation.

I Sønderborg blev der den 20. april 1933 afholdt ekstraordinær generalforsamling i partiforeningen, hvorefter alle socialdemokratisk indstillede arbejdere efter en diskussion endte med at støtte op om resolutionen fra Tinglevmødet, der var vedtaget tre dage forinden, samt med det tilføjede løfte om, »... at vi af al magt vil være med i det arbejde, som nu er tilrettelagt i denne kamp«. Yderligere krævede man udvisning af alle udlændinge, der ville udbrede den nazistiske ideologi i Danmark.³⁹

Arbejderne tager afstand

Vedtagelsen af resolutionen af 17. april 1933 samt nedsættelsen af aktionskomitéen blev starten på det sønderjyske folks eget værn af grænsen. I de efterfølgende måneder manifesterede folket sig i store møder og resolutioner med krav til kongen og regeringen. Arbejderbevægelsens afstandstagen kom således til udtryk gennem idrætsstævner, komitéer og grupper.⁴⁰

Den 12. maj 1933 samledes 15.000 unge til et ungdoms- og idrætsstævne i Tønder, der for omverdenen skulle udstråle en stærk danskhed i Nordslesvig. Ud over de sportslige begivenheder blev der holdt taler med politiske budskaber, der blev givet løfter for fremtiden, og der blev opfordret til mod og styrke for arbejdet for Danmarks sag. Ungdomsstævnet i Tønder var det største ungdomsstævne nogensinde i området, og ved siden af de sportslige indslag var det vigtigste at symbolisere, at »Vi står som Danmarks nationale grænseværn mod syd«, som det blev udtrykt i avisen *Hejmdal* i maj 1933.⁴¹

De store forsamlinger af unge sportsinteresserede med en politisk dagsorden fortsatte. I juni 1933 var der op imod 50.000 mennesker

samlet ved et stort anti-nazistisk stævne i Dybbøl for at tilkendegive danskheden. Stævnet var arrangeret af den borgerlige fløj.⁴² Der var tilsvarende socialdemokratiske stævner i Sønderhav, Gråsten og Augustenborg hen over sommeren.⁴³ Sommerstævnerne var et led i aktionskomitéens kampagne mod nazismen. Det fremgår af Socialdemokratiets mødeprotokol, at man håbede at udnytte den stemning, stævnerne havde udløst, til i efteråret at give partipressen den største fremgang.⁴⁴

Fra arbejderpartiets kerne var der også stor tilslutning til den anti-nazistiske politik, der blev ført med stor påpasselighed over for de tysksindede medlemmer af partiet. Socialdemokratiet var opmærksom på ikke at støde de tysksindede medlemmer fra sig. Der blev ligeledes afholdt danske såvel som skandinaviske aftener og senere også tyske aftener for at glæde alle medlemmer. Dette var aktuelt i 1933, som det var i årene efter.⁴⁵

Ved partimødet i Sønderborg den 31. juli 1933 blev der opfordret til at tegne abonnement på de landflygtige tyske socialdemokraters blad *Neues Vorwärts*. En sådan opfordring viser klart partiets ståsted: først socialdemokrat, dernæst national. Endvidere blev det endnu engang slået fast, hvorledes man ønskede at bekæmpe nazismen: »Vi må agitere, men vi må også kræve, at der skrives ind med hård hånd fra regeringens side over for nazisterne.« Ved samme møde blev det også erklæret for centralt at bekæmpe den danske såvel som den tyske nazisme.⁴⁶

Der hersker ingen tvivl om, at de tysksindede arbejdere var meget påvirkede af den begyndende nazificering af det tyske mindretal i første halvår af 1933. Det skyldtes blandt andet, at mange var brugere af de tyske skoler, men mindst lige så vigtigt var det, at de kunne se, hvilke konsekvenser nazismen fik for venner og familie i Tyskland. En anden væsentlig årsag til arbejdernes afstandstagen til nazificeringen af det tyske mindretal var det splittede tilhørsforhold. Fælles for arbejderne var, at de først og fremmest havde et fælles politisk ståsted. Dernæst var nationaliteten gældende. I det borgerlige tyske mindretals lejr var situationen modsat. Her var man tysk af sind og sjæl, og dette skabte en meget nationalistisk politisk linje, som arbejderne ikke kunne forenes med.

Tinglev-resolutionen blev vedtaget i april 1933, blot tre måneder efter Hitlers magtovertagelse. Afstanden til nazificeringen kom klart til udtryk gennem den nedsatte aktionskomité. Denne gruppes opga-

Heinrich Wollrath Christian Eckhardt var født i Schwichfeldt i Tyskland, men kom til Sønderborg i 1908. Frem til sin død i 1943 var han meget aktiv inden for blandt andet Dansk Murerforbund og Socialdemokratisk Forening. Han skrev blandt andet artikler i Social-Demokraten i Sønderborg, hvor han tog stærkt afstand fra nazismen og fra Johannes Schmidt og Schleswigscher Wählerverein. Foto: Lokalhistorisk Arkiv for Arbejderbevægelsen i Sønderborg Kommune.

ve var at bekæmpe både dansk og tysk nazisme, og som en del af kampagnen var styrkelsen af danskheden. Der blev blandt andet afholdt de tidligere nævnte store anti-nazistiske sportsstævner. Herigennem fik de dansk- såvel som de tysksindede en fællesfølelse. Det sønderjyske folk mobiliserede selv et grænseværn med de midler, de havde.

Skoleområdet var et andet vigtigt sted, hvor aktionskomitéen og partipressen kunne påvirke opinionen. Efter øget pres og opmærksomhed på de nazistiske lærere blev der lagt en dæmper på den nazi-

stiske agitation.⁴⁷ Aktionsudvalget havde indsamlet materiale om den nazistiske propaganda i Danmark. Propagandaen skete blandt andet via rundskrivelser udsendt til tyske statsborgere med opfordring til indmeldelse i nazistpartiet og i forbundet »Venner af Hitlerbevægelsen«. Sagerne og bevismaterialet blev sendt til politiet, der efterforskede de pågældende situationer.⁴⁸

Sammenfatning

Der er flere elementer af væsentlig betydning, når man kort skal opsummere, hvorfor og hvordan de tysksindede arbejdere tog afstand til nazismen og den nazistiske indflydelse i Danmark.

De forskellige identitets- og loyalitetsforhold har haft væsentlig betydning i forbindelse med afstandstagen og bekæmpelse af nazismen i Danmark. Efter 1920, hvor det tyske Socialdemokrati i Sønderborg blev en del af det danske Socialdemokrati, blev de tysksindede stærkere knyttet til Danmark – især politisk. I forhold til det tyske mindretals tilknytning til Danmark var der store forskelle både politisk og identitetsmæssigt. Da nazismen vandt i Tyskland, og det tyske mindretal i Danmark fik et tydeligt nationalt præg, var det ikke fjært for arbejderbevægelsen at offentliggøre en klar afstandtagen fra denne ideologi. Grundet den stærkere tilknytning til Danmark blev det derfor mere naturligt for de tysksindede arbejdere at modsætte sig påvirkningen fra det nazistiske Tyskland, end det var for det tyske mindretal repræsenteret ved SW.

Ydermere har muligheden for afstandstagen også et økonomisk aspekt. Den økonomiske uafhængighed af Tyskland gjorde det muligt for socialdemokraterne at bekæmpe nazismen, hvilket var vanskeligere for det tyske mindretal på grund af dettes økonomiske afhængighed af Tyskland.

Man søgte at styrke sammenholdet i Danmark blandt andet gennem store idrætsstævner. Aviserne fra sommeren 1933 skrev om, hvordan idrætsstævnerne symboliserede danskheden i landsdelen, og hvordan befolkningen anså disse unge og deres initiativer som værende et værn af grænsen gennem sammenhold. Ved offentligt at udtrykke danskheden blev der gjort opmærksom på befolkningens frygt for nazismen, men stævnerne var også et udtryk for styrke gennem fællesskabet og ønsket om at bevare danskheden.

At de tysksindede arbejdere støttede op omkring disse tiltag, vid-

ner om støtten til den danske nationalitet på trods af den kulturelle og personlige konflikt, disse mennesker må have været i. Man ønskede danskheden i landsdelen, man ønskede fred og fordragelighed, og man ønskede at ytre sig imod nazismen, selvom man havde en tysk baggrund.

Inden for partiets rammer var man bevidst om den tysksindede del af medlemmerne, og partiets kerne støttede op om dette ved blandt andet at afholde tyske arrangementer. Man søgte at udtrykke forståelse for og accept af medlemmernes historie og tyske kultur. Dette viser en gensidig respekt og forståelse for den identitets- og tilhørskonflikt, de tysksindede medlemmer befandt sig i. Forståelsen gik begge veje: Både fra de tysksindede, der valgte danskheden grundet det politiske sammenfald, og fra de dansksindede, der ønskede et sammenhold med de tysksindede medlemmer i partiet og med respekt for deres tyske baggrund.

I Tyskland blev både socialdemokraterne og kommunisterne forfulgt af nazisterne allerede i de første måneder efter Hitlers magtovertagelse. Ud over at de tysksindede arbejdere i Danmark havde venner og familie i Tyskland, der berettede om nazisternes voldelige overfald, havde de også partifæller, der var ofre for den nazistiske ideologi. De tysksindede arbejdere i Sønderborg var en del af den gruppe, der passivt demonstrerede mod nazismen gennem idrætsstævner. De tog gennem Tinglev-resolutionen afstand fra nazismen generelt – både på dansk og tysk jord.

KILDER

Utrykte kilder

- Lokalhistorisk Arkiv for Arbejderbevægelsen i Sønderborg Kommune: Socialdemokratisk forening, generalforsamling 29.3.1933, protokol, A 40-40.
 Socialdemokratisk forening, generalforsamling 20.4.1933, protokol, A 40-40.
 Socialdemokratisk forening, partimøde 31.7.1933, protokol, A 40-40.
 Socialdemokratisk forening, medlemsmøde 6.5.1935, protokol, A 40-40.
 Socialdemokratisk forening, bestyrelsesmøde 19.8.1933, protokol, A 40-40.

Trykte kilder

- Dybbøl Posten*
 Det tysk-nationalsocialistiske fremstød i Nordslesvig, 5.4.1933.
 De tyske grænseflyttere, 11.4.1933.
 Nazister og socialister, 18.4.1933.
 I.P. Nielsens Tinglev-tale, 19.4.1933.
 12.000-15.000 Mennesker til stævne i Tønder, 13.5.1933.
- Sønderborg Social-Demokrat*
 Da Hitler endelige nåede magtens tinde, 31.3.1933.
 Tyskland i blodets tegn, 3.2.1933.
 Socialdemokratisk blad forbydes, 4.2.1933.

Flere dræbte, nazi frikendes, 6.2.1933.
 Nazistbølgen og de tyske arbejdere, 25.3.1933.
 Mod splittelse, fascisme og diktatur, 29.3.1933.
 Farvel til det tyske naziblاد, 30.3.1933.
 Den sønderjyske situation, 10.4.1933.
 Kampfront mod nazi, 18.4.1933.
 Fra national til nazistisk, 25.4.1933.
 15.000 til ungdomsstævne i Tønder, 13.5.1933.
 Forbudet og Tinglevsresolutionen, 22.5.1933.
 Dybbølstævne i sol og sommer, 12.6.1933.
 Den tyske ærlighed er ødelagt af de nazistiske magthavere, 28.7.1933.
 »Parlamentarismen er død«, 30.9.1933.
 Pastor Schmidt på uærlige veje, 25.9.1933.

Hejmdal
 En kraftig arbejderresolution mod nazi-agitationen, 18.4.1933.
 Sønderjysk ungdom er nordens grænsevagt!, 13.5.1933.
 Nazi-agitationen i Nordslesvig, 17.5.1933.
 Nu skal der arbejdes aktivt for den tyske nazisme i Nordslesvig, 6.6.1933.
 Dybbøl stævnet: En storslået dansk tilkendegivelse, 12.6.1933.
 Det tyske socialdemokrati forbudt!, 26.6.1933.

Jydske Tidende
 Et socialdemokratisk krav, 30.4.1933.
 »Gleichschaltung« i nazi-hvervningen i Nordslesvig, 17.5.1933.

LITTERATUR

Andersen, Morten, 2008. *Den folte grænse. Slesvigs deling og genopbygning 1918-1933*. Aabenraa, Historisk Samfund for Sønderjylland.
 Becker-Christensen, Henrik, 1995: *Grænsen i 75 år. 1920-1995*. Aabenraa, Institut for Grænseregionsforskning.
 Bohn, Robert m.fl., red., 2001: *Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1933-1945*. Aabenraa, Institut for Grænseregionsforskning.
 Fink, Troels, 1955: *Sønderjylland siden genforeningen i 1920*. København, J.H. Schultz Forlag.
 Hansen, Hans Schultz m.fl., red., 2009: *Sønderjyllands Historie 2. Efter 1815*. Aabenraa, Historisk Samfund for Sønderjylland.
 Klatt, Martin, 2006: *Fra modspil til medspil? Grænseoverskridende samarbejde i Sønderjylland/Schleswig 1945-2005*.

Aabenraa, Institut for Grænseregionsforskning.
 Kristensen, Henrik Skov m.fl., 2003: *Sønderjylland under krig og besættelse 1940-1945*. Aabenraa, Historisk Samfund for Sønderjylland.
 Noack, Johan Peter, 1974: *Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen*. Århus, Dansk Udenrigspolitisk Institut.
 Salomon, Kim, 1980: *Konflikt i grænseland. Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920-33*. København, Gyldendal.
 Sonne, Harding, 1974: *Staaing eller kaos. Socialdemokratiet og krisen i trediveerne*. København, Hans Reitzels Forlag.
 Sørensen, Frode, 2008: *Revolutionen og Magten. Sønderborg-arbejdernes historie 1872-1922*. Haderslev, Museum Sønderjylland - Sønderborg Slot.

NOTER

1. www.gravsted.dk/person.php?navn=troelsfink
2. Kristensen m.fl. red. (2003), s. 76.
3. Salomon, s. 55.

4. Sørensen, s. 32.
5. Fink, s. 87.
6. Jensen, Bernard Eric, 2006: »Arbejderbevægelse«, *Gads Historie Leksikon*. København, Gads Forlag.

7. Sørensen, s. 14.
8. Hansen m.fl., red., 2009, s. 264.
9. Sørensen, 2008, s. 151.
10. Hansen, 2009, s. 268.
11. Hansen, 2009, s. 269.
12. Salmomon, 1980, s. 47. Det kan oversættes til: »Enhver stemme er et højtideligt løfte om trofastheden til det tyske folk.«
13. Salomon, 1980, s. 49–50.
14. Salomon, 1980, s. 50.
15. Salomon, 1980, s. 54.
16. Salomon, 1980, s. 53.
17. Salomon, 1980, s. 50.
18. Sørensen, 2008, s. 169.
19. Protokol, generalforsamling, 29.3.1933.
20. Sørensen, 2008, s. 160.
21. Sørensen, 2008, s. 157.
22. Protokol, partimøde, 31.7.1933.
23. Protokol, bestyrelsesmøde, 19.8.1935.
24. Sørensen, 2008, s. 170.
25. Protokol, generalforsamling, 8.7.1935.
26. *Sønderborg Social-Demokrat*, 28.7.1933.
27. *Sønderborg Social-Demokrat*, 30.9.1933.
28. *Sønderborg Social-Demokrat*, 25.9.1933.
29. Sørensen, 2008, s. 171.
30. Sørensen, 2008, s. 154.
31. Sørensen, 2008, s. 153.
32. Hansen, 2009, s. 247.
33. Hansen, 2009, s. 249.
34. *Sønderborg Social-Demokrat*, 31.1.1933.
35. *Sønderborg Social-Demokrat*, 4.-6.2.1933.
36. *Dybbøl-Posten*, 11.4.1933
37. *Sønderborg Social-Demokrat*, 21.3.1933.
38. *Hejmdal*, 18.4.1933.
39. Protokol, ekstraordinær generalforsamling, 20.4.1933, Lokalhistorisk Arkiv for Arbejderbevægelsen i Sønderborg Kommune.
40. Hansen 2009, s. 329.
41. *Hejmdal*, 13.5.1933.
42. *Hejmdal*, 12.6.1933.
43. *Sønderborg Social-Demokrat*, 26.6.1933.
44. Protokol, partimøde, 31.7.1933.
45. Protokol, generalforsamling 8.7.1935.
46. Protokol, partimøde, 31.7.1933.
47. Protokol, partimøde, 31.7.1933.
48. *Hejmdal*, 17.5.1933.

Zusammenfassung

Die Arbeiterbewegung in Sønderborg wurde von deutsch gesinnten Arbeitern, die aus Deutschland kamen, gegründet. Durch die neue deutsch-dänische Grenze von 1920 entstand in Nordschleswig eine deutsche Minderheit, aber deutsche und dänische Arbeiter sammelten sich in der dänischen sozialdemokratischen Partei. Die deutsch gesinnten Mitglieder gaben zum Ausdruck, dass die politische Ideologie wichtiger sei als die nationale und kulturelle Zugehörigkeit.

Nach der Machtübernahme Hitlers im Januar 1933 nahmen die Sozialdemokraten von der Nazifizierung der deutschen Minderheit in Dänemark Abstand und versuchten den Nationalsozialismus auf deutschem und dänischem Boden zu bekämpfen. Zur offiziellen Abstandsnahme kam es beim Tinglev-Treffen im April 1933, wo man sich auf eine Resolution einigte.

Es gab bei den deutsch gesinnten Arbeitern mehrere Gründe für die Abstandsnahme vom Nationalsozialismus. In Deutschland wurden die Arbeiterparteien verboten und ihre Mitglieder verfolgt. Die deutsch gesinnten Mitglieder in Dänemark hörten durch Freunde und Familie von den Erlebnissen mit dem Nationalsozialismus.

Byggeriet af Rømødæmningen

Et spørgsmål om landvinding, beskæftigelse og national handling

Af ANNE MARIE OVERGAARD

Den 18. december 1948 blev Rømødæmningen indviet, og 9,2 kilometer dæmning forbandt nu Rømø med fastlandet. Et byggeri, der på grund af Anden Verdenskrig kom til at strække sig over otte år og koste knap 20 millioner kroner. Det stort anlagte dæmningsprojekt handlede imidlertid ikke primært om at etablere en trafikforbindelse til Rømø, men skete i forlængelse af de mange arbejder, der efter Genforeningen fandt sted langs Vestslesvigs kyst i form af afvanding, læhegnsplantning, landvinding og kystsikring. I artiklen giver Anne Marie Overgaard et bud på, hvordan landvindingsinteresser, arbejdsløshed og ønsket om national handling banede vejen for byggeriet af Rømødæmningen.

Statsradiofonien var på plads i Skærbæk den 8. april 1940, da jordarbejdet på Rømødæmningen begyndte. Endnu var en visit på Rømø noget af et logistisk eventyr med færge fra Ballum Sluse til anløbsbroen ved Kongsmark. Otte år senere havde det stort anlagte byggeri ud for Vestslesvigs kyst frembragt et stykke fast inventar, der erstattede den ustabile færgerute fra Ballum Sluse til Kongsmark med en køretur på små ti minutter.

Hvad var baggrunden for Rømødæmningens opførelse? Der har tidligere især været fokus på dæmningen som et stort anlagt beskæftigelsesprojekt, ligesom ønsket om landvinding mellem Rømø og fastlandet har været nævnt som motivation.¹ Det blev imidlertid som trafikalt bindeled mellem Rømø og fastlandet, at dæmningen fik sin berettigelse, for hverken som beskæftigelses- eller landvindingsprojekt blev dæmningen udnyttet, som man havde forestillet sig.

Da dæmningsprojektet i sit udgangspunkt var et landvindingsprojekt, er det interessant, hvad det var for tanker, der lå bag projektet. Hvad ville man opnå med landvindingen, og hvor kom inspirationen fra? Og hvordan passede dæmningsprojektet ind i forhold til de mange arbejder, der efter Genforeningen blev gennemført i Vestslesvig? I den forbindelse er især Det danske Hedeselskabs rolle i processen interessant, da selskabet var meget aktiv på egnen efter 1920.

Kildematerialet er både trykte og utrykte kilder. Af særlig interesse er Det danske Hedeselskabs sag om Rømødæmningen, hvori der blandt andet befinder sig kopier af referaterne fra det af Rigsdagen nedsatte udvalg, der udarbejdede betænkningen om Rømødæmningen. Referaterne fra disse lukkede møder har ikke tidligere været genstand for undersøgelser.

De første forslag til en dæmning

Den nuværende dæmning er ikke den eneste dæmning mellem Rømø og fastlandet, der har været på tegnebrættet. I sidste halvdel af 1800-tallet forelå forslag til dæmninger, der imidlertid ikke blev til noget. Her var det infrastruktur og handel, der var i fokus: en Vestkystport til den store verden.

Det første dæmningsprojekt blev udarbejdet i 1858 af ingeniør L.A. Lønborg, der blev sendt til Rømø for at undersøge muligheder for anlæggelsen af en havn ved Listerdyb. Lønborg fandt, at naturforholdene ved Havneby var gunstige, men han mente også, at havnen måtte have forbindelse til fastlandet, således at gods nemt kunne transporteres frem og tilbage. Derfor foreslog Lønborg, at man byggede en dæmning. Lønborgs forslag nåede frem til Rigsdagen, men afståelsen af Sønderjylland i 1864 satte en stopper for projektet. I 1868 vedtog Rigsdagen i stedet etableringen af Esbjerg Havn.

Efter den preussiske annektering af Sønderjylland i 1867, blev der på tysk side arbejdet videre med ideen om en havn på Rømø. Omkring 1870 udarbejdede den tyske ingeniør H.W.C. Hübbe et forslag til en havn ved Havneby kombineret med en jernbanedæmning til Rømø.

Atter var en dæmning afgørende for havneprojektets succes, men heller ikke Hübbes plan blev til noget på grund af den fransk-tyske krig i 1870-71.²

Egnsudvikling og national befæstning i Sønderjylland og Vestslesvig efter 1920

Tabet af Sønderjylland og krig satte en stopper for 1800-tallets dæmningsplaner, og der kom til at gå ca. 60 år, før en dæmning til Rømø atter kom på tegnebrættet. I mellemtiden byggede den danske

stat Højer Dige i 1860-61 samt Ribediget i 1912. Den tyske stat indigede Ballummarsken 1914-1919. Umiddelbart efter Genforeningen var der ingen dæmningsplaner mellem fastlandet og Rømø. Til gengæld havde den danske stat stor interesse i at investere i Sønderjylland for at integrere regionen med resten af Danmark. Der blev blandt andet investeret i veje, telenet, havne, højspændingsværk og en særlig lånekasse, der skulle yde driftslån til handlende, næringsdrivende og landbrugere, der som følge af krigen, markens kursfald eller andre følger af de politiske og økonomiske omvæltninger i landsdelen ikke kunne påbegynde eller opretholde en virksomhed. Som Morten Andersen har påvist i bogen *Den følte grænse*, var dette arbejde i høj grad »en grænsebefæstning og demarkationsproces«, der handlede om at gøre Nordslesvig dansk, så risikoen for genindlemmelse i Tyskland ville være reduceret, hvis 1920-grænsen ikke skulle holde.³

I en region, hvor landbruget var det fremherskende erhverv, handlede det især om at fremme mulighederne for udøvelsen af dette. Landbruget i Vestslesvig var indtil Genforeningen præget af opfeding af stude med henblik på salg på blandt andet det tyske marked via kvægmarkederne i Husum og Tønder. Med grænsedragningen i 1920 mistede det nordslesvigske landbrug sit væsentligste afsætningsområde. Derfor var der efter 1920 behov for en omlægning med vægt på malkekvæg og korndyrkning for at skaffe foder til svinene.

Fra statens side rettede interessen sig fra første færd mod de frugtbare marskområder i vest, og gennem en række statslige støtteordninger blev der givet penge til den såkaldte *grundforbedring*, der bestod i at gøre ikke-egnet landbrugsjord egnet til dyrkning. Det drejede sig især om dræning og afvanding, men også om læplantning. At gøre marsken egnet til agerbrug mindede på mange måder om opdyrkningen af de vestjyske heder i sidste halvdel af 1800-tallet – et arbejde som blev ledet af Det danske Hedeselskab. Derfor så Tønder Amt fra begyndelsen et potentiale i at samarbejde med Hedeselskabet, der havde gjort sig mange erfaringer med afvanding og dræning, der var en helt central udfordring i marskegnene. At Hedeselskabet i 1921 oprettede et kulturteknisk kontor i Tønder, skete derfor også på Tønder Amts initiativ.⁴ Selskabet blev desuden repræsenteret på egen gennem A/S Plantningsselskabet Sønderjylland fra 1919, og det blev fra Genforeningen og de næste 15 år frem stærkt involveret i de grundforbedrende arbejder i Vestslesvig, hvor langt størstedelen af disse drejede sig om vandløbsregulering, vandstandsregulering og

Etablering af pumpestation ved Højer i forbindelse med Tøndermarskens afvanding 1927-1933. Billedet er fra 1929. Foto: Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg.

dræning.⁵ Formålet med Det danske Hedeselskabs virke var egnsudvikling. Gennem hedeplantningen og de senere afvandings- og dræningsprojekter medvirkede selskabet til at gøre uproduktiv jord produktiv for derved at skabe øget beskæftigelse.⁶

Skovrejsning, læplantning og afvanding efter 1920

I 1919 stiftede Det danske Hedeselskab i samarbejde med sønderjyske interessenter A/S Plantningsselskabet Sønderjylland. Den 1. oktober 1920 begyndte selskabet sit praktiske virke, da forstassistent Kr. Fromsejer tiltrådte en stilling som Hedeselskabets plantningsassistent og plantør for Plantningsselskabet. Efter Genforeningen blev det træløse Vestslesvig af særlig interesse for Hedeselskabet. Med omlægningen i 1920'erne af det sønderjyske landbrug fra studedefning til agerbrug ramtes mange landbrug af sandfygning som følge af opløjning af markerne, og behovet for læhegn blev derfor akut. Til at begynde med var aktiviteterne henlagt til Løgumkloster og Tinglev, men på grund af angreb af kartoffelbrok måtte planteskolen i Løgumkloster stort set afvikles, og uddelingen af planter blev flyttet til Skærbæk,

der havde den fordel at ligge ved en normalsporet jernbane. I 1928 besluttede Plantningsselskabet at flytte Kr. Fromsejer permanent til Skærbæk og oprette en planteskole her i stedet for.⁷

En af de opgaver, man først kastede sig over, var Tøndermarskens afvanding. I begyndelsen af 1920'erne blev »Afvandings- og Grundforbedringskommission for Tønder Amt vedrørende Ordningen af Afvandingsforholdene i Marsken samt i tilstødende Områder« nedsat. Kommissionen skulle finde forslag til løsninger på afvandingsforholdene i Tøndermarsken, der som følge af digning var plaget af årlige oversvømmelser af bagvand – et problem, som på grund af afvandingsarbejderne i geesten var blevet forværret, idet vandet herfra nu blev ledet hurtigere ned i marsken. Samtidig kunne man ikke iværksætte yderligere dræningsarbejder øst for Tønder uden en marskafvanding i vest. Løsningen blev en kunstig afvanding af marsken hjulpet af fire elektrisk drevne pumpestationer, udvidelse af et antal be- og afvandingskanaler samt etablering af ådiger langs Vidåen.

Arkitekten bag Tøndermarskens afvanding var ingeniør Ulrik Pedersen fra Varde, som Afvandingskommissionen for Tønder Amt allerede fik kontakt med i 1921, hvor han udarbejdede de første tanker omkring Tøndermarskens afvanding.⁸ Ulrik Pedersens forskellige forslag mødte kritik fra flere sider. Maleren Emil Nolde udarbejdede et alternativt forslag, der efter hans mening ville skåne landskabet. Hans forslag blev ikke taget alvorligt, og Nolde flyttede som konsekvens heraf syd for den nye grænse til Seebüll.⁹

Et andet forslag kom fra Hedeselskabet. I 1923 udarbejdede ingeniørerne Thalbitzer og T.Q. Jacobsen fra Hedeselskabets kulturtekniske Afdeling i Slagelse et alternativt forslag, hvor man blandt andet lagde op til i højere grad at bruge pumpemøller frem for udelukkende pumpestationer til at pumpe vandet væk. Selskabet havde fra starten på forskellig vis udtrykt utilfredshed med Ulrik Pedersens projekt og mente blandt andet, at hans ingeniørmæssige evner ikke var gode nok. Alligevel blev det i sidste ende Ulrik Pedersens forslag, der blev valgt.¹⁰ En kunstig afvanding af marsken blev imidlertid anset for nødvendig, »hvis denne kultur skal lægges om fra græsavl til kornavl«.¹¹

Landvindings- og kystsikringsinitiativer

Initiativer til beskyttelse af kysten og dens beboere blev også iværksat i rigt omfang. Tøndermarskens yngste havdige var fra 1860-61, og

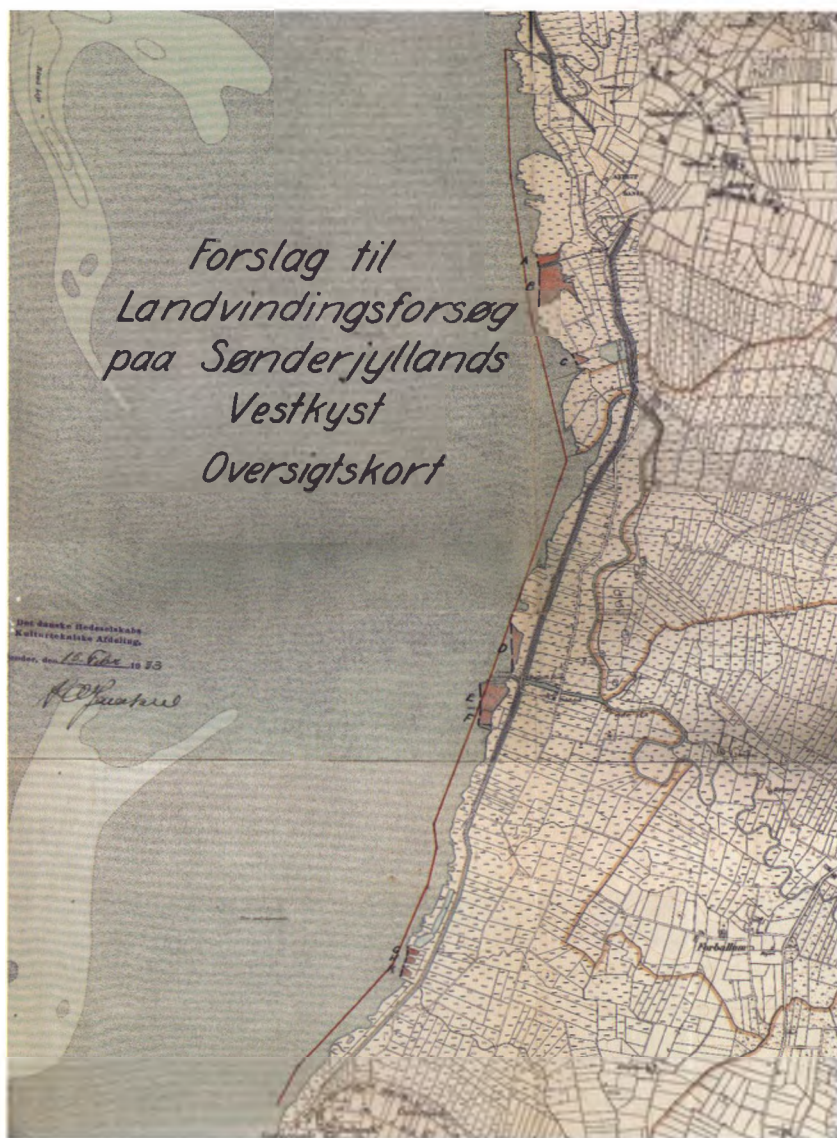
under Første Verdenskrig var Ballummarsken blevet inddiget. Statens øjne rettede sig derfor naturligt mod den åbne Rejsbymarsk. I årene 1923-25 opførtes Rejsbydiget – fra 1927 døbt Kong Christian X's Dige, der strækker sig fra Astrup Banke til Hviding, for derved at sikre Rejsbymarsken mod Vadehavets stormfloder. Hermed var den sidste åbne marsk i Sønderjylland blevet inddiget. Vadehavets luner blev i øvrigt tydelige under digebyggeriet, idet 19 digearbejdere omkom under en auguststormflod i 1923.

En tilsvarende indsats blev gjort på Rømø, hvor Hedeselskabets kontor i Tønder i 1922 af Tønder Amt blev bedt om at udarbejde planer for inddigning og afvanding. Kirkebydiget blev bygget i 1926 og Juvrediget i 1926-28.¹² Hedeselskabet stod også bag projekteringen af Rejsbydiget.¹³ Interessen for Vestkysten strakte sig også nord for den gamle grænse til området mellem Ribe og Esbjerg. Her udarbejdede Hedeselskabet forslag til inddigningen af Darum-Tjæreborg Enge, der blev opført 1927-29.¹⁴ Ringdiget på Mandø, der blev bygget i 1935-37, blev projekteret af Vandbyggningsvæsenet. Interessen for de danske marskområder begrænsede sig altså ikke til Vestsønderjylland.

Begrundelsen for digebyggerierne var beskyttelse af marskens befolkning og dens værdier samt udviklingen af landbruget. Især på Rømø spillede grundlaget for at drive landbrug en helt afgørende rolle i Hedeselskabets argumentation for inddigningen. Øens affolkning blev i den sammenhæng sat på dagsordenen. Indbyggertallet var i perioden 1860 til 1925 faldet fra 1.350 til 650 blandt andet som følge af, at de søfarende ikke længere vendte tilbage til øen om vinteren, men bosatte sig i de store havnebyer som f.eks. Hamborg.¹⁵ Det handlede ganske enkelt om at udvikle mulighederne for at have et underhold på øen, efter at søfarten ikke længere gav de samme indtægter.

Det danske Hedeselskab og Vestslesvigs kyst

At Det danske Hedeselskab umiddelbart efter Genforeningen interesserede sig for mulighederne i Vadehavets marskområder, fremgår af en artikel skrevet af Karl Thalbitzer, leder af Hedeselskabets kulturtekniske Afdeling i Slagelse, i selskabets tidsskrift. Artiklen blev skrevet i forbindelse med opførelsen af Rejsbydiget og beskyttelsen af kysten mod Vadehavets storme:

Kort over T.Q. Jacobsens landvindingsprojekt mellem Søndernæs og Ballum fra 1933. De rødt skraverede områder angiver, hvor der skulle landvindes. Det danske Hedeselskabs drænarkiv.

»[...] kampen mod Vesterhavet føres stadig og længere sydpå er det i forrige århundrede lykkedes atter at indvinde store dele af den i sin

tid til havet tabte jord, og digerne ligger nu i flere rækker som værn for det efterhånden genvundne land. For os [Det danske Hedeselskab] vil der blive anledning til at tage del i denne kamp mod Vesterhavet, idet der vil kunne indvindes nyt land på hele strækningen fra grænsen ved Sieltoft til Tjæreborg.«¹⁶

Det »genvundne land«, der hentydes til i citatet, var det nyvundne land, som havet skyllede bort under tidligere tiders stormfloder. Og ny landvinding var for Thalbitzer et naturligt næste skridt efter opførelsen af Rejsbydiget. I Thalbitzers optik var marsken mulighedernes land. Og på baggrund af erfaringerne »længere sydpå«, syntes der nu at være grund til optimisme – ikke bare med hensyn til beskyttelsen af kysten, men også generobringen af det land, som marskens beboere ved tidligere stormfloder havde tabt til havet. Gevinsten ved digebyggerierne var ikke bare kystsikringen, men en øget produktion, hvorved »statens direkte tilskud vil komme igen på mange måder«.

Som det fremgår af Thalbitzers artikel, havde Det danske Hedeselskab fokus på hele den danske vadehavskyst, og selskabet havde allerede i 1920 »arbejdet ihærdigt på gennemførelsen af et digeanlæg for Darum og Tjæreborg Enge«. På grund af prisstigningerne var projektet imidlertid sat i bero og blev først til noget i slutningen af 1920'erne.

I Hedeselskabets Tidsskrift finder man fra 1930 til 1935 flere artikler af ingeniør T.Q. Jacobsen, der taler for landvinding langs Vestslesvigs kyst. T.Q. Jacobsen var i 1920'erne ansat på det kulturtekniske kontor i Slagelse, men flyttede i slutningen af 1920'erne til Tønder. I tråd med Thalbitzers artikel, hvor diger langs hele den danske vadehavskyst blev anskuet som en forudsætning for ny landvinding, tog T.Q. Jacobsen emnet op et års tid efter opførelsen af Darum-Tjæreborgdiget, efter hvis opførelse den danske vadehavskysts marskområder, med undtagelse af marsken ved Varde Å, alle var digesikrede. Argumenterne for aktiv landvinding i den danske del af Vadehavet var flere. For det første udnyttelsen af marskområderne: »[...] endnu er den danske marsk alle vegne så godt som ubeboet, og noget rationelt landbrug af betydning findes ikke på denne landets frugtbare jord«.¹⁷

Formålet var altså bosætning og et mere rationelt landbrug. Inspirationen kom fra både Holland og Tyskland, hvor der var landvindingsinitiativer i gang langs Vadehavskysten. I Holland, hvor der var en høj befolkningstæthed, skulle mere jord give plads til en stadigt voksende

befolkning.¹⁸ Syd for 1920-grænsen havde man siden midten af 1800-tallet arbejdet med landvinding – et arbejde, hvor også den danske regering inden 1864 havde investeret i forsøg med landvinding langs Vestslesvigs kyst. Arbejdet fortsatte i preussisk regi og udmøntede sig i digebyggeri, etablering af faskiner, låninger og dæmninger. Planerne var i preussisk tid, ifølge T.Q. Jacobsen, intet mindre end »lidt efter lidt at gøre hele Vadehavet tjenligt til inddigning«.¹⁹

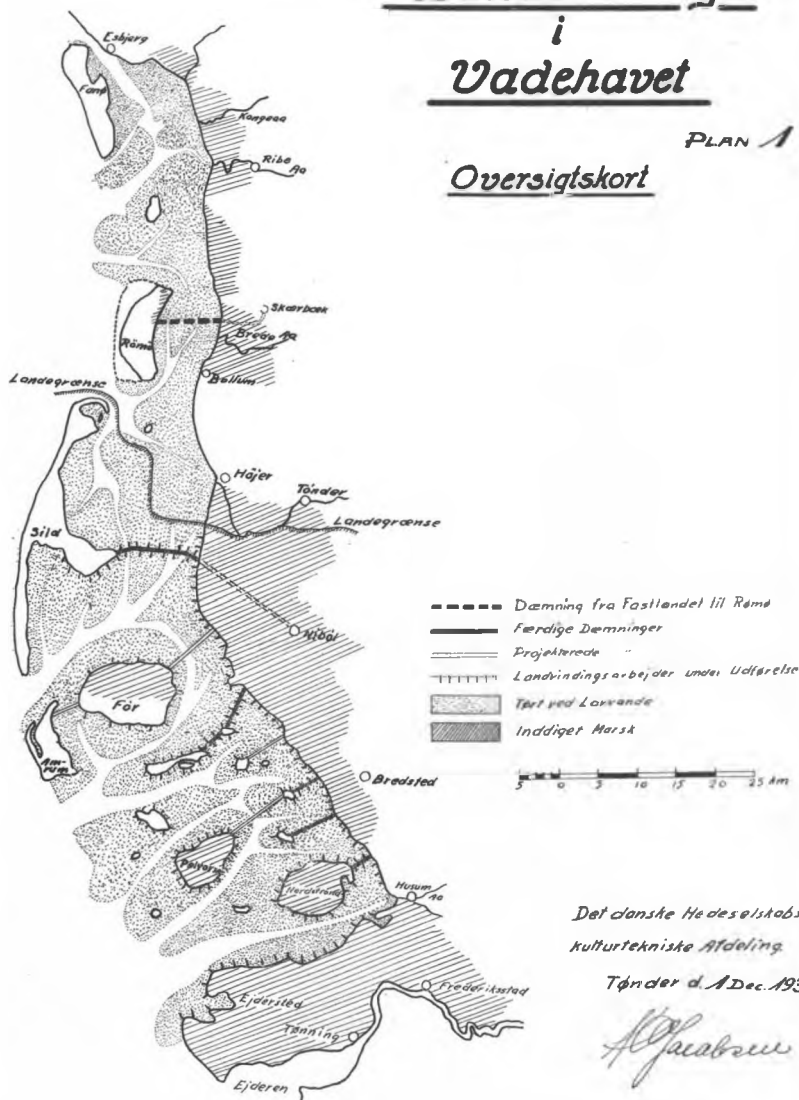
For det andet var den naturlige tilslikning i Danmark, ifølge T.Q. Jacobsen, gået i stå, da kystlinjen ved inddigning var blevet rettet ud, og naturen havde brug for en hjælpende hånd, hvis ny landvinding skulle finde sted. Behovet for ny landvinding hang sammen med bosættelsen af marsken. Flere steder henviste T.Q. Jacobsen til, hvorledes den beboede marsk syd for grænsen efterhånden var beskyttet af flere havdiger. Marsken ville ikke være attraktiv som bopæl før denne dobbelte digesikring, da både ejendom og menneskeliv ville være truet i forbindelse med digebrud. Og eftersom »den dag kan forudses, da mennesker i større tal vil bygge i marsken«,²⁰ var der ingen grund til at vente. Hvor disse »bosættere« skulle komme fra, er ikke klart. Det er muligt, at han inspireret af de hollandske indsatser så marsken som ventil for et voksende befolkningstal.

Aktiviteterne syd for grænsen stod ifølge T.Q. Jacobsen i skærende kontrast til manglen på samme nord for grænsen. De manglende resultater var begrundede i manglende evne til at etablere samarbejde mellem stat, digelag og lodsejere. I det hele taget synes landvindingssagen hverken at have statens eller digelagens interesse. I modsætning hertil var den tyske stat i 1930'erne fortsat aktiv – ikke mindst efter nazisternes magtovertagelse i 1933, hvor en »Generalplan für Landgewinnung in Schleswig-Holstein« blev udarbejdet. Generalplanen fokuserede både på at udvide det tyske *Lebensraum* samt på beskæftigelse af arbejdsløse. Og dertil var dæmningsprojekter særdeles velegnede.²¹ Det var disse projekter, der var i gang, da landvindingssagen ved Rømø og Skærbæk blev taget op. Det ønskede T.Q. Jacobsen og Hedeselskabet tydeligvis at gøre noget ved, og i 1933 udarbejdede Jacobsen et forslag til landvinding langs Vestslesvigs kyst ud for Ballum. Forslaget bestod i etablering af faskiner otte steder langs kysten fra Søndernæs til Ballum.²² Selvom projektet var beskedent sammenlignet med arbejderne syd for grænsen, og den danske regering skulle have indvilliget i at betale halvdelen, så kunne projektet ikke realiseres på grund af lodsejernes manglende evne til at rejse restbeløbet.²³

Landvinding i Vadehavet

PLAN 1

Oversigtskort

Kortet viser gennemførte og projekterede dæmninger langs Vestslesvigs kyst både nord og syd for grænsen. Fra det lokale udvalgs forslag til landvinding i Vadehavet, 1935.

Et større Danmark

»Et større Danmark ved Digeanlæg ved Sønderjyllands Vestkyst«. Således lød overskriften på en artikel i *Vestkysten* den 5. oktober 1935. Artiklen fylder en side og refererer til et møde afholdt på Landbohjemmet i Skærbæk dagen forinden. Mødet var indkaldt af amtsrådsmedlem Søren Degn (Skærbæk), amtsfuldmægtig Florander, skovrider Kr. Fromsejer (Skærbæk), Hedeselskabets T.Q. Jacobsen (Tønder),²⁴ amtsrådmedlem Alfred Kristensen (Bylderup-Bov) og amtskolekonsulent Nicolai Svendsen (Tønder). På mødet blev tankerne om en dæmning mellem fastlandet og Rømø præsenteret.

Af artiklen fremgår det, at man lokalt i en årrække havde fulgt med i landvindingsarbejderne syd for grænsen, og at en dæmning flere gange skulle have været på tale i den forbindelse. Også det strandede projekt fra 1933 nævnes i artiklen. Når sagen atter blev taget op to år senere i form af nævnte mødeindkaldelse, skyldtes det omtalen af det seneste landvindingsinitiativ syd for grænsen, nemlig dæmningen fra fastlandet til Nordstrand. Ud over denne dæmning var der inden for få år etableret dæmninger til de tyske halliger Oland og Langeneß samt jernbanedæmningen til Sild.

Ved at etablere en dæmning til Rømø, ville man, ifølge Jacobsen, kunne angribe landvindingen fra tre sider og opnå store resultater.

T.Q. Jacobsen fremhævede ifølge artiklen den danske stats engagement i landvindingen fra 1847 til 1864 og trak til slut det nationale kort: »Endelig må vi ikke glemme, at vi har en tradition, som vi ikke må bryde, at det er Danmark, som først har sat sin spade i Vadehavet herude på Slesvigs vestkyst.« At Danmark haltede efter Tyskland og Holland var én ting, men Jacobsen gjorde landvinding ved Vadehavet til en national forpligtelse, der dels handlede om at beskytte kysten og dels at udnytte dens muligheder fuldt ud. Derfor burde den danske stat tage traditionen op igen. Retorikken fra T.Q. Jacobsens side havde dermed fået en national tone, som ikke var til stede i hans første artikler eller hos Karl Thalbitzer i 1921.

Som afslutning på mødet nedsattes et lokalt udvalg – Udvalget for Iværksættelse af Landvindingsarbejder i Vadehavet ved Sønderjyllands Vestkyst – på syv medlemmer, herunder T.Q. Jacobsen og Kr. Fromsejer, der skulle arbejde videre med sagen.

Det lokale udvalg udarbejdede i løbet af et par måneder med ingeniør T.Q. Jacobsen i spidsen »Forslag og Plan til Iværksættelse af

Landvindingsarbejder i Vadehavet«, der blev indsendt til Ministeriet for Offentlige Arbejder samme år. Forslaget bærer tydeligt præg af ønsket om at råbe politikerne i København op og indledes således: »Under hensyn til, at der i Vadehavet ud for Sønderjyllands vestkyst praktisk talt ikke foretages landvindingsarbejder ...« efterfulgt af følgende udtalelse fra de til mødet den 4. oktober ca. 40 fremmødte rigsdagsmedlemmer, amtsrådpolitikere, repræsentanter fra digelagene og kommunerne: »Forsamlingen udtaler ønsket om, at regering og Rigsdag måtte finde tiden inde til at undersøge, om der i Vadehavet ved Sønderjyllands vestkyst kan iværksættes arbejder, der planmæssigt gennemført og eventuelt støttet af en dæmning til Rømø må antages at fremme tilslikningen og i tidens løb en rimelig landvinding.«²⁵

Begrundelsen for landvindingen blev tydelig i forbindelse med beskrivelserne af resultaterne syd for grænsen: »Alene på strækningen fra grænsen til Husum indvindes der nu årlig adskillige hundrede hektar nyt marskland. Der inddiges stadig nye koge, hvor der oprettes en mængde ny hjem, og tusinder af hænder har stadig arbejde, og man må ikke underkende betydningen af, at sikkerheden for den i marsken bosatte befolkning stadig forøges ved de nye digeanlæg.«²⁶ Ønsket var frugtbar jord at dyrke, og sikring af kysten med diger, så risikoen ved at bo og udnytte jorden blev mindst mulig.

Statens engagement og beskæftigelsen

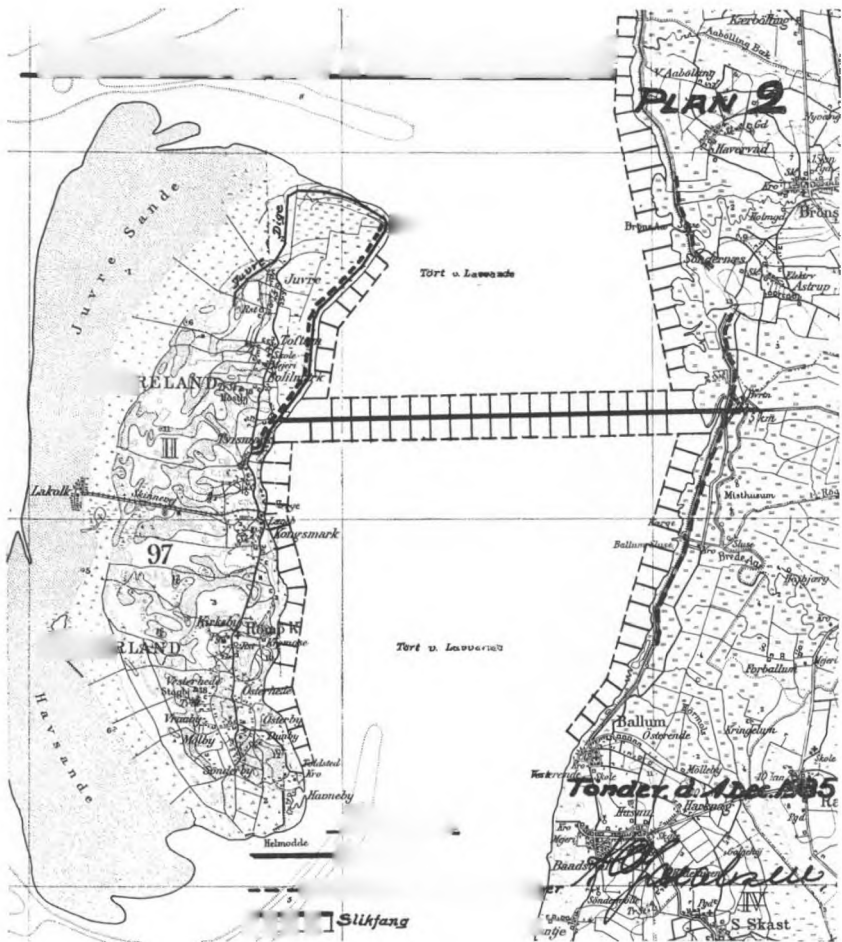
At staten skulle involvere sig, var helt centralt i forslaget. Det blev kraftigt understreget, at interessen for landvinding ikke manglede på egnen, men at det gennem tiden havde vist sig vanskeligt at etablere det nødvendige samarbejde mellem de interesserede parter. Her spillede det en afgørende rolle, at ejendomsretten til den jord, der slikkede til, lå på mange forskellige hænder – både lokale lodsejere, digelag og staten. Såfremt ejendomsretten til det tilslikkede land lå hos private lodsejere, krævede det, at lodsejerne gik sammen over en længere kyststrækning og gjorde en fælles indsats. Det var ikke lykkedes endnu, blandt andet på grund af manglende økonomiske midler, hvad også var baggrunden for, at landvindingsprojektet i 1933 ikke kunne realiseres. Udvalget vurderede derfor, at tilslikningsretten ikke havde afgørende betydning for de berettigede, da de tilsyneladende havde svært ved at udnytte denne ret. En mulig afståelse af disse rettigheder til staten blev derfor bragt i spil.

Dæmningen mellem fastlandet og Rømø var primært tænkt som en landvindende foranstaltning og ikke som trafikforbindelse. Men udvalget mente dog, at når man skulle tage stilling til en ren tilsligningsdæmning over for en færdselsdæmning, så talte hensynet til Rømøs forbindelse til omverdenen for den sidste løsning. Det var første gang, at dette kom i spil, og ophavsmanden hertil var muligvis udvalgets medlem fra øen, gårdejer Bunde Bundesen. Den meget ustabile færgeforbindelse til øen blev nævnt som et problem, ligesom man i tilfælde af sygdom på øen følte sig meget isoleret, da det kunne være voldsomt svært at få hjælp. Dertil kom, at produktionsvilkårene for indbyggerne var vanskelige, fordi transport af gods, kreaturer og mennesker var besværlig. Sagt på nutidsdansk: Rømø var »udkant«, og øen så et stort potentiale i en bedre infrastruktur for både erhverv og turisme.

Det var et stort projekt, det lokale udvalg sendte ind til ministeriet. Det lokale udvalg begrundede indsendelsen af forslaget med den store arbejdsløshed, fordi det så var »berettiget at forelægge regering og Rigsdag ethvert forslag, som samtidig med at tjene et fornuftigt og godt formål kan medvirke til at give arbejdsløse beskæftigelse. Som det vil ses, frembyder den foreliggende plan overordentlig store muligheder i så henseende«. ²⁷ Med udsigten til beskæftigelse havde det lokale projekt nu også fået en korttidseffekt, der kunne løse et meget aktuelt problem, som var et godt argument, når projektet skulle »sælges« over for regeringen. Desuden kan man forestille sig, at udsigten til beskæftigelse var gavnligt for projektets lokale forankring. Samtidig bød et landvindingsprojekt også på langsigtede perspektiver for at kunne skabe sig et underhold på egnen – helt i tråd med landvindingsprojekterne syd for grænsen. Beskæftigelsesperspektivet kunne altså bidrage til bekæmpelse af den lokale arbejdsløshed, men også fungere som legitimering af det storslåede dæmningsbyggeri.

Vadehavsudvalget

I maj 1936 nedsatte Rigsdagen et udvalg, ²⁸ der skulle undersøge mulighederne for ved et dæmningsbyggeri at kunne fremme landvindingen langs dæmningen samt langs kysterne nord og syd for denne. Herunder hvorvidt planens gennemførelse kunne afhjælpe den hersk-

Kort over planen for landvinding langs en eventuel dæmning. Fra det lokale udvalgs forslag til landvinding i Vadehavet, 1935.

ende arbejdsløshed.²⁹ Det var altså i høj grad lykkedes det lokale udvalg at sælge budskabet om landvinding til ministeriet.

Vadehavsudvalget bestod af Vandbygningsvæsenets direktør E. Hertz, distriktsingeniør Buhl, fuldmægtig i Socialministeriet Axel Guldager-Petersen, medlemmer af Tønder Amtsråd Alfred Kristensen og Søren Degn, ingeniør Parbo fra Det danske Hedeselskab samt amtsfuldmægtig Viggo Florander og T.Q. Jacobsen udpeget af Ud-

valget for Iværksættelse af Landvindingsarbejder i Vadehavet ved Sønderjyllands Vestkyst (det lokale udvalg). Desuden udpegede Landbrugsministeriet ingeniør Th. Claudi Westh og ingeniør Ulrik Pedersen. Om udvalgets sammensætning skal bemærkes, at ikke mindre end tre havde været en del af det lokale udvalg – nemlig Alfred Kristensen, Søren Degn og T.Q. Jacobsen. Lokalområdet var dertil repræsenteret af fuldmægtig Florander fra Tønder Amt samt Th. Claudi Westh, der siden 1929 havde ledet Det sønderjyske Jordlovsudvalg med hovedsæde i Tønder. Ulrik Pedersen var, som tidligere nævnt, ingeniøren bag Tøndermarskafvandingen, ligesom han projekterede inddigningen af Kalvebod Strand på Amager, der blev en del af samme lov som Rømødæmningen.

Da inspirationen til landvindingsprojektet kom fra Tyskland, var det naturligt for Vadehavsudvalget at tage på ekskursion syd for grænsen. Den 7. og 8. september 1936 rejste udvalget derfor til Tyskland for at se resultaterne af de tyske landvindingsarbejder. Her mødtes man med repræsentanter fra overpræsidiets i Kiel, den slesvigske regering, marskbygningstvæsenet i Husum og Heide samt Tønning Vandbygningstvæsen. Udvalget besøgte landvindingsarbejder langs kysten fra Hindenburgdæmningen og ned til Elbens udløb i Vadehavet. I referatet fra dette besøg blev der lagt stor vægt på tyskernes erfaringer under og efter byggerierne af diger og dæmninger samt de nye koges bebyggelse og kultivering. Om forholdene i Adolf Hitler Koog³⁰ hedder det i referatet: »I kogen fandtes udstrakte stubarealer efter korn og bønner, og der dyrkedes store mængder kål og andre grøntsager. Med kogens afgrøder regner man med at kunne brødføde en by på 20.000 indbyggere. [...] Inden for kogens sluse findes en fiskerihavn, hvor 80 fiskefartøjer er hjemmehørende.«³¹

Det nationale aspekt

At dæmningsprojektet også havde en national side, er tydeligt i referaterne fra de interne møder i Vadehavsudvalget. Da Rigsdagsudvalget afholdt sit første møde den 1. juli 1936, var der sket noget. For det lokale udvalg var en dæmning til Rømø blevet afgørende for hele projektet, ud fra hvilken landvindingsarbejderne kunne tage deres udgangspunkt. Som T.Q. Jacobsen udtrykte det: »Nu er det arbejdsløsheden, ønsket om en god forbindelse til Rømø og folkestemningen hernede, der har bragt sagen frem på ny.«³² Et skifte i

Tippen« – dæmningens forreste arbejdsplads. Her lægges der faskinmætter (granris) ud som underlag for dæmningsfyldet. Billedet er fra 1940. Foto: Museum Sønderjylland – Skærbæk.

fokus, der også bemærkedes af udvalgets formand, der samtidig gjorde opmærksom på, at Ministeriet for Offentlige Arbejder imidlertid betragtede dæmningen som et landvindingsinstrument.³³

For det første anså det lokale udvalg en dæmning som løsning på det lokale arbejdsløshedsproblem. Amtsrådsmedlem Alfred Kristensen argumenterede: »I Skærbæk Sogn er der en enorm arbejdsløshed. Skatteprocenten er af den grund oppe på nogle og tyve. Noget lignende er forholdet i de tilgrænsende sogne. Hele den nødvendige arbejdskraft vil kunne findes på stedet.«³⁴ Et forhold der ifølge ham også spillede en rolle for lokalbefolkningen, da det »afgørende for beboerne ikke er, at der i løbet af 10-20 år skaffes så og så meget mere jord, men det afgørende er den sociale side af sagen«. ³⁵ Derfor mente han, at landvinding kun burde finde sted »i tilslutning til en dæmning, da man, såfremt en dæmning ikke bygges, slet ikke vil begynde landvinding på dette sted, men nede ved Højer«. ³⁶ Hvis ikke der blev bygget en dæmning, var landvindingsprojektet mellem Rømø og fastlandet altså slet ikke interessant. Det var nye toner.

For det andet var det et ønske blandt Vadehavsudvalgets lokale medlemmer, at projektet kunne matche projekterne i Tyskland. Som

Alfred Kristensen formulerede det: »Om 10-20 år skal der bygges dige til beskyttelse af de opgroede arealer, og det vil da være af betydning at have den høje dæmning. [...] og at man ikke med henblik på, at man syd for grænsen bygger flodfri diger, bør kunne sige om os »de gjorde noget, men de gjorde det kun halvt«.«³⁷ Alfred Kristensen pegede desuden på »vanskeligheden ved at grænse op til et stort land, – når man så ser, hvilke enorme resultater man har nået dernede, og er lidt politisk orienteret, så vil man forstå, at der kan fremkomme nationalt farlige momenter. Det vil være af stor psykologisk betydning, om også Danmark udnytter de ideer, som vi selv har haft i hundrede år. Den tanke, at et lille land ikke kan optage den slags opgaver, er farlig. Vi bør vise, at også vi kan optræde på en kraftig målbevidst måde. Gennemførelsen af denne sag vil betyde for Sønderjylland, hvad Lillebæltsbroen har betydet for Danmark«.«³⁸ Claudi Westh mente derimod, at man ville opnå mere for færre midler ved at koncentrere sig om grundforbedring af den jord, man allerede havde og ikke gøre som tyskerne, der »kaster så mange penge ud til – så at sige – reklamemæssige opgaver«.«³⁹ Men som amtsfuldmægtig Florander udtrykte det, ville der i befolkningen »uvilkårligt [...] ske en sammenligning mellem det vi laver, og det der bliver gjort syd for grænsen«.«⁴⁰ En dæmning ville altså ikke bare være et landvindings-tiltag eller beskæftigelsesprojekt: en flodfri færdselsdæmning ville blive et symbol på dansk handlekraft og som sådan have psykologisk og politisk betydning i en forholdsvis ung grænseregion. Derfor lod Alfred Kristensen og andre lokale medlemmer af Vadehavsudvalget sig heller ikke røkke, da ingeniør Buhl i marts 1937 anførte, at en dæmning ikke var afgørende for landvindingen, og at man, som i det strandede 1933-projekt, kunne nøjes med at bygge faskingårde langs kysten og på den vis fremme tilslikningen.

Det blev imidlertid i Vadehavsudvalget betragtet som en mulig trussel mod en dæmning, at »ministeriet i kommissoriet har sat landvindingen først og tilsyneladende dæmningsforbindelsen i baggrunden.«⁴¹ Amtsfuldmægtig Florander fra Tønder Amt udtrykte ligefrem bekymring for »at skade [dæmnings]sagen, hvis landvinding alene trækkes for meget i forgrunden«.«⁴² Tilsvarende var der bekymring hos landvindingens ivrigste tilhængere for, at man ville ende op uden bevillinger til landvinding, hvis man gjorde denne for afhængig af en dæmning. I 1938 kom betænkningen så, hvori udvalget indstillede:

1. anlæggelse af en færdselsdæmning – flodfri eller lav – til Rømø.

2. iværksættelse af landvindingsarbejder i Vadehavet langs fastlandskysten og i tilslutning til en eventuel dæmning, »hvored der vil kunne vindes erfaringer for, om og i hvilken udstrækning landvindingsarbejder bør fortsættes«. ⁴³

Rigsdagens forhandlinger

Da lovforslaget blev fremlagt i Rigsdagen, blev det af ministeren præsenteret som et landvindingsforslag. I Landstinget sagde han: »dette forslag er et forsøg på at gøre landet større. Det er et forsøg på at tilvejebringe større produktionsmuligheder i fremtiden her i Danmark.« ⁴⁴

Eller som det blev udtrykt mere sværmerisk af det sønderjyske folketingsmedlem, Johannes Schmidt (-Vodder): »når man skaber noget af intet [...], så skabes der værdier, som har blivende varighed.« ⁴⁵

Prisen for dæmningsprojektet var imidlertid høj, og kritikerne mente da også, at udgiften slet ikke stod mål med effekten på arbejdsløshedsproblemet. Som den konservative Korsgaard udtrykte det: »Der er arbejde i foretagendet, men det er der også i at grave et hul og så fylde det i morgen.« ⁴⁶ Korsgaard anså projektet for at være et rent beskæftigelsesprojekt iværksat under dække af udsigt til landvinding. Han så altså slet ingen perspektiver i byggeriet, heller ikke i en mere stabil trafikforbindelse til Rømø, for: »at man skulle kunne lave den store badehistorie derovre, det er der vel ingen, der kan tage alvorligt.« ⁴⁷ Korsgaard argumenterede videre, at regeringen med forslaget stillede politikerne i en umulig situation, idet skønmalerierne af fremtidens »frugtbare marker« var umulige at argumentere imod, fordi målet lå flere generationer ude i fremtiden. Politikerne fremhævede også landvindingen som lovforslagets produktive element med store fremtidsperspektiver til trods for de lange udsigter. Flere argumenterede sågar for, at man burde gå i gang med landvindingsforanstaltninger i form af grøbling og etablering af faskingårde med det samme og ikke vente til senere. ⁴⁸ At dette skulle være udtryk for en dybfølt støtte til landvindingssagen langs Vestslesvigs kyst, var næppe tilfældet for alle dem, der stemte for forslaget. For det første på grund af de lange udsigter til målet: »frugtbare marker«. Den umiddelbare effekt var aktivering af arbejdsløse. Forslagene om at iværksætte landvindingsforanstaltninger med det samme og ikke vente på dæmningen bekræfter dette, da denne type arbejder ville være arbejdstunge og kunne iværksættes med det samme. Men man havde

ingen sikkerhed for effekten. Da lovforslaget ikke rummede løfter om landvinding af nogen art, var hverken politikere eller minister bundet op på andet end hensigtserklæringer. At støtte landvindingssagen var derfor ganske gratis og kunne fungere fint som dække for at støtte et dyrt beskæftigelsesprojekt.

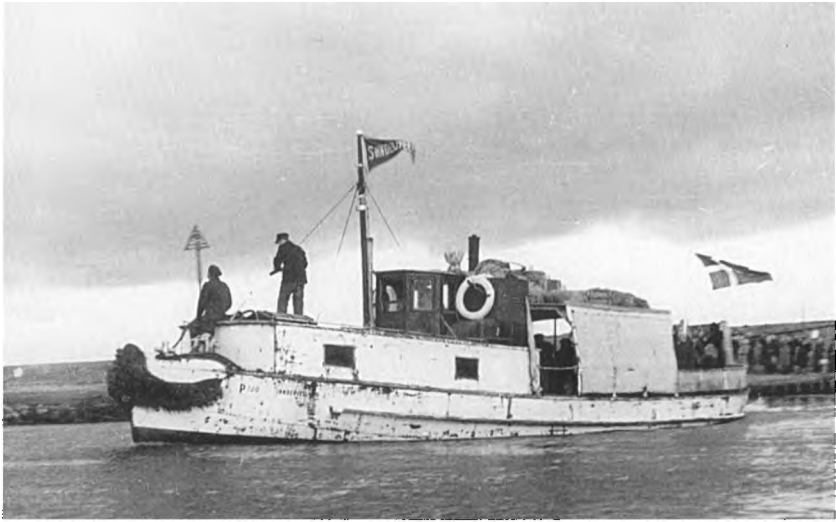
Dæmningens betydning for udviklingen på Rømø i form af bedre vilkår og udviklingen af landbrug, erhverv og turisme synes ikke at have andet end ren lokal interesse. Og dæmningens pris holdt op imod øens 700 indbyggere fik projektet til at synes helt uden proportioner. Der blev ikke overraskende fra sønderjysk side argumenteret for, at Rømø – sin størrelse og beliggenhed til trods – også var en del af kongeriget, og at øens indbyggere skulle nyde godt af det, som alle andre i Danmark havde adgang til. Men dertil var Rømø for lille og ubetydelig i national sammenhæng.

Det var beskæftigelsen af landsdelens arbejdsløse imidlertid ikke. At Sønderjylland indtog en særstatus, og at der her var særlige hensyn at tage, blev mere end antydnet af landstingsmand Jørgen Møller, idet han fremførte, at man måske så »på beskæftigelsesspørgsmålet i grænseegnene med lidt andre øjne end i det øvrige land«, og at det måtte være en »national opgave at skaffe beskæftigelse netop i grænseegnene i så høj grad som muligt«. ⁴⁹ Og selv den meget kritiske Korsgaard stemte for en dæmning, da han trods forslagets mangler ville give »sønderjyderne dog det lidt, der ligger for dem i forslaget«. Dæmningen blev vedtaget med stort flertal i Rigsdagen i marts 1939.

Konklusion

Ideen om Rømødæmningen blev født af et ønske om landvinding langs Vestslesvigs kyst. Dette lå helt i tråd med de mange arbejder, der siden Genforeningen blev udført på Tønderegnet i form af grundforbedring, læhegnsplantning og afvanding, der alle havde til formål at forbedre mulighederne for især landbruget, men som også spillede en central rolle i statens arbejde med at gøre Nordslesvig til et rigtigt stykke Danmark efter Genforeningen.

Interessen for kystsikring, udnyttelsen af marskområderne og ny landvinding – ikke bare i Vestslesvig, men langs hele den danske vadehavskyst – eksisterede i Det danske Hedeselskab fra begyndelsen af 1920'erne, og selskabets kulturtekniske kontor i Tønder blev fra starten involveret i drænings-, afvandings- og kystsikringsprojek-

17. december 1948 sejlede færgen mellem Ballum Sluse og Kongsmark sin sidste tur.
Foto: Rømø Lokallhistoriske Arkiv.

terne. Da disse var udført i løbet af 1920'erne, var ny landvinding langs Vestslesvigs kyst et naturligt næste skridt. Formålet var bedre landbrugsmæssig udnyttelse af marsken samt bosætning.

Dette ønske blev yderligere ansporet af den af nazisterne i Tyskland lancerede landvindingsplan i 1933, der både skulle udvide det tyske *Lebensraum* samt beskæftige arbejdsløse. Som følge heraf inddigedes flere koge, ligesom der blev etableret dæmninger mellem fastlandet og halligerne. Og flere var på tegnebrættet. Under henvisning til danske landvindingsforsøg på egnen før 1864 gjorde T.Q. Jacobsen landvindingen til en dansk tradition, der nu havde fået mulighed for at blive taget op igen. I 1933 udarbejdede han et landvindingsprojekt fra Søndernæs til Ballum, der imidlertid på grund af lodsejernes manglende midler ikke kunne gennemføres. Da man i Tyskland to år senere kunne indvie jernbanedæmningen til Nordstrand, animerede det T.Q. Jacobsen til sammen med lokale kræfter at udarbejde et nyt og større forslag til landvinding mellem kysten og Rømø, hvori en dæmning kunne indgå.

At det nationale aspekt i den forbindelse spillede en væsentlig rolle, fremgår af de interne mødereferater fra Vadehavsudvalget, der udarbejdede betænkningen om Rømodæmningen. Når tyskerne havde

kunnet skrue projekter sammen, hvor man både kunne indvinde nyt land og samtidig bekæmpe arbejdsløshed, så måtte man i Danmark udvise tilsvarende handlekraft. Både af hensyn til den nationale stolthed, men også for at undgå »nationalt farlige momenter« indadtil. Derfor var det for udvalgets lokale repræsentanter helt afgørende, at dæmningen blev gennemført – og det ved håndkraft. Lovens vej gennem Rigsdagen var rimelig smertefri. Udsigten til gennem beskæftigelse af arbejdsløse samtidig at kunne skabe »et større Danmark« og »øgede produktionsmuligheder« var et tiltalende perspektiv for flere politikerne. Men at argumentere for landvindingssagen har givetvis også fungeret som dække for støtte til offentlig beskæftigelse af arbejdsløse sønderjyder. Hertil kom, at beskæftigelsen af de arbejdsløse sønderjyder gerne skulle reducere nationale spændinger i en krisetid. Et stort flertal i Rigsdagen stemte for etableringen af en dæmning til Rømø.

Epilog

I sommeren 1939 blev byggeriet af Rømødæmningen udbudt i licitation, som Monberg & Thorsen vandt i samarbejde med Kampmann, Kierulff & Saxild. For at kunne aktivere så mange arbejdsløse som muligt skulle byggeriet primært foregå ved håndkraft, hjulpet af tipvognstog og enkelte gravemaskiner. Man forventede, at byggeriet ville strække sig over fire år og koste 7,4 millioner kroner. Men byggeriet blev forsinket af Anden Verdenskrig og Besættelsen, da råstoffer og reservedele blev en mangelvare, ligesom stormfloder flere gange skyllede både dæmningsfyld og græstørv væk. Først i 1948 kunne dæmningen indvies, og da beløb omkostningerne sig til knap 20 millioner kroner.

Byggeriet beskæftigede fra 1940 til 1942 ca. 400 mand i sommerhalvåret, og derudover var tømrere og smede beskæftiget med at vedligeholde materiellet. De beskæftigede kom imidlertid kun i begyndelsen næsten udelukkende fra Sønderjylland. Bedre betalte stillinger andetsteds, bl.a. hos værnemagten, betød, at arbejdsløshedsoverskuddet blev vendt til et underskud. Derfor rekrutteredes der også arbejdsløse fra andre dele af Jylland. Dæmningsbyggeriet fik således ikke den beskæftigelsesmæssige betydning regionalt, som projektet var tilsigtet, fordi beskæftigelsessituationen ændrede sig i udførelsesperioden.

Til venstre graves klæg med håndkraft. Til højre ses en lille skinnekranvogn, der blev brugt til at lægge glacis på plads. Billedet er fra 1941-42. Foto: Museum Sønderjylland – Skærbæk.

I 1943 påbegyndte Vandbygningsvæsenet de første landvindingsarbejder på dæmningens sydside, og arbejdet blev i de efterfølgende år gradvist udvidet, efterhånden som vadefladen højnedes. I 1953 blev de første grøblearbejder påbegyndt.⁵⁰ Belært af erfaringer fra byggeriet af dæmningen, hvor stormfloder gentagne gange skyllede græstørv og klæg af dæmningen, havde disse arbejder først og fremmest til formål at frembringe et beskyttende forland langs dæmningen, ligesom opbygningen af forland foran havdigerne skulle beskytte disse. Anlægget af Rømødæmningen kom imidlertid til at true Juvrediget på Rømø. De ændrede strømforhold mellem Rømø og fastlandet betød, at Juvre pril⁵¹ bevægede sig ind mod land og truede med at underminere det i 1928 færdiggjorte Juvredige. Løsningen blev, at diget i 1960'erne over en strækning på flere hundrede meter blev flyttet længere ind på land.

Inddigning af den indvundne jord for at øge sikkerheden i marsken blev aktuel i forbindelse med stormflodskatastroferne i Holland 1953 og Hamborg 1962. Stormfloden i 1976, hvor flere tusinde beboere i Tøndermarsken og Tønder by blev evakueret, var direkte årsag til byggeriet af Det fremskudte Dige i 1980/81.

Luftfoto af den færdige dæmning med Rømø i baggrunden. Fotograf: S. Bergmann (Museum Sønderjylland - ISL).

Hedeselskabets forestilling om marskens bosætning og ny landvin-
ding fra 1930'erne eksisterede fortsat, efter at dæmningen stod færdig.
Behovet for ny jord blev tilskrevet befolkningstilvækst og tabet af
landbrugsjord til bebyggelse, industri og veje.⁵² Helt op i 1970'erne
omtales marsken i en rapport fra De danske Vade- og Marskundersø-
gelser som et muligt »kolonisationsfelt med intensiv dyrkning og tæt
bebyggelse, som dets naturgivne muligheder berettiger til«. ⁵³ Marsk-
en blev betragtet som en naturlig ressource i et område, hvor mulig-
hederne for opbygning af industri ikke var store. Derfor så man land-
brugets muligheder for at ekspandere som helt afgørende for om-
rådets vækst.⁵⁴

Om landvindingsarbejdet skulle føre til nye inddigninger, synes
der i begyndelsen af 1960'erne ikke at være enighed om. Det var også
klart, at der var store tekniske udfordringer forbundet med inddig-
ning af nye koge. Især afvandingen af marskområderne var en udfor-
dring. Der var altså tale om store investeringer, der kunne være svære
at forsvare, når den foregik i tyndt befolkede egne og i en tid, hvor
landbruget var ramt af afsætningsvanskeligheder og havde færre
ansatte.⁵⁵ Til trods herfor blev tanken om nye inddigninger holdt i
live. I 1969 præsenterede Vandbygningsvæsenet et forslag til landvin-

ding i Vadehavet, hvor der skulle etableres en dæmning fra Fanø via Mandø til Rømø. En dæmning med sluse skulle forbinde Fanø med fastlandet. Formålet var kystsikring og rekreative formål, men projektet blev bl.a. af De danske Marsk- og Vadeundersøgelser betegnet som helt unødvendigt, voldsomt dyrt og så ville det fuldstændig ændre den danske vadehavskyst – med helt uoverskuelige konsekvenser.⁵⁶

I 1970'erne og 1980'erne kom der i stigende grad fokus på miljø- og naturbeskyttelse. Dette gav sig i Vadehavet blandt andet udslag i etableringen af et trilateralt vadehavssamarbejde mellem Danmark, Tyskland og Holland i 1982. I 1993 besluttede Kystdirektoratet og Sønderjyllands Amt på baggrund af en rapport om kystsikringen langs Rømødæmningen at indstille landvindingsarbejderne langs Rømødæmningen.⁵⁷ Årsagen var, at udgifterne til vedligehold af faskiner samt grøbling ikke stod mål med effekten. Og med indgåelsen af Den trilaterale Vadehavsplan i 1997 er det »principielt ikke længere [...] tilladt at bygge havdiger i vadehavsområdet».⁵⁸

Rømødæmningen har fået størst betydning for turismen på øen, der årligt besøges af mere end 1,5 millioner turister.⁵⁹

KILDER OG LITTERATUR

Utrykte kilder

Erhvervsarkivet: Det danske Hedeselskabs arkiv. Kulturteknisk afdeling.

Orbicon: Det danske Hedeselskabs drænarkiv. Sag nr. 1510: Rømødæmningen.

Landsarkivet for Nørrejylland: Vandbygningsvæsenets arkiv. 1891-1940 Sager vedr. Rømødæmningen.

Landsarkivet for Sønderjylland: Tønder Amtsråds arkiv. Afvandings- og grundforbedringskommissionen for Tønder Amt, 1921-1925.

Trykte kilder

Forslag og Plan til Iværksættelse af Landvindingsarbejder i Vadehavet, Tønder, 1935.

Betænkning angaaende Dæmning mellem Rømø og Fastlandet og Landvindingsarbejder i Vadehavet indenfor Rømø, København, 1938.

Hedeselskabets Tidsskrift. Årg. 1921-35.

Lov om Inddæmning af Kalvebodstrand m.v. og om Anlæg af en dæmning til Rømø.

Rigsdagstidende, 1939.

Vestkysten 5. oktober 1935.

Litteratur

Andersen, Morten: *Den følte grænse. Slesvigs deling og genopbygning 1918-1933*, Aabenraa, 2008.

Eller, Søren: »Indgreb i marsklandets sjældne og særegne skønhed. Diskussionen om afvanding og naturfredning i Tøndermarsken 1925«, *Sønderjyske Årbøger*, 2011, s. 9-44.

Hansen, Kjeld: *Det tabte land*, 2008.

Jacobsen, N. Kingo: *Rejsbymarsken. Miljø, stormfloder og digebygning på en eksponeret vesterhavskyst*, København, 1972.

Jakobsen, Børge (m.fl.): *Landvinding i det sydvestjyske Vadehav. Forslag til en regional planlægning udarbejdet på grundlag af videnskabelige og tekniske undersøgelser*, København, 1963.

Meesenburg, H.: *Rømø – natur, menneske og landskab*, Esbjerg, 1978.

Rasmussen, Carsten Porskrog: *Skov-*

rejsning i Sønderjylland, Haderslev, 1994.

Rømødæmningsens arbejdsplads, gennemgang af arbejdsopgaver - fremtidig struktur, Kystinspektoret, september 1992 (upubliceret rapport).

Stigø, Svend: *Mellem linierne. Om entreprenørerne Monberg og Thorsen.* 1994.

Sørensen, H. E.: *Rømøs historie*, Odense, 1977.

NOTER

1. Sven Stigø, 1994.
2. Sørensen, 1977.
3. Andersen, 2008, s. 369.
4. I et referat af et brev fra Hedeselskabet til Tønder Amt fremgår det, at amtet havde foreslået, at Hedeselskabets ingeniør i Tønder også skulle agere amtsrådets konsulent i afvandingsager. Landsarkivet for Sønderjylland/Tønder Amtsråd/Afvandings- og Grundforbedringskommissionen for Tønder Amt/Afvandingen af Marsken ved Tønder/brev fra amtsassessor Steemann til Afvandingskommissionen den 9. februar 1921. Den af Hedeselskabet ansatte ingeniør Braae kom senere i 1921 til at fungere som amtsrådets konsulent.
5. Erhvervsarkivet: Det Danske Hedeselskab/Kulturteknisk Afdeling/Oversigter over afdelingens arbejde 1868-1930.
6. Rasmussen, 1994, s. 14.
7. Rasmussen, 1994.
8. Han var også arkitekten bag indigningen af Kalvebod Strand på Amager i 1939, der blev vedtaget sammen med dæmningen til Rømø.
9. Eller, s. 26f.
10. Landsarkivet for Sønderjylland: Afvandings- og Grundforbedringskommissionen for Tønder Amt/Afvandingen af Marsken ved Tønder.
11. Indstilling fra Afvandings- og Grundforbedringskommissionen for Tønder Amt, s. 5.
12. Meesenburg, s. 7.
13. Landsarkivet for Sønderjylland: Afvandings- og Grundforbedringskommissionen for Tønder Amt/Diverse/«Søndernæs-Rejsby-diget» samt »Digerne på Rømø«.
14. Aarsberetning for 1923 fra Det danske Hedeselskabs Kulturtekniske Afdeling, *Hedeselskabets Tidsskrift* 1924, s. 194.
15. T.Q. Jacobsen: »Statens Grundforbedringsarbejder paa Rømø«, *Hedeselskabets Tidsskrift* 1928, s. 278.
16. *Hedeselskabets Tidsskrift* 1921, s. 3.
17. T.Q. Jacobsen: »Slesvigs Vestkyst«, *Hedeselskabets Tidsskrift* 1930, s. 45.
18. T.Q. Jacobsen: »Zuidersøen«, *Hedeselskabets Tidsskrift* 1931, s. 173.
19. T.Q. Jacobsen: »Slesvigs Vestkyst«, *Hedeselskabets Tidsskrift* 1930, s. 37.
20. Op.cit., s. 47.
21. Hansen, 2008, s. 155f.
22. Dateret kort over strækningen, hvor projektet er tegnet ind. Det Danske Hedeselskabs drænarkiv, sag nr. 1510 - Rømødæmningen.
23. T.Q. Jacobsen: »Landvinding i Vadehavet«, *Hedeselskabets Tidsskrift* 1935, s. 258.
24. T.Q. Jacobsen flytter på et ikke nærmere angivet tidspunkt fra Slagelse til Tønder.
25. *Forslag og Plan til Iværksættelse af Landvindingsarbejder i Vadehavet*, s. 3.
26. *Ibid.*
27. *Forslag og Plan til Iværksættelse af Landvindingsarbejder i Vadehavet*, s. 5.
28. I det følgende kaldet Vadehavsudvalget.
29. Betænkningen af 1938, s. 5.
30. I dag Dieksanderkoog.
31. Det danske Hedeselskab, sag nr. 1510. Referatet er gengivet i Betænkning af 1938, s. 54f.
32. T.Q. Jacobsen på mødet den 1. juli 1936, s. 1.
33. Hertz på mødet den 17. december 1937, s. 43.

34. Alfred Kristensen på mødet den 1. juli 1936.
35. Ibid.
36. Referat fra mødet den 17. december 1937, s. 51.
37. Alfred Kristensen på mødet den 4. marts 1937, s. 21.
38. Referat fra mødet den 1. juli 1936, s. 3f.
39. Op.cit., s. 4.
40. Referat fra mødet den 17. december 1937, s. 51.
41. Hertz på mødet den 9. december 1937, s. 1.
42. Florander på mødet den 27. september 1937, s. 32.
43. Betænkningen 1938, s. 28.
44. 1. behandling i Landstinget den 2. marts 1939.
45. 1. behandling i Folketinget den 8. februar 1939.
46. 1. behandling i Folketinget den 8. februar 1939.
47. 1. behandling i Folketinget den 8. februar 1939.
48. Jørgen Gram (V) og Rager (Rad.V.) under 2. beh. den 28. februar 1939/*Rigsdagstidende*.
49. 2. behandling i Landstinget den 2. marts 1939.
50. Jakobsen, 1963, s. 17.
51. En pril er en tidevandsrende i vaden.
52. Jakobsen, 1963, s. 11.
53. Jakobsen, 1972, s. 79.
54. Jakobsen, 1963, s. 9.
55. Jakobsen, 1972, s. 75.
56. De Danske Vade- og Marskundersøgelsers bemærkninger til Vadehavspanen, 9. januar 1970 (privat besiddelse).
57. *Rømødæmningens arbejdsplads, gennemgang af arbejdsopgaver – fremtidig struktur*, Kystinspektoret, september 1992.
58. http://sns.dk/netpub/Vadehavet/vadehavspanens_betydning.html
Selve Vadehavspanen kan ses på: www.waddensea-secretariat.org/tgc/MD-Stade-DK/WSP-D/WSP-D-start.html.
59. Rømø havde i 2011 1,2 mio. overnatninger og 1,6 mio. dagsturister. Fanø havde til sammenligning samme år 780.000 overnatninger og 130.000 dagsturister. Kilde: Rømø Turistbureau og Fanø Turistbureau.

Zusammenfassung

Die Idee zum Bau des Rømødamms entstand aus dem Wunsch heraus, entlang der westschleswigschen Küste Land zu gewinnen. Dieses Verhältnis stimmte mit den vielfältigen Arbeiten – Dränierung, Bepflanzung mit Schutzzäunen und Deichbau – überein, die seit der Wiedervereinigung im Bereich von Tønder durchgeführt wurden. Arbeiten, die die Bedingungen für die Landwirtschaft verbessern sollten, die aber auch für die staatlichen Bestrebungen, Nordschleswig zu einem echten Stück Dänemark zu machen, von Bedeutung waren.

Das Dammprojekt diente neben Landgewinnung und Bekämpfung der Arbeitslosigkeit auch einem nationalen Zweck: von dänischer Seite in Krisenzeiten Tatkraft aufzuweisen.

Die Aussicht, durch Beschäftigung von Arbeitslosen unter dem Vorwand „ein grösseres Dänemark“ und „erhöhte Produktionsmöglichkeiten“ zu schaffen, überzeugte viele der Reichstagspolitiker, und eine grosse Mehrheit entschied sich 1939 für den Damm.

Nationalkamp i nazismens skygge

Af SØREN DALL

Det danske nazistparti DNSAP og det tyske mindretals nazistparti NSDAP-N fik politisk betydning i magtkampen mellem den danske stat og de tyske myndigheder under Besættelsen af Danmark. Da de to nazistiske partier DNSAP og NSDAP-N havde divergerende nationale politiske mål, bragte dette partierne i et indbyrdes konkurrenceforhold under Besættelsen. Denne artikel bygger på et historiespeciale ved Århus Universitet fra 2010.

»En folketysker fra Nordslesvig hører ikke hjemme i det danske nationalsocialistiske arbejderpartis rækker, men i den tyske folkegruppes politiske organisation. Det er netop folkegruppen, som i dag i grænselandet er den stærkeste bærer af vor førers ideologi for en nyordning af Europa.«¹

Så markant var partiføreren for NSDAP-N, Jens Møllers, udmelding om forskellen mellem DNSAP og NSDAP-N i december 1940, da man fra tysk side havde krævet et nærmere samarbejde mellem de to partier. Nazismen fik aldrig en bred folkelig opbakning i Danmark. Det interessante ved de to partier er den position mellem den danske stat og den tyske besættelsesmagt, som Besættelsen bragte dem i. DNSAP blev anvendt som en trussel om en nazistisk magtovertagelse i Danmark over for den danske samlingsregering, mens NSDAP-N var en garant for, at grænsespørgsmålet kunne blive aktuelt igen, og partiet skulle fungere som en slags brobygger mod Norden. Partierne havde divergerende nationale politiske mål, men en fælles ideologi. Artiklen fokuserer på forholdet mellem de to partier under Besættelsen, hvor deres politiske betydning var størst.

Tiden efter 9. april 1940 frem til Werner Bests ankomst efteråret 1942

Besættelsen af Danmark ændrede forholdet mellem DNSAP og NSDAP-N. For de to partier kom Besættelsen til at betyde nye mulig-

heder og udfordringer, da den danske stat nu var underlagt en tysk besættelsesmagt. Hos det tyske mindretal i Sønderjylland steg forventningerne til en snarlig grænserevision, mens det danske nazistparti, DNSAP, arbejdede på at overtage magten i Danmark ved hjælp af støtte fra den tyske besættelsesmagt.

I de første uger efter Besættelsen forsøgte begge partier hver især at fremme deres egen nationale politiske sag på bekostning af det andet parti. De blev brikker i et magtspil mellem den danske stat og de tyske myndigheder og mellem konkurrerende tyske instanser. Da den danske regering om morgenen den 9. april 1940 nødtvunget valgte at acceptere de tyske krav, anerkendte man samtidig de tyske myndigheders tilsagn om, at Danmark kunne bevare sin territoriale integritet og politiske uafhængighed. Hermed var det tyske mindretals ønske om en grænserevision foreløbig rykket i baggrunden. Medlemmer af begge partier var samtidig statsborgere i Danmark, hvilket gjorde dem forpligtet til at overholde de danske love. De to partiers politiske handlinger under Besættelsen skal derfor også ses i lyset af det statsretslige perspektiv.²

DNSAP og NSDAP-N konkurrerede således om den tyske besættelsesmagts gunst for at realisere de nationale politiske mål. Fra tysk side kom ønsket om frivillige til krigen efterhånden til at stå som et vigtigt punkt i forhandlingerne med de to partier. Både DNSAP og NSDAP-N arrangerede derfor hver især hvervekampagner for at kunne stå i et bedre lys hos de tyske myndigheder. Hvervningerne var ikke godkendt af den danske regering, hvilket gjorde, at partierne statsretligt handlede ulovligt over for den danske stat.

Det tyske angreb på Danmark kom som en overraskelse for det tyske mindretal. Overraskelsen blev dog hurtigt afløst af jubelscener, hvor man hyldede de fremrykkende tyske soldater, og hvor medlemmer af NSDAP-N hjalp til med at bevogte tilfangetagne danske soldater. Mindretallet foretog enkelte civile anholdelser, som dog hurtigt blev gjort ugyldige. Der blev hejst hagekorsflag flere steder i Sønderjylland. Et forsøg på at hejse hagekorsflag på Aabenraa Rådhus blev dog stoppet efter kraftig protest fra borgmesteren. I Tønder blev en politibetjent overfaldet af folk fra mindretallet. Derudover kom meldinger fra Haderslev om, at der under afvæbningen af de danske soldater var blevet fjernet en del af det danske militærs våben af tyske nazister.³

Det tyske udenrigsministerium havde allerede umiddelbart efter Besættelsen af Danmark truffet forholdsregler, som skulle tages i an-

Tysklands besættelse af Danmark den 9. april 1940 fik stor betydning for begge de nazistiske partier, DNSAP og NSDAP-N. Her ses, hvordan de tyske tropper blev modtaget af lokale nazister i Haderslev. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

vendelse over for det tyske mindretal i Sønderjylland. I et referat skrevet af lederen af VoMi⁴, Werner Lorenz, den 9. april 1940, hed det, at man havde lovet Danmark territorial integritet i et memorandum, hvilket betød, at grænsespørgsmålet ikke måtte blive taget op af mindretallet. Desuden ville de tyske myndigheder ikke acceptere provokationer eller triumfudbrud, men forventede derimod korrekt opførsel over for de danske myndigheder.⁵

Frits Clausen sendte den 14. april 1940 en redegørelse for sin færd fem dage tidligere til en afdelingsleder i DNSAP. Clausen havde ikke forventet Besættelsen af Danmark. Han noterede sig under sin køretur gennem Sønderjylland, at han blev »... betragtet med stor opmærksomhed og bitterhed hos de fleste...« med undtagelse af enkelte »spytlickere«, som han betegnede sine egne tilhængere. Det virker derfor, som om han havde forstået hovedparten af danskernes forbitrelse over Besættelsen. Han beskrev efterfølgende situationen, da han

nåede frem til Folketinget, således: »Rigsdagsmændene var langt nede og folk så frygtsomt og hadsk på os tre nationalsocialister. Vi sad som en isoleret flok i folketingssalen.« Han fortsatte med at beskrive »... Christmas' latterlige sørgmodige, men inderst inde hovmodige ansigt. Hans Hedtofts fuldkommen ynkelige skrækslagenhed«. Frits Clausens tydelige foragt for de øvrige folketingsmedlemmer skinner her tydeligt igennem samtidig med, at fronten mellem de øvrige demokratiske partier og DNSAP var blevet trukket skarpt op.⁶

Beretningen fortsætter med, at de tre nazistiske medlemmer af Folketinget efter folketingsmødet kørte hen på partiavisen *Fædrelandets* kontor, hvor medlemmer af DNSAP var i heftig diskussion om en aktion foretaget om formiddagen, hvor en ganske lille flok af DNSAP-medlemmer havde besat Christiansborg og efterfølgende var blevet smidt ud af 30 politibetjente. Frits Clausen skrev videre: »Måtte berolige de mest aggressive, selvom jeg af mit hjerte helt var på aggressivisternes side.« Clausen var derefter gået til den tyske gesandt, Cécil von Renthe-Fink, og havde hørt ham om, hvad han mente om situationen i Haderslev efter angrebet og andre småting. Herved skuffede han efter eget udsagn kammeraterne i DNSAP. Clausen pointerede efterfølgende, at »intet ville have været lettere end at tage magten denne aften ... Jeg havde forspildt chancen ved ikke at slå til, da lejligheden var givet«.⁷

Frits Clausen var på den ene side overrasket over Besættelsen, men også indstillet på at anvende de nye muligheder, han havde fået. De 30 danske nazisters forsøg på at besætte Folketinget virkede planløst og ugenomtænkt, og han begyndte i dagene efter Besættelsen at intensivere forsøgene på at overtage magten i Danmark. Samtidig forsøgte han at vise sin danskhed ved at rapportere til udenrigsminister P. Munch om det tyske mindretals handlinger i Sønderjylland i perioden efter det tyske angreb. I et notat fra Justitsministeriet den 16. september 1940 om et forbud mod offentlige møder, fremgik det, at man havde fået informationer fra de danske nazister om, at det tyske mindretal ville arrangere møder, der ville medføre uro.⁸

DNSAP var i de første besættelses måneder overbevist om, at det snart ville overtage magten i Danmark. Frits Clausen udtrykte det således i et notat i juni 1940: »Begivenhedernes udvikling giver os ret til at forvente, at vi snart vil få overdraget ansvaret for landets økonomiske og politiske genrejsning.« I den følgende tid blev agitationen intensiveret og angrebene på medlemmer af regeringen og andre politiske modstandere optrappet. Clausen skrev i et brev, at »alle

kræfter skal sættes ind i agitation for vores sag, så det kan tilkendegives, at vores sag hviler på en bred front i befolkningen«. I et brev fra den 8. juli 1940 hed det: »Den nye regering har ikke lang levetid ... det skal vi sørge for.«⁹

I juli startede DNSAP et angreb på de to socialdemokratiske politikere Hans Hedtoft og H.C. Hansen. I en skrivelse til den tyske gesandt i Danmark, Renthe-Fink, den 9. juli 1940, hed det: »Jeg tillader mig at overrække hr. minister en redegørelse for Hans Hedtofts propaganda og spionageaktiviteter.« DNSAP's rigsdagsmedlemmer rettede desuden henstilling til Justitsministeriet om indledning af kriminel undersøgelse af socialdemokraten Hans Hedtoft for forbrydelser mod statens sikkerhed. Folketingets formand nægtede dog at forelægge Tinget sagen til behandling på trods af Frits Clausens protest.¹⁰

I et brev fra september 1940 hed det, at »DNSAP er det eneste alternativ til positionen som tysk protektorat, og vi ville styrte systemet ved egne kræfter og uden tysk hjælp«. I et brev til Frits Clausen den 29. september 1940 hed det videre: »Vi har på det sidste arbejdet hårdt på at blive færdig og kan meddele, at vi har 500 veluddannede SA-mænd klar. Vi venter kun på ordren. Vi håber, vi ikke bliver glemte, men får lov til at være med i det øjeblik, vores elskede Fører tager magten i vores fædreland.« DNSAP havde altså en alternativ plan til at komme til magten ved hjælp af den tyske besættelsesmagt. Denne plan skal dog ses som et forsøg på at vise den tyske besættelsesmagt, at partiet havde tilstrækkelig slagskraft til at overtage magten i Danmark.¹¹

De tyske myndigheder var skeptiske vedrørende DNSAP som muligt regeringsalternativ til samlingsregeringen. I en anonym tysk notits om DNSAP fra november 1940 hed det: »Deres tyskvenlighed har udgangspunkt i at udnytte konjunkturerne og lade sig løfte i sadlen af tyskerne. Derefter hører deres tyskvenlighed op og viger i forhold til deres nationale program, der er en frontstilling over for Tyskland.« Der står desuden, at »den nationale socialistiske bevægelse savner en eller flere fremragende personligheder, den savner autoritet, den savner mulighed for at overbevise de brede masser om sine evner«. Den tyske irritation over besværet med at samarbejde med de danske nazister kom her frem. Tyskerne var helt klar over, at DNSAP's motiv for at hjælpe besættelsesmagten var, at den skulle hjælpe partiet til magten. Derudover har Frits Clausens modkrav, for at opfylde de tyske ønsker, sikkert været en irritation for de tyske myndigheder. I et brev til det tyske udenrigsministerium fra det tyske gesandtskab i Køben-

havn den 29. november 1940 stod der: »Man regner med, at Frits Clausen hverken nu eller i fremtiden har udsigt til at opnå en betydningsfuld vækst i sin bevægelse ... Frits Clausens person er uegnet til at udfolde og udstråle tiltrækningskraft.« Desuden nævntes det også, at man forudså, at modstanden mod Clausen ville vokse, fordi han i en periode, hvor landet var besat, optrådte »udansk«.¹²

De tyske myndigheder vurderede derved, at Frits Clausen ikke havde udsigt til at få tilstrækkelig opbakning til, at han ville komme til at repræsentere et alternativ til den siddende samlingsregering. Tyskerne har altså haft tvivl om DNSAP's motiver for at være tyskervenlig og været usikre på, om de kunne stole på DNSAP. Den stærke nationalisme i DNSAP har dermed været en faktor, som de har været skeptiske overfor. Samtidig mente de, at DNSAP, ved sin opførsel og angreb på demokratiske danske politikere, havde gjort sig så upopulær i den danske befolkning, at partiet ikke ville kunne opnå en bred opbakning. Hermed blev DNSAP's mulighed for at overtage magten ved hjælp af den tyske besættelsesmagt reelt lukket. De tyske motiver for Besættelsen af Danmark har i første omgang været militære, og besættelsesmagten har derfor haft et pragmatisk syn på Besættelsen, når blot der var ro og orden i landet. Man vurderede fra tysk side, at det ville koste mere arbejde og skabe uro, hvis DNSAP kom til magten. Det ideologiske fællesskab med DNSAP blev derved sat til side i forhold til andre interesser. Den danske samlingsregering opfyldte de tyske ønsker samtidig med, at man mente, at hvis Frits Clausen kom til magten, skulle den tyske besættelsesmagt bruge flere kræfter på at opretholde roen i Danmark.

Både DNSAP og NSDAP-N var overrasket over den tyske besættelse af Danmark, men så hurtigt muligheden for at få opfyldt deres nationale mål ved hjælp af den tyske besættelsesmagt. Mindretallet greb den 9. april 1940 til selvtægt og overtrådte dermed loven i det land, hvor de var indbyggere. DNSAP arbejdede intensivt i tiden efter Besættelsen på at få overbevist besættelsesmagten om at give det magten i Danmark. Den nationale front mellem DNSAP og NSDAP-N blev dermed skærpet, hvilket øgede modsætningsforholdet mellem de to partier. DNSAP havde med Danmarks besættelse fået styrket sin position over for det danske styre. Historikeren Henning Poulsen mener, at de tyske myndigheder overvejede at lade DNSAP overtage magten i Danmark helt frem til valget i 1943. Kilderne synes dog at vise, at den tyske besættelsesmagt reelt havde afskrevet DNSAP som muligt regeringsalternativ i slutningen af 1940.¹³

Grænsørøret

Den tyske besættelse af Danmark havde fået mindretallet til at tro, at grænserevisionen var nært forestående. Lederen af VoMi's afdeling for Sønderjylland, Waldemar Rimann, forklarede på et møde den 12. april 1940 partiføreren for NSDAP-N, Jens Møller, at der ikke ville blive tale om en grænserevision. Møller overtalte efterfølgende Rimann til at give beskeden videre til de øvrige ledende medlemmer af mindretallet. Her udtalte Rimann: »I proklamationen til Danmark er spørgsmålet om Danmarks integritet behandlet på en sådan måde, at man ikke mere kan regne med at kunne gennemføre en grænserevision.«¹⁴ Derved var mindretallets forhåbninger om en grænserevision kommet i baggrunden i forhold til de generelle forhold mellem Tyskland og Danmark. Samtidig ses, at Møller havde brug for at få repræsentanten for de tyske myndigheder til at forklare den nye situation for de ledende medlemmer af mindretallet. Møller har altså haft behov for, at den øvrige ledelse selv hørte nyheden fra den tyske repræsentant. Dette skyldtes, at Møller ikke ville risikere, at den negative stemning over denne nyhed kunne vende sig mod ham selv.

Efter at skuffelsen over, at grænserevisionen ikke fulgte umiddelbart efter Besættelsen, begyndte forventningerne om en kommende grænserevision igen at stige hos mindretallet. Tysklands angreb på Holland, Belgien og Frankrig den 10. maj 1940 fik betydning for troen på den tyske sejr. Den tyske fremgang på vestfronten medførte, at provinserne Eupen-Malmedy, som Tyskland havde afstået til Belgien efter Versailles-freden, igen blev en del af det tyske rige. Dermed var Sønderjylland det eneste tilbageværende område, som Tyskland havde mistet efter Versailles-freden. Der gik derfor rygter om, at Waffen-SS hvervede soldater i mindretallet, som efter endt uddannelse skulle sættes ind ved den dansk-tyske grænse. Desuden var der også interesse for at holde forhåbningerne om en grænserevision i live for at undgå intern splittelse.¹⁵

Efter Frankrigs fald og det tyske nazistiske flag blev hejst over Versailles den 15. juni 1940, forventede store dele af mindretallet, at Sønderjylland på denne dag ville blive indlemmet i det tyske rige. Der skete dog ikke mere denne dag end, at den nationale kamp i det dansk-tyske grænseområde blev forstærket. Der blev kun registreret forholdsvis beskeden flagning med tyske flag flere steder i Sønderjylland. Der var samtidig blevet rejst flagstænger ved tyske bygninger.

På et møde den 16. juni 1940 udtalte Jens Møller for NSDAP-N's underførere, at det ikke var tilladt at flage med hagekorsflag. Han tilføjede dog: »I hvert fald ikke før den 28. juni 1940.« Det medførte efterfølgende, at der udbredtes et rygte om, at Sønderjylland skulle blive en del af det tyske rige på denne dag, som var årsdagen for indgåelsen af Versailles-freden efter Første Verdenskrig. Det udløste nærmest en eufori, som fik mindretallets afdelingsleder i Tønder til at udbryde: »I kan hænge mig tre gange, hvis det ikke passer med den 28. juni.«¹⁶

De tyske myndigheder havde dog ingen planer om at foretage en grænserevision, og dagen forløb roligt. Mindretallet var skuffet, mens de dansksindede åndede lettet op. Frustrationerne blev vendt mod partiføreren Jens Møller, og en underleder i NSDAP-N udtrykte det således: »Tror De da, hr. Møller vil holde os for nar.« Episoden havde igen øget kløften mellem mindretallet og den øvrige befolkning i grænseområdet. Samtidig havde den kostet Møller prestige og autoritet.¹⁷

Efter krigen fremlagde Rimann de tre muligheder, som de tyske myndigheder havde haft for at løse grænseproblemet med Danmark. De tyske myndigheder kunne lave en grænseflytning, man kunne udveksle mindretal, eller man kunne indføre dobbelt statsborgerskab for mindretallet. Rimann mente, at rygterne om en grænseflytning i juni 1940 havde fået næring fra de slesvig-holstenske organisationer, der arbejdede på at få grænsen rykket mod nord. Rimann mente desuden, at Møller, ved ikke at stoppe rygterne, bevidst udnyttede den interesse modsætning, som herskede mellem Udenrigsministeriet i Berlin og de slesvig-holstenske organisationer i Kiel, i håb om, at den slesvig-holstenske linje ville sejre. I slutningen af 1940 kom så udspillet fra de tyske myndigheder, hvor Møller fik at vide, at mindretallets primære opgave fremover var at hjælpe med til, at Tyskland vandt krigen. De tyske myndigheder understregede samtidig, at Møller ikke måtte beskæftige sig med grænsespørgsmålet, da dette spørgsmål hørte ind under det tyske riges udenrigspolitik. Møller fik pålagt, at grænse-revisionskravet skulle udgå af mindretallets program.¹⁸ Derved var dets skæbne bundet til det tyske rige, og det skulle nu give afkald på dets nationale politiske mål. Da grænse-revisionskravet var centralt i mindretallets politik, betød det en svækkelse af Møllers position, ligesom NSDAP-N's handlinger havde øget modsætningsforholdet til den øvrige danske befolkning.

Under afhøringen efter Besættelsen mente den tyske gesandt Ren-

Begeistrede medlemmer af det tyske mindretal modtog de tyske tropper den 9. april 1940. I ugerne efter Besættelsen havde mindretallet forventninger om, at man kunne få gennemført kravet om grænserevision. Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

the-Fink at have hørt, at mindretallet regnede med, at der ville ske noget den 28. juni 1940, men han tog det ikke specielt alvorligt, da han ikke anså det for muligt, at mindretallet ville gennemføre et kup imod det tyske udenrigsministeriums beslutning i sagen.¹⁹ Det tyske udenrigsministerium havde villet bevare de forholdsvis rolige forhold i Danmark og var derfor ikke interesseret i, at mindretallet skulle skabe uro i grænselandet.

Frits Clausen mente selv i sin beretning efter Besættelsen at han havde været med til at sørge for, at grænserevisionen blev afværget. Clausen mente, at revisionen af den dansk-tyske grænse havde været under kraftig overvejelse, og han skrev i 1947, at han havde overvåget det tyske mindretal i Sønderjylland og givet oplysningerne videre til de danske myndigheder. Clausen mente, at han havde bevirket, at der var blevet sendt over 100 politibetjente til Sønderjylland for at holde orden på mindretallet. Vedrørende rygterne om en grænserevision den 28. juni 1940 skrev han i sin beretning: »Der var kræfter, der

arbejdede imod, og det var min glæde og stolthed, at jeg havde sat disse kræfter i gang.«²⁰ Clausen forsøgte her at fremstå som en handlingens mand. Hans beretning skal ses i forbindelse med, at han sad i fængsel og ventede på sin dom, da den blev skrevet. Von Löw²¹ sagde under afhøringen i 1946, at han sikkert ikke i rette tid havde fået kendskab til mindretallets planlagte demonstration den 28. juni 1940, hvis han ikke havde fået informationen af Clausen. Historikeren John T. Lauridsen påpeger dog, at der kun var tale om rygter i mindretallet, og at det ikke var Clausen, men derimod Renthe-Fink, som fik sat en stopper for det.²²

For Frits Clausen var situationen i Sønderjylland alvorlig i juni 1940. For at illustrere, hvor langt planerne om grænserevisionen var, henviste han i sin beretning til en rapport fra politiadjudanten i Aabenraa, hvor en ung hjemmetysker fra Haderslev meddelte, at han snart skulle til Østrig for at blive uddannet til politibetjent. Efter endt uddannelse skulle han vende hjem til Sønderjylland og blive betjent, »... når Sønderjylland skal indlemmes under Tyskland«. Clausen mente derfor, at det tyske mindretal var langt i forberedelserne af opbygningen af en administration i Sønderjylland, der skulle tage over, når området igen var blevet en del af det tyske rige.²³ Der findes dog ingen officielle tyske dokumenter, som viser, at påstanden var andet end et af de mange rygter, der var opstået i Sønderjylland i juni 1940. Frits Clausen anvendte denne episode i sit forsvar efter Besættelsen, hvilket medførte, at han skrev et brev til den tidligere udenrigsminister P. Munch efter Befrielsen. Her håbede han, at Munch ville bekræfte hændelsesforløbet. Munch udtalte efterfølgende under afhøring, at han allerede kort efter Besættelsen var blevet informeret af Frits Clausen om, at det tyske mindretal afholdt møder i Sønderjylland, og at der var uro i landsdelen. Munch nævnte også, at Clausen den 20. juni 1940 igen havde henvendt sig til ham, hvor han fortalte, at han fra en SS-mand havde fået at vide, at der fra tysk side var påtænkt en grænserevision den 28. juni 1940. Munch forklarede videre, at han godt havde hørt, at der var rygter om en kommende grænserevision, men at de oplysninger, som han fik gennem de danske myndigheder i Sønderjylland, ikke var af foruroligende karakter.²⁴ Von Löw udtalte dog selv efter Besættelsen, at der ikke var nogen tysk myndighed, som havde haft til hensigt at rejse grænse-spørgsmålet i 1940, men at rygterne var kommet fra mindretallet selv. Han mente heller ikke, at Frits Clausen havde gjort noget for at fremme rygterne om en grænserevision. Clausen havde, efter von Löws mening,

altid været modstander af de kredse i NDSAP-N, som ønskede grænse-spørgsmålet rejst. Af afhøringerne efter Besættelsen fremgår, at Frits Clausen og von Löw havde et godt personligt forhold til hinanden under Besættelsen. Von Löw forsøgte derfor sikkert at sætte Frits Clausens handlinger i forbindelse med grænserøret i et godt lys.²⁵ Det tyske udenrigsministerium havde, som tidligere nævnt, ikke interesse i at skabe uro i Danmark ved at gennemtvinge en grænserrevision. Clausens indberetninger om det tyske mindretals handlinger havde været med til at skabe uro i danske kredse omkring omfanget af begivenhederne i Sønderjylland. Den tyske besættelsesmagt så derfor med stor sikkerhed negativt på, at de danske nazister var med til at besværliggøre situationen i Danmark. Clausens handlinger under grænserøret har sikkert været med til at øge den tyske skepsis over for de danske nazister.

Ryterne om en kommende grænserrevision skærpede modsætningsforholdet mellem DNSAP og NSDAP-N, da de to partiers nationale politiske mål her gik i hver sin retning. Mindretallet prøvede at skabe en situation, som ville få de tyske myndigheder til at gennemtvinge grænserrevisionen. Der opstod uro og nationale spændinger i grænseområdet, hvilket var imod det tyske udenrigsministeriums ønske om at bevare de forholdsvis rolige forhold, som herskede i Danmark. De tyske myndigheder reagerede ved at kræve, at mindretallet droppede kravet om en grænserrevision fra deres politiske program og derimod forpligtede sig til at yde hjælp i den tyske krigsindsats. Derved var mindretallets nationale politiske mål blevet gjort uaktuelt.

De danske myndigheder anvendte de oplysninger, Clausen stillede til rådighed, men kunne samtidig gennem den tyske besættelsesmagt sikre sig, at grænserrevisionen ikke var nært forestående. Konkurrenceforholdet mellem DNSAP og NSDAP-N om at få de tyske myndigheder til at opfylde partiernes nationale mål blev derved skærpet. Samtidig var partiernes handlinger medvirkende til, at de tyske myndigheder i realiteten i slutningen af 1940 afskrev begge partier fra at få deres nationale politiske mål opfyldt. De to partier konkurrerede i denne situation om at påvirke de tyske myndigheder i hver sin retning.²⁶

Hvervningerne til Waffen-SS

Initiativet til de tyske hvervekampagner udsprang af både tyske militære og politiske motiver. Hvervningerne i de nordiske lande til Waffen-SS korps blev indledt efter en førerordre den 20. april 1940, men

kom først i gang i Danmark i maj-juni 1940. Planen var, at det nye korps skulle være en del af Hitlers idé om et storgermansk rige, hvor »herrefolket« skulle bestå både af tyskere og »racebeslægtede« naboer, herunder danskerne. Hvervekampagnerne mødte modstand fra den tyske hær og det tyske udenrigsministerium, der ikke mente, kampagnerne var passende samtidig med, at man den 9. april 1940 fra tysk side havde anerkendt den danske suverænitet. Hvervekampagnerne kom i starten til at foregå gennem den nazistiske ledelse i mindretallet og via de danske nazister.²⁷

Da Danmark blev besat, kom SS-Standartenführer Müller fra Flensborg over grænsen for at organisere hvervningen af frivillige fra mindretallet til Waffen-SS. Allerede dagen efter Besættelsen gik en intensiv hvervekampagne i gang. Renthe-Fink udtalte efterfølgende, at han principielt var for optagelsen af danske frivillige i tyske militære enheder, men for at undgå vanskeligheder burde hvervningerne begrænses til kun at omfatte medlemmer af det tyske mindretal, de danske finlandsfrivillige og medlemmer af DNSAP. Det var hos medlemmer af disse grupper, at man kunne forvente de bedste muligheder for at få frivillige til Waffen-SS. Den danske lovgivning tillod dog ikke hvervning af frivillige til krigstjeneste, hvorfor man fra tysk side valgte at lade hvervekampagnerne foregå fordækt, således at den egentlige hvervning først foregik, når de frivillige var blevet ført over grænsen til Tyskland.²⁸

De første sessioner i det tyske mindretal blev afholdt i dagene omkring den 22. april 1940. Sessionerne foregik under dække af, at de frivillige skulle deltage i et Wehrsportskursus i Tyskland. Under hvervekampagnerne var flere af de frivillige – efter deres egen mening – blevet lovet, at de kun skulle deltage i et tidsbegrænset kursus, hvorefter de kunne vende hjem til landsdelen for at opfylde nærmere bestemte opgaver. I virkeligheden blev de få dage efter ankomsten i Tyskland forelagt en blanket til underskrivelse, hvor de forpligtede sig til at blive tyske statsborgere og gøre tjeneste i SS i flere år. Det fik en del af de frivillige til at vende hjem fra Tyskland. Den 10. juni 1940 kunne politiadjudanten berette, at en person fra mindretallet havde henvendt sig for at få hjælp til at forhindre, at hans søn blev sendt udenlands. Sønnen skulle oprindeligt have meldt sig som frivillig til Tyskland for at blive uddannet til politibetjent. Politiadjudanten konkluderede kort, at der intet ville blive foretaget for at forhindre sønnens udrejse, da han var myndig. Ledelsen af mindretallet vidste

med stor sandsynlighed besked om, at Wehrsportskurset blot var et dække over tjeneste i SS, da man allerede på dette tidspunkt i over et år havde samarbejdet med SS omkring hvervning af frivillige.²⁹

Renthe-Fink udtalte efter Besættelsen, at opfattelsen inden for SS var den, at der principielt ikke bestod nogen forskel mellem mindretallet og den øvrige danske befolkning, da begge var germanere. SS var derfor inde på tanken om et samarbejde mellem det tyske mindretal og DNSAP. Samarbejdet blev dog aldrig til virkelighed, fordi mindretallet følte sig som tyskere, hvorfor de ikke ville gå ind i et dansk nationalistisk parti. Frits Clausen så samtidig gerne en styrkelse af partiets medlemstal, men han forudsatte, at mindretallet ville rette sig ind efter hans politik.³⁰

Forholdet mellem NSDAP-N og DNSAP var anstrengt, da SS ville starte en hvervekampagne af frivillige til Waffen-SS i Danmark. Til stor overraskelse for både Jens Møller og Frits Clausen kontaktede lederen af hvervekampagnen, politipræsident Müller fra Flensborg, Møller, da han skulle tale med Clausen om hvervningen af danske frivillige til SS. Møller kontaktede modvilligt Clausen og deltog i mødet. Da Müller fortalte Clausen, at den planlagte hvervning skyldtes en førerordre, svarede Clausen henvendt til Møller, at »Hitler ikke havde noget at befale her i landet, thi han [Frits Clausen] var dansker og opholdt sig i Danmark«. ³¹ Episoden viste, at de to partier ikke var interesseret i det samarbejde, som Hitler og SS forventede af dem.

Frits Clausen var først imod at stå for hvervningen af frivillige til Waffen-SS, men skiftede efterfølgende mening og stillede sit parti til rådighed for denne opgave. I sin egen beretning skrev Clausen, at han efter mødet havde overvejet situationen endnu en gang. Han havde hæftet sig ved, at Møller havde været til stede på mødet. Han så en fare i, at mindretallet ydede et blodoffer for den tyske kamp, mens Danmarks Genrejsningsparti (DNSAP) kun tænkte på smørpriser. Clausen mente, at Sønderjyllands skæbne ville være truet efter en tysk sejr, hvis mindretallet kunne påberåbe sig et ydet blodoffer. Han vidste på det tidspunkt godt, at hvervekampagnerne ville møde modstand i den danske befolkning, men sagde ja af hensyn til Sønderjyllands skæbne efter en tysk sejr.³² Konkurrencesituationen mellem NSDAP-N og DNSAP var derfor en vigtig faktor i Clausens beslutning om at bakke op omkring hvervekampagnerne. DNSAP var dog i 1940 hovedsageligt optaget af at overtage magten i Danmark, hvilket gjorde, at partiet ikke gik helhjertet ind i kampagnen.

Fra den 25. maj 1940 eksisterer der et håndskrevet udkast fra Frits Clausen til Rigskancelliet i Berlin, hvori Clausen bekræftede, at han ville starte hvervningen til SS-regimentet, SS-standarte Nordland. Han stillede dog nogle krav til de frivilliges forhold til Danmark. De frivillige måtte ikke gå tabt for partiet, og de skulle have mulighed for at kunne vende tilbage til Danmark efter tjeneste uden at miste statsborgerskabet. Han anså det samtidig for en naturlig pligt for DNSAP at hjælpe til med hvervningen af frivillige til den tyske krig.³³ Clausen har på den ene side gerne villet stå godt i forhold til de tyske myndigheder, men samtidig ikke været interesseret i at miste potentielle allierede i sit forsøg på at få magten i Danmark.

Den 1. september 1940 oprettedes et Waffen-SS rekrutteringskontor i København under ledelse af SS-officeren Erich Lorenz. Hvervekampagnerne mødte modstand fra den danske regering, der syntes, at det havde taget overhånd. Her var man nervøs for, om situationen kunne udvikle sig således, at der kunne komme en nazistisk magtovertagelse i Danmark. De første hvervekampagner havde ikke den store succes, da flere af de frivillige rejste hjem kort tid efter ankomsten til Klagenfurt, hvor den egentlige hvervning skulle foregå. Det skyldtes, at flere af de frivillige havde fået at vide, at de skulle på et skoleophold i Tyskland for at kunne påtage sig en officiel post i Danmark, når Frits Clausen kom til magten, samtidig med at en del slet ikke ønskede at blive soldater. Lorenz mente selv, at den manglende succes skyldtes, at DNSAP koncentrerede sig om den mulige magtovertagelse i Danmark, mens det tyske mindretal frygtede, at det ikke fik den lovede grænserevision, hvis det samarbejdede med de danske nazister.³⁴

På et møde i VoMi den 4.-5. december 1940 fik Møller at vide, at mindretallet skulle få skabt en egnet form for forbindelse med Frits Clausens parti, DNSAP. Der blev ikke opsat nogle regler for forbindelsen med DNSAP, men mindretallet skulle handle ud fra øjeblikkets krav og i tæt forbindelse med det tyske gesandtskab i København. Der skulle ikke være nogen officiel forbindelse med DNSAP, og mindretallet skulle afholde sig fra at lave noget, der kunne blive skadeligt for DNSAP i kampen mod Danmarks liberale demokrati. Møller fastholdt dog på et partimøde i NSDAP-N, at grænserne mellem de to partier skulle være klare. En folketyrker fra Nordslesvig hørte ikke hjemme i DNSAP, men i det tyske mindretals rækker.³⁵

Da det ikke lykkedes DNSAP at overtage magten i Danmark i efteråret 1940, udløste det en intern konflikt i partiet samt oprettelsen af

Op gennem 1930'erne blev det tyske mindretal nazificeret og ensrettet. På billedet ses mindretallets fører, Jens Møller, på talerstolen ved et partimøde den 26. september 1943. Foto: Rudolf Gimm. Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

det konkurrerende danske nazistparti Den danske Front. Det udnyttede Waffen-SS til at få Frits Clausen til igen at gå ind for hvervekampagnerne ved at love, at DNSAP blev det eneste nazistparti i Danmark, der var anerkendt af Waffen-SS. Det var dog et løfte, som ikke kostede Waffen-SS noget særligt, da man ikke fra tysk side tillagde Den danske Front nogen betydning.³⁶

Efter forhandlinger med DNSAP og NSDAP-N i februar 1941 om flere frivillige lykkedes det at få begge partier til at lave store kampagner i marts 1941. Frits Clausen havde to møder med Rigsfører Heinrich Himmler i februar og maj 1941, hvilket efter Lorenz' mening gjorde, at Clausen fik stor tillid til SS. Det blev aftalt, at han skulle starte en stor hvervekampagne, og efter Tysklands angreb på Sovjet lavede DNSAP et opråb til kamp mod bolsjevismen. Renthe-Fink ønskede

samtidig at oprette et Frikorps Danmark, som skulle kæmpe sammen med Finland mod Sovjetunionen. Clausen så i oprettelsen af Frikorps Danmark en mulighed for både at opnå Himmlers velvilje og samtidig få et bevæbnet korps under sin indflydelse, der senere ville kunne anvendes i planerne om magtovertagelsen i Danmark. Clausen valgte derfor at starte en propagandakampagne for en kamp mod bolsjevismen inden for rammerne af Waffen-SS. Himmler greb straks fat i Clausens propagandakampagne og fik den 25. juni 1941 trumfet igenem, at Frikorps Danmark skulle oprettes som et SS-korps. De danske myndigheder var imod oprettelsen af korpset, men den 1. juli 1941 blev der indgået en aftale med de danske myndigheder om korpset. På dette tidspunkt var det dog allerede oprettet.³⁷

Den nye hvervekampagne viste sig succesfuld, da der allerede den 19. juli 1941 kunne afsendes et kontingent Frikorps Danmark-soldater fra København. Hvervningens succes skyldtes blandt andet, at antikommunismen havde været en væsentlig drivkraft for en stor del af DNSAP's medlemmer. Derved lykkedes det ifølge Henning Poulsen for Clausen at stabilisere sin position over for de tyske myndigheder. Forholdet til SS blev forbedret, hvilket kunne ses i en mere velvillig holdning til DNSAP's ønske om at få regeringsmagten.³⁸ Det var dog samtidig en situation, hvor DNSAP sørgede for frivillige til Waffen-SS. SS var interesseret i, at DNSAP fortsatte arbejdet med at skaffe frivillige til Waffen-SS, og historikeren Frederik Strand mener, at SS på intet tidspunkt ønskede, at DNSAP fik magten i Danmark. Det skyldtes, at partiets nationalistiske holdninger ville true de tyske visioner om Danmark som del af et storgermansk rige. SS har forsøgt at holde modet oppe hos Clausen, men uden at give ham løfter, da SS reelt ikke har haft interesse i, at DNSAP overtog magten.³⁹

Frits Clausen fik ny selvtillid af hvervekampagnen til Frikorps Danmark, som han forsøgte at anvende til at fremme sin egen politiske sag. Clausen ville have SS til at øve indflydelse på det tyske udenrigsministerium, således at magtovertagelsen ville rykke nærmere. Fra tysk side var man interesseret i, at DNSAP ville fortsætte indsatsen med at hverve frivillige til Waffen-SS, men man havde ikke interesse i at fremskynede DNSAP's magtovertagelse i Danmark. I et brev til understatssekretær Martin Luther i forbindelse med Frits Clausens besøg skrev Renthe-Fink, at Clausen havde »... fortjent anerkendelse af det bidrag, som hans parti har ydet i kampen mod den fælles fjende ved at danne de danske frivilligheder«. Specielt SS gjorde efterfølgende meget for at holde

humøret oppe hos Clausen, og i efteråret 1941 forsøgte man fra tysk side at øge Clausens autoritet. I en notits fra september 1941 hed det, at rigsføreren for SS, Himmler, havde planer om at indbyde Clausen til et frontbesøg for at styrke hans autoritet inden for DNSAP. Den tyske skepsis over for DNSAP var dog stadigvæk stor. Renthe-Fink skrev den 9. november 1941, at DNSAP foreløbig ikke var i stand til at overtage magten i Danmark, fordi partiet »... savner hjerner, og fordi bevægelsen heller ikke talmæssigt er tilstrækkeligt forankret og underbygget i befolkningen«. Gesandt i det tyske udenrigsministerium, Werner v. Grunherr, skrev den 4. november 1941 om holdningen i Danmark til DNSAP: »Derimod er det danske kongehus', den danske regerings og næsten hele det danske folks holdning afvisende over for DNSAP og Clausen, hvis førerevne ikke anerkendes.«⁴⁰

Den tyske afvisning af Frits Clausen skal ses i forhold til situationen, som herskede i Danmark. Den tyske udenrigsminister, Joachim v. Ribbentrop, beskrev den 11. november 1941 forholdene i Danmark således: »I intet af de af os besatte lande hersker der en sådan ro og et så snævert, næsten gnidningsløst samarbejde som i tilfældet Danmark.« Derudover krævedes der kun et ringe antal tyske styrker til at bevare roen i Danmark.⁴¹ Det var altså vigtigere for det tyske udenrigsministerium, at der herskede forholdsvis rolige forhold i Danmark, som ikke krævede store tyske ressourcer, end et nazistisk styre. Henning Poulsen mener, at Clausens værdi for tyskerne var blevet større, og interessen for partiet øget. Clausens manglende opbakning hos den danske befolkning samt en tysk mistillid til Clausens lederegenskaber var fortsat en forhindring i hans ønske om magten i Danmark. Til dette kom også det faktum, at krigen nu så ud til at trække i langdrag, især på østfronten.⁴²

De tyske tropper led store tab på østfronten i vinteren 1941/42, hvilket gjorde det nødvendigt for Waffen-SS at fylde rækkerne op med nye frivillige. Hvervekampagnerne blev i starten af 1942 afbrudt af Frits Clausen, som ikke var tilfreds med situationen. Renthe-Fink beskrev i et telegram den 6. februar 1942 en samtale med Clausen. Her beklagede Clausen sig over den fjendtlighed, som hans parti og de danske frivillige blev udsat for fra dansk side, samt den ikke tilstrækkelige støtte fra tysk side. Han forlangte desuden, at forsvarsministeren og justitsministeren i den danske regering skulle udskiftes. Clausen ville stoppe hvervningen af frivillige fra DNSAP's egne rækker for at kunne forsvare sig mod de danske myndigheder. Han ville

samtidig bede Himmler om at sende en del af de frivillige hjem igen. Clausen forsøgte at presse Renthe-Fink til at give indrømmelser, således at han kunne hævde sin position i forhold til resten af DNSAP. Hans utålmodighed med de manglende politiske resultater fik ham altså til at anvende truslen om at stoppe hvervninger for at få sine ønsker igennem. Clausens handlinger tyder på, at han var presset og havde brug for resultater. Renthe-Fink kom selv ind på, at utilfredsigheden skyldtes, at Quisling samtidig havde fået overdraget regeringsmagten i Norge. Renthe-Fink svarede igen ved at fraråde Clausen at lægge sig fast på krav, som kun kunne gennemføres ved tysk hjælp. Desuden meddelte Renthe-Fink, at man fra tysk side forventede, at Clausen indordnede sit politiske arbejde under de tyske interesser.⁴³ Hermed ses, at DNSAP's position over for det tyske gesandtskab i København ikke havde forbedret sig på trods af partiets indsats i forbindelse med hvervekampagnerne, og at Clausens forsøg på at styrke sin position blev mødt med en markant tysk afvisning.

Den 5. februar 1942 meddelte DNSAP's hovedkvarter, at hvervninger af frivillige til østfronten skulle ophøre på grund af indtrufne forhold, men den 19. februar blev de genoptaget, og fra marts 1942 kom der fart på hvervningerne. Christian v. Schalburg overtog ledelsen af Frikorps Danmark i marts 1942 og blev hurtigt en populær leder af korpset. Samtidig var han loyal over for DNSAP og erklærede, at hans mål var at skabe et nationalsocialistisk korpset. I en særbefaling fra SA-stabschef Axel Juul den 12. maj 1942 hed det, at »for få dage siden indsattes Frikorps Danmark mod de røde horder«. Det satte endnu mere fart på hvervningerne. I en særbefaling fra den 26. maj 1942 hed det: »Partiføreren har ønsket, at alle partimedlemmer såvel som førere og ledere melder sig til Våben SS. Der er ingen af jer, som er uundværlig, og i dette år afgøres Danmarks skæbne. Ingen fører i SA, der ikke har gyldig undskyldning for sin forbliven i Danmark, kan fra i dag forvente en fremtid inden for parti eller SA, når Europas og Danmarks skæbne afgøres på østfronten.«⁴⁴

Det var meget tydeligt, at hvervekampagnerne blev et centralt omdrejningspunkt for DNSAP's propaganda i 1942. Frits Clausen så korpset som en mulighed for at få indflydelse på et militært korpset, som kunne anvendes i DNSAP's kamp for at få magten i Danmark. Den 26. april deltog medlemmer af Frikorps Danmark i et stort anlagt DNSAP-møde i København for at gøre propaganda, hvilket den tyske værnemagt var utilfreds med, da de frivillige optrådte som partitrop-

Fritz Clausen, der forsøgte at benytte den tyske besættelsesmagt til at komme til magten i Danmark. At det ikke lykkedes, skyldtes i væsentlig grad, at forskellige tyske myndigheder så skævt til DNSAP på grund af partiets dansknationale linje. Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

per for DNSAP. Partiet brugte alle midler til at få sin propaganda igennem. Der blev fingeret et knivoverfald på et medlem af Frikorps Danmark for at fremme DNSAP's partiinteresser og fremkalde et billede i Tyskland af, at situationen i Danmark var ude af kontrol. DNSAP's propaganda fik dog den modsatte effekt end den, der var tiltænkt, da der bredte sig en opfattelse i den danske befolkning af, at den tyske værnemagt havde en beskyttende holdning over for DNSAP's ulovlige handlinger.⁴⁵

Hvervekampagnerne startede for DNSAP's vedkommende for at undgå, at mindretallets nazistparti, NSDAP-N, skulle komme til at stå

bedre over for de tyske myndigheder. SS ønskede, at de to partier fik et tættere samarbejde, hvilket især NSDAP-N modarbejdede. Da Tyskland i juni 1941 angreb Sovjetunionen, kunne DNSAP finde en sag at samles om. Man forsøgte efterfølgende at styrke sin position ved at anvende hvervekampagnerne som pressionsmiddel, hvilket dog ikke medførte det ønskede resultat, da de tyske myndigheder bevarede deres skepsis over for DNSAP. Hvervekampagnerne optrappede konkurrencesituationen mellem de to partier, da de begge var villige til at gå langt for at komme til at stå godt hos de tyske instanser. Frits Clausens forsøg på at opnå indrømmelser fra de tyske myndigheder ved at udnytte hvervekampagnerne slog fejl og viste, hvor svagt han reelt stod over for de tyske myndigheder. Derimod lykkedes det til sidst mindretalsledelsen at undgå, at de frivillige fra mindretallet blev optaget i Frikorps Danmark. Partiet havde derfor lettere end DNSAP ved at fremme dets egen sag over for de tyske myndigheder.

Førerkrisen i det tyske mindretal

I slutningen af 1940 kom det til et brud i SS' samarbejde med mindretallet om at skaffe frivillige til Waffen-SS. Dette skyldtes, at mindretallet anså SS' hensyntagen til de danske nazister og tanken om Hitlers storgermanske rige som grund til, at grænserevisionen endnu ikke var gennemført. Det medførte, at mindretallet var meget skeptisk over for SS' racemæssige argumenter for at hverve frivillige blandt de danske nazister. SS tog ikke specielt hensyn til mindretallet i hvervekampagnerne, men samarbejdede både med DNSAP og NSDAP-N på samme tid.⁴⁶

Da Erich Lorenz blev leder af SS' hvervekontor i København i september 1940, fortsatte han SS' ideologiske hvervepolitik, som totalt ignorerede det nationale modsætningsforhold mellem NSDAP-N og DNSAP. Lorenz tog derfor kontakt til Chr. Paysen fra NSDAP-N, der, modsat ledelsen i mindretallet, gik ind for et nærmere samarbejde mellem de to nazistiske partier omkring Hitlers storgermanske rige. Det skabte et anspændt forhold mellem mindretallets ledelse og SS. Lorenz skrev i en rapport: »... dass eine verschärfte Spannung zur deutschen Volksgruppe in Nordschleswig entstand, die durch das oppositionelle Verhalten eines Mitgliedes des Parteirates hier bekannt wurde».⁴⁷ Det tyder på, at DNSAP var blandet ind i situationen. I et brev fra Paysen til Frits Clausen den 21. november 1940 hed det:

»Udviklingen i min sag i forbindelse med SS er i stadig fremmarch«, hvilket hentyder til den pjece, han udgav i vinteren 1941 om den storgermanske idé i det dansk-tyske grænseområde.⁴⁸ Clausen vurderede sikkert, at planen om det storgermanske rige kunne give ham kontrollen over NSDAP-N, da SS ikke så den store ideologiske forskel mellem de to partier. Jens Møller fortalte selv efter Befrielsen, at han ekskluderede Chr. Paysen fra mindretallets store rådgivende politiske råd i efteråret 1940, da han opdagede, at Paysen røbede rådets forhandlinger til Clausen. Derudover var Paysen tilhænger af et nært samarbejde mellem DNSAP og NSDAP-N. Gottlob Berger fra VoMi var meget interesseret i et sådant samarbejde, hvilket medførte, at SS var utilfreds med Møllers politik og ønskede ham fjernet som leder af mindretallet. Jens Møller fortalte selv, at SS var utilfreds med, at han ikke stillede en lige så stor andel frivillige til rådighed for Waffen-SS som de øvrige tyske mindretal i Europa samtidig med, at han erklærede flere af de frivillige, som havde meldt sig, for uundværlige. Ifølge Møller kontaktede SS derfor Peter Larsen fra mindretallet med henblik på at få Møller fjernet som leder. Larsen skulle derefter have erklæret, at han selv ville træde tilbage fra sin post som leder af Organisationsamt, hvis VoMi fjernede Møller som leder. Møller fandt senere ud af, at Paysen stod bag en indberetning til SS om, at Møller modarbejdede SS' interesser i Danmark.⁴⁹ SS var irriteret over Jens Møllers tilbageholdende politik i forhold til hvervningen og søndrede derfor mulighederne for at erstatte Møller med en mand, som ville være mere samarbejdsvillig. VoMi nåede dog selv frem til, at det ikke ville være i dets interesse at fjerne Møller i 1941. Det skyldtes, at man ikke havde en potentiel alternativ leder samtidig med, at det var VoMi selv, som havde indsat Møller som leder af mindretallet og opbygget hans position. Desuden var det i februar 1941 lykkedes – efter en længere pause – at få genoptaget hvervekampagnerne i mindretallet.

I forbindelse med at de tyske tropper i vinteren 1941/42 led store nederlag på østfronten, skulle Møller i starten af 1942 offentligt opfordre til, at unge mennesker fra mindretallet meldte sig til Waffen-SS. Møller var bevidst om, at hvervekampagnen var upopulær, hvilket blandt andet skyldtes, at den tyske hærs problemer på østfronten ville udskyde en løsning af grænseproblemet. Møller forsøgte derfor at få håbet om grænseproblemet draget ind i sit opråb. I den originale udgave af opråbet i februar 1942 hed det: »Tysklands skæbne er vor

skæbne. Den er vor hjemstavns skæbne.« Det fik det tyske udenrigsministerium til at kræve de sætninger fjernet, der hentydede til håbet om grænserevisionen. Det skyldtes hensyn til hvervningen blandt de danske frivillige, som kørte på samme tid. Møller formulerede samtidig opråbet således, at det forpligtede samtlige tysksindede til at melde sig som frivillige.⁵⁰

Modstanden mod hvervekampagnerne var samtidig vokset i mindretallet. Politiajudanten skrev den 5. december 1941: »Der er ved forskellige lejligheder udtalt, at der inden for mindretallet er kommet en animositet til orde mod folketingsmedlem Jens Møller.« Det skyldtes, at han i agitationen for frivillige til den tyske hær skulle have pointeret, at det kun drejede sig om tjenesten i en slags hjælpetropper, der ikke skulle befinde sig i frontlinjen. De 40-50 faldne på dette tidspunkt viste imidlertid, at de frivillige anvendtes i stormtropperne, hvilket vakte bestyrtelse. I sin indberetning den 6. december 1942 konkluderede politiajudanten, at hvervningen nu havde karakter af tvangsudskrivning, og at en meget væsentlig fraktion i mindretallet var stærkt imod denne aktion.⁵¹ Jens Møller var derfor udsat for et internt pres i mindretallet. Paysen udnyttede denne situationen til at udgive et nyt skrift, hvori han igen skrev om den storgermanske tanke i det dansk-tyske grænseområde. Han angreb forestillingen om, at de frivillige kæmpede for en grænserevision.

Paysen skrev, at de frivillige »... nicht für eine ungerechte Grenzrevision kämpfen. Die egoistischen Grenzrevisionsziele der Parteileitung seien nicht die Ziele der kämpfende Truppe, sondern die Volksdeutschen Nordschleswiger kämpfen für Deutschland und für ein Grossgermanisches Reich«. ⁵² De frivillige havde altså ikke »... partiledelsens egoistiske grænserevisionsmål...«, men kæmpede for »... Tyskland og et stortysk rige«. I Paysens skrift var der flere personlige angreb på mindretallets ledelse og andre navngivne mennesker samt på mindretallets politiske dispositioner. Skriftet rummede yderligere flere opfordringer til et nært samarbejde med DNSAP. »Mit Frits Clausen aus nationalsozialistischer Grundlage zusammenzufinden auf einen gemeinsamen Weg... Unter Frits Clausen war von Anfang an das Bekenntnis zur deutsch-nordischen Einheit das vorherrschende.« ⁵³ De tyske myndigheder blev nu nødt til at reagere over for Paysen, da hvervningerne i mindretallet var truet. I et brev fra den tyske konsul i Aabenraa, Ewald Lanwar, til det tyske gesandtskab i København stod der, at da Jens Møller var indsat af VoMi og udelukkende

udførte instrukser og ordrer fra Berlin, var det »... alene af hensyn til anstændigheden nødvendigt...«, at Møller blev beskyttet af VoMi. Det var i forvejen svært for de tyske myndigheder at »... lede folketyskerens blik bort fra grænsen og over på det, der sker i storpolitikken«. Lanwar tog ikke afstand fra Paysens tanker, men mente, at de skulle gennemføres langsomt, forsigtigt og med tålmodighed.⁵⁴

Sagen blev efterfølgende forelagt Himmler, som krævede, at Paysen blev indkaldt til den tyske værnemagt samtidig med, at skriftet blev inddraget. Derudover gav Himmler Møller sin fulde opbakning. Møller mistænkte dog stadigvæk SS for at stå bag Paysens angreb og krævede nu – som tidligere nævnt – at mindretallets frivillige ikke blev optaget i Frikorps Danmark, men optaget i regulære tyske SS-formationer. Møllers krav blev imødekommet fra SS, der dog ikke forsikrede mindretallet om, at grænserevisionen blev gennemført, men holdt håbet åbent.⁵⁵ SS var altså på tilbagetog over for mindretallets ledelse angående samarbejdet med DNSAP. Samtidig kan SS have erkendt, at man var nødt til at spille på håbet om en grænserevision for at kunne holde hvervningerne i gang. SS var presset af behovet for flere frivillige, hvilket har gjort, at de valgte at give efter for mindretallets krav. NSDAP-N stod stærkere over for de tyske myndigheder end DNSAP, som havde vanskeligt ved at overbevise om, at det var et alternativ til den danske samarbejdspolitik.

Modsætningsforholdet mellem de to partier var vokset i perioden, hvor selve NSDAP-N's nationale politiske mål var truet af SS' ønske om et tættere samarbejde mellem de to partier. SS valgte at bøje sig for Møllers krav, da selve hvervningerne i mindretallet var truet. Dette vidner om, at NSDAP-N havde formået at anvende hvervningerne til at styrke deres position over for SS, mens DNSAP gennem hvervningerne ikke var kommet tættere på at få magten i Danmark.

Tiden efter Werner Bests ankomst

Der var kommet en voksende modstand i den danske befolkning mod hvervekampagnerne i 1942, og modstanden mod den tyske besættelsesmagt var taget til i omfang. Der var sket en stigning i antallet af sabotageaktioner i Danmark i 1942, hvilket var medvirkende til, at man fra tysk side markerede, at der var grænser for, hvor tålmodig besættelsesmagten var over for den danske regering.

Anledningen til at stramme besættelsespolitikken kom i forbindelse

med Telegramkrisen i september 1942. Krisen startede med, at Hitler sendte Christian X et lykønskningstelegram i forbindelse med hans fødselsdag den 26. september 1942. Den samme aften kom et kortfattet svar, der lød: »Udtaler min bedste tak. Christian R.« Det kortfattede svar udløste den hidtil alvorligste krise under Besættelsen. Hitlers første reaktion på Telegramkrisen var at kræve, at Frits Clausen blev trukket helt frem i forreste række for at overtage magten i Danmark. Det tyske gesandtskab var dog fortsat skeptisk over for DNSAP's politiske muligheder.

Telegramkrisen medførte efterfølgende, at den rigsbefuldmægtigede blev udskiftet, og den 2. oktober 1942 ankom den nye øverstbefalende for de tyske tropper i Danmark, general v. Hanneken. Han havde fået instrukser om, at erklæringerne fra den 9. april 1940 om forholdet mellem Danmark og Tyskland ikke gjaldt mere, da krigen trak ud. Samtidig ville Danmark efter krigen blive en tysk provins. Den nye rigsbefuldmægtigede ville samtidig komme til et land, som nu blev betegnet som fjendeland. Der skulle desuden indsættes en nazistisk regering under ledelse af DNSAP. Overordnet skulle den tyske værnemagt fremover ikke mere komme med ønsker, men stille krav, og modstand skulle slås ned med hård hånd.⁵⁶ SS-officeren Werner Best blev indsat som ny rigsbefuldmægtiget i Danmark. Best var formelt underlagt det tyske udenrigsministerium, men brugte flere gange sin position som SS-officer til at gå uden om det tyske udenrigsministerium, hvis det passede ind i hans interesser. Werner Bests første opgave i Danmark blev at afslutte Telegramkrisen, og han fik instrukser om at forandre den tyske politik i Danmark. Han skulle indsætte en mere tyskvenlig regering samt intensivere forberedelsen af indsættelsen af en nazistisk regering. På trods af Frits Clausens forsøg på at få nazistiske ministre med i den nye regering endte det med, at Scavenius dannede en ny samlingsregering uden nazister.⁵⁷

Schalburgkorpsets oprettelse i februar 1943 betød, at Frits Clausen mistede sin position i forhold til hvervningerne. Gottlob Berger ville med oprettelsen af korpset skabe et politisk alternativ til samarbejdet med DNSAP, som han ikke fandt tysksindet nok. Best kaldte korpset »... en ny gruppe ... i hvilken efter aftale med alle nationalsocialistiske partier og foreninger i Danmark alle mænd, der er indsatsduelige for politiske mål, kan indtræde«. Clausen fik ingen indflydelse på oprettelsen af Schalburgkorpset, og med Frikorps Danmarks opløsning mistede Clausen et samlet aktivt korps, hvis loyalitet han kunne

håbe på. Herved havde Clausen mistet sin indflydelse på hvervningerne.⁵⁸ Folketingsvalget den 23. marts 1943 blev derefter Frits Clausens sidste chance for at vise sig som en mulig samarbejdspartner for de tyske myndigheder. Det lykkedes dog ikke DNSAP at opnå fremgang ved valget. Den danske befolkning havde tværtimod valgt at bakke op om de partier, som stod for samarbejdspolitikken. Herved var DNSAP ude af det politiske spil. Det tyske mindretal så Werner Bests ankomst til Danmark som en god mulighed for at opnå en større autonomi i forhold til den øvrige del af det danske samfund. Folketingsvalget i marts 1943 blev anledning til at få ønskerne igennem, men for Best var det en mulighed for at styrke Scavenius-regeringens position gennem folkelig opbakning. Derudover kunne de danske nazister få mulighed for et fremstød i Danmark. Mindretallet krævede ved valget, at der blev oprettet et tysk kontor under Statsministeriet, som skulle tage sig af mindretallets anliggender. Kontoret blev efterfølgende oprettet på trods af dansk modstand.⁵⁹

Clausens og Møllers forhold til Werner Best

For at kunne beskrive Frits Clausens forhold til Werner Best er det nødvendigt at se på Clausens politiske handlinger under Telegramkrisen og de tyske reaktioner herpå. I starten af Telegramkrisen var Clausen bekymret for, hvad der nu skulle ske. Ved at kontakte den tyske chargé d'affaires Paul Barandon den 10. oktober 1942 udnyttede han dog situationen til at foreslå, at DNSAP overtog magten i Danmark. Statssekretær Ernst v. Weizsäcker i det tyske udenrigsministerium mente dog, at en nazistisk magtovertagelse i Danmark på dette tidspunkt ville være forhastet og en fejl.⁶⁰ Barandon beskrev den 15. oktober 1942 stemningen i Danmark som præget af nervøsitet. Barandon mente ikke, at tiden var kommet til en nazistisk magtovertagelse, men at man skulle have en overgangsregering, der ville være villig og i stand til at gennemføre de tyske ønsker. Den 26. oktober 1942 skrev understatssekretær Martin Luther, at Clausen frygtede, at Scavenius' forsøg på at danne en regering havde til formål at udelukke ham. Clausen havde samtidig erklæret, at han stod til rådighed for alle andre løsninger. Han var dog betænkelig ved en protektorat-løsning, da denne ville møde stærk modstand i den danske befolkning og i hans eget parti.⁶¹

Det lykkedes Scavenius at oprette en regering uden ministre med

På billedet ses Werner Best, der blev udnævnt til tysk rigsbefuldmagtiget i Danmark i efteråret 1942. Best udviklede et godt forhold til lederen af NSDAP-N, Jens Møller, mens han omvendt trak tæppet væk under Fritz Clausen og DNSAP. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

tilknytning til DNSAP. Best skrev i sin beretning om dannelsen af regeringen Scavenius, at han havde drøftet med Frits Clausen, om der skulle stilles krav om, at medlemmer af DNSAP skulle forlanges indsat som ministre. Ifølge Best var de blevet fuldstændig enige om ikke at stille et sådan krav. Clausen skulle tværtimod have ønsket sig frie hænder til at fremme sin bevægelse.⁶² Bests fremstilling af mødet mellem ham og Clausen viser både, at han var i stand til at kontrollere Clausen, og at han var i stand til at styre situationen, således at den tjente hans egne interesser. Clausens bestræbelser på at påvirke de tyske myndigheder i forbindelse med Telegramkrisen viser, at han selv har været interesseret at komme til magten i november 1942. Da Hitler havde ytret ønske om, at DNSAP skulle overtage magten i Danmark, har det været vigtigt for Best – og det tyske udenrigsministerium – at fremstille situationen således, at det var Clausens eget forslag, at DNSAP blev holdt uden for den nye regering. Best havde

bestemt sig for ikke at satse på Clausen som samarbejdspartner. Han skrev i sine egne erindringer om tiden i Danmark, at han allerede før sin ankomst havde besluttet ikke at satse på DNSAP, men derimod »... satte dem i skammekrogen«. ⁶³

Best var kynisk i forhold til Frits Clausen. I en indberetning den 13. februar 1943 om det kommende folketingsvalg skrev Best om DNSAP: »... men selvom partiet kun bevarer sit hidtidige stemmetal, vil dette ikke forringe dets anvendelighed som redskab for den tyske politik. Dets betydning ligger ikke i dets størrelse, men i dets eksistens, hvorved de øvrige partier henholdsvis befolkningsgrupper underkastes et vist pres.« ⁶⁴ Bests kommentar viser, at han ingen intentioner havde om at overlade magten til Clausen. DNSAP skulle, så længe det kunne bruges, være den trussel, som Best kunne anvende mod samarbejdspartneren Scavenius. Clausen havde derved ingen mulighed for at komme til at overtage magten i Danmark.

Møller og Best udviklede et godt forhold til hinanden. Den tyske konsul Lanwar beskrev forholdet mellem de to som »intimt kammeratlig«. Lanwar mente, at det positive forhold ville bevirke, at de tyske myndigheder ikke mere behøvede at frygte, at Møllers følelsesbetingede politiske metoder ville udløse »udenrigspolitiske ubehageligheder«. ⁶⁵

Jens Møller karakteriserede selv forholdet som fortroligt og betone- de, at Best kaldte ham »Kammerat Møller«. Mindretallet har fornemmet en mere imødekommende tone fra den nye rigsbefuldsmægtigede end fra forgængeren over for mindretallet. Møller arbejdede i 1942 på at opnå fuldstændig kulturel autonomi for det tyske mindretal i Sønderjylland. Best var imødekommende over for ønsket, hvilket fik Rudolf Stehr fra mindretallet til at arbejde videre med planerne. Fra den 8. december 1942 findes et dokument, som viser, at planerne om kulturel autonomi handlede både om skoleforhold, kirkeforhold og om, at mindretallet ønskede en repræsentant i det danske statsministerium. ⁶⁶

Mindretallet havde med Bests ankomst fået nye muligheder for at komme målet om en grænserevision nærmere. Det havde derved fået en øget handlefrihed i forhold til de danske myndigheder til at opnå dets nationale mål. Det virker desuden som om mindretallet – gennem det gode forhold mellem Møller og Best – fik styrket dets position i forhold til de tyske myndigheder. Bests ankomst til Danmark ændrede styrkeforholdet mellem DNSAP og NSDAP-N. Mens Clau-

sen mistede sin politiske indflydelse og blev sat ud på sidelinjen, fik NSDAP-N større handlefrihed og styrket sin position over for de danske myndigheder. DNSAP's dansk-nationalistiske holdninger var nu en forhindring over for de tyske myndigheder for at opnå indflydelse. Best havde valgt at samarbejde med Scavenius, hvorved DNSAP kun var et instrument til at sørge for, at samarbejdspartneren gjorde, hvad Best forventede af ham. DNSAP's manglende politiske muligheder medførte samtidig, at partiet var svækket i konkurrencesituationen med NSDAP-N.

Folketingsvalget 1943

Den 25. januar 1943 henvendte Scavenius sig til Best angående et dansk ønske om at afholde folketingsvalg i foråret 1943. Best mente selv, at det ville være en god idé at opfylde det danske ønske, da der – ifølge dansk lovgivning – ellers ikke ville være en lovgivende myndighed i Danmark efter den 3. april 1943. Det ville betyde, at den fremtidige danske lovgivning ville kunne blive erklæret ugyldig af en domstol, hvilket ikke ville være i tysk interesse.⁶⁷ For Best var valget en mulighed for at demonstrere over for det tyske udenrigsministerium, at han havde kontrol med situationen i Danmark.

I Bests indberetning den 29. januar 1943 kom det frem, at der var skepsis i Berlin over for afholdelsen af valget i Danmark. Best holdt dog fast i, at valget ville virke som et dansk initiativ, og at et forbud mod valget ville medføre større indre politiske uroligheder end afholdelsen af valget. Det tyske udenrigsministerium var dog fortsat skeptisk og forlangte at vide, hvor stor en tilvækst Best forventede, at DNSAP kunne opnå ved valget, og om det kunne forhindres, at tysk fjendtlige partier ville få fremgang. Best forklarede i sit svar, at Clausen regnede med at få en stemmefremgang ved valget. Han pointerede samtidig, at partiet ikke stræbte efter at komme i regering. Han slog yderligere fast, at hvis samlingspartierne ville få en overvejende del af stemmerne, betød det en positiv folkeafstemning i forhold til Scavenius. I en notits fra den tyske gesandt, Werner v. Grundherr, angående det kommende danske folketingsvalg påpegede han, at DNSAP's resultat ved folketingsvalget ville vise, om det »... drejer sig om et procentvis svagt parti«. Det kommende folketingsvalg skulle vise, om partiet havde en politisk fremtid, eller om det havde mistet sin betydning. Best kritiserede desuden det tyske udenrigsministeriums standpunkt i sagen om det danske folke-

tingsvalg. Han hævdede, at det tyske udenrigsministerium var imod afholdelsen af valget, fordi det ikke undte Best et resultat i denne sag. Dette illustrerer, at selve afholdelsen af valget var blevet en personlig prestigesag for Best.⁶⁸

I et telegram fra den 11. marts 1943 skrev Best, at Clausen forventede at gå fra tre mandater til mellem otte og 15 mandater, hvilket Best ikke anså for realistisk. Best mente, at DNSAP mindst ville få tre mandater igen og maksimalt få fordoblet antallet af stemmer og mandater.⁶⁹ Best mente ikke, at partiet havde mulighed for at opnå en stor opbakning hos den danske befolkning. DNSAP forsøgte gennem agitation og politiske møder at få det ønskede resultat ved folketingsvalget. I det nazistiske partiorgan, *National-Socialisten*, hed det den 11. marts 1943: »Afregningen sker nu den 23. marts. Lad det spredes, at nu forstod det danske folk, under tidehvervets mægtige bølge, at foretage det absolut nødvendige vagtskifte.« DNSAP havde tre politiske møder i Aabenraa Politikreds, men ingen af dem samlede større tilslutning fra ikke-medlemmer af DNSAP eller NSDAP-N. Næsten alle tilhørere var medlemmer af enten DNSAP eller det tyske mindretal, som var mødt talstærkt op. På selve valgdagen var der ingen sammenstød mellem dansksindede og tysksindede. Enkelte valgsteder indfandt der sig medlemmer af DNSAP, som af sysselledere var blevet beordret til at overvåge valghandlingerne. De blev dog hurtigt vist væk. Valget den 23. marts 1943 blev en succes for Scavenius' samlingsregering, mens DNSAP trods en stemmefremgang ikke formåede at få mere end de tre mandater, de havde i forvejen.⁷⁰

I sin indberetning i maj 1943 gjorde Best det klart, at Clausen havde vist sin manglende politiske evne ved ikke at indrette målsætning, organisation og arbejde efter de politiske forhold i Danmark. Ifølge Best havde den tyske støtte til DNSAP samtidig fået den danske befolkning til at betragte DNSAP som et betalt redskab for tyskerne. Modviljen mod partiet havde derudover udviklet sig til foragt, da partiet havde brugt den tyske hjælp til en »overdådig livsførelse«. Desuden havde DNSAP kun mulighed for at opnå en politisk fremtid, hvis partiet klarede sig uden tysk støtte og selv begyndte at hverve medlemmer.⁷¹ Bests kritik af Clausen var total. Han udnyttede det forventede valgresultat til fuldstændigt at fjerne DNSAP som en politisk faktor i Danmark. DNSAP havde desuden mistet indflydelse på hvervninger, hvilket gjorde, at partiet nu var uinteressant for de tyske instanser.

NSDAP-N så folketingsvalget i 1943 som en mulighed for at realisere ønsket om større kulturel autonomi for det tyske mindretal i Sønderjylland. Da det begyndte at se ud, som om valget ville blive gennemført, rejste Jens Møller derfor i en skrivelse til VoMi spørgsmålet om oprettelsen af et tysk kontor under det danske statsministerium, der skulle tage sig af mindretallets anliggender. Mindretallet kunne efter Møllers mening ikke deltage i et kommende valg, da en stor del af mindretallet var beskæftiget uden for Sønderjylland med opgaver, som støttede den tyske krigsførelse. Best var misfornøjet med, at mindretallet valgte at gå til VoMi i Berlin i stedet for den rigsfuldmægtigede i København. Da han allerede tidligere havde vist sig imødekommende over for ønsket om mindretallets autonomiplaner, kan det virke mærkeligt, at Møller valgte at sende indberetningen om valget til VoMi. Noack mener, at det skyldtes, at han frygtede, at Best ville undgå at vanskeliggøre folketingsvalget yderligere ved at kræve oprettelsen af et tysk kontor. Det er meget sandsynligt, at Best ikke var interesseret i at risikere sit prestigeprojekt ved at komplicere det yderligere med mindretallets ønske om et tysk kontor. Best har vidst, at forslaget ville møde modstand blandt de danske parlamentarikere. Desuden havde mindretallet traditionelt haft en tættere kontakt til VoMi end til det tyske udenrigsministerium, hvilket kan have medvirket til, at det valgte at gå direkte til denne tyske instans i Berlin.⁷²

Best bakkede efterfølgende op bag Møllers ønske om oprettelsen af det tyske kontor. I et telegram til det tyske udenrigsministerium den 24. februar 1943 fortalte Best, at Møller allerede havde henvendt sig til Scavenius angående sagen. Best havde derefter drøftet sagen med Scavenius, hvor Scavenius havde erklæret, at planen var mulig at realisere. Sagen kunne altså løses »tvangfrit« i forbindelse med ordningerne omkring valget. Best påpegede, at Møllers ønsker ikke var i modstrid med Bests forslag om at tillade folketingsvalget. Ifølge Best var Møller enig i hans politiske og retslige holdninger til at afholde valget.⁷³ Det har været vigtigt for Best at vise, at han havde kontrol over situationen i Danmark. Best var desuden meget opmærksom på at pointere, at Møllers forslag ikke ville støde på vanskeligheder hos den danske regering.

Forslaget mødte dog modstand fra de danske parlamentarikere. I et brev til det danske udenrigsministerium den 25. februar 1943 slog redaktør Bjørn Svensson fast, at mindretallets forslag ville medføre,

at mindretalsspørgsmål fremover gik fra at være indre dansk politik til at blive dansk-tyske anliggender. Derudover ville det tyske mindretal få en særstatus i det danske samfund, som dets størrelse slet ikke berettigede til, og som det danske mindretal syd for grænsen aldrig ville kunne opnå. Scavenius foreslog Møller et kompromisforslag, hvor det tyske mindretal i Sønderjylland efter det kommende valg i en bekendtgørelse sikredes en nær forbindelse med regeringen og Folketinget. Møller afslog forslaget, hvorefter Best kontaktede Scavenius og gjorde ham det klart, at Bests egne instrukser fra Berlin sagde, at man skulle finde en tilfredsstillende løsning, for at valget kunne finde sted. Scavenius holdt efterfølgende et ministermøde, der resulterede i, at man fra dansk side kom med et udkast, der imødekom mindretallets ønske om oprettelse af et tysk kontor under Statsministeriet. Møller accepterede nu det danske udkast og kaldte det for en historisk dag for mindretallet.⁷⁴

I et telegram fra Himmler til lederen af VoMi, Werner Lorenz, den 11. marts 1943 blev det meddelt, at Himmler nu forventede, at mindretallet stemte på de danske nazister ved det kommende valg, da DNSAP ikke måtte opleve en tilbagegang. Best gik ind for, at mindretallet stillede op på DNSAP's liste, men gjorde det frit for Møller, hvordan han ville tilrettelægge samarbejdet. Møller var dog ikke interesseret i at støtte DNSAP. På et underføremøde den 14. marts 1943 i NSDAP-N ville Møller oprindeligt have opfordret til, at mindretallet undlod at deltage i valget for at vise loyalitet over for den aftale, man havde indgået med den danske stat om oprettelsen af det tyske kontor. Han ville true med udelukkelse af mindretallet, hvis der var medlemmer, som alligevel valgte at stemme. Han nøjedes dog med at argumentere for, hvorfor mindretallet skulle lade være med at stemme, samtidig med at han viste forståelse for, at der var dele af mindretallet, som ville stemme på DNSAP. Han slog dog fast, at Clausen var »brændemærket« som en partifører, der var afhængig af Berlin. Efter Møllers personlige opfattelse ville man gøre Clausen en bjørnetjeneste ved at stemme på DNSAP.⁷⁵

Det var lykkedes Møller at spille de tyske instanser ud mod hinanden og derved få Best til at tvinge den danske regering til at efterkomme mindretallets ønske ved valget. Herved havde mindretallet opnået en særstatus i det danske samfund. Styrkeforholdet mellem de to partier var nu entydigt ovre på NSDAP-N's side, der udnyttede lejligheden til at forsøge at svække DNSAP yderligere. Hvor DNSAP

i 1941 havde været i offensiven over for NSDAP-N, var det nu omvendt. Det ses, at modsætningsforholdet mellem de to partier fortsat var stort. NSDAP-N var via en aftale med den danske stat kommet tættere på virkeliggørelsen af deres nationale politiske mål samtidig med, at DNSAP mistede sin sidste politiske betydning som samarbejdspartner for de tyske instanser.

Afslutningen

Frits Clausen var ikke selv i tvivl om, at valgresultatet ville få konsekvenser for DNSAP's videre politiske skæbne, hvilket fik ham til at sende et brev til Best kort efter valget, hvori han gav sin begrundelse for valgresultatet. Valget havde, som Clausen frygtede det, udviklet sig til en folkeafstemning for demokratiet mod det autoritære system, som Tyskland repræsenterede. Clausen kritiserede desuden de tyske myndigheder for ikke at have givet ham tilstrækkelig frihed til at angribe samlingspartiernes politik. Clausen benyttede samtidig lejligheden til at udtrykke sin mistillid til den politik, som SS førte i Danmark. Oprettelsen af de germanske korps i 1943 var efter Clausens mening et dårligt skridt, som ville skabe uro i befolkningen. Clausen havde fået den fornemmelse, at dannelsen af de germanske korps gjorde, at de frivillige fra DNSAP gik tabt for partiet, hvilket var i strid med de løfter, SS havde givet ham i 1941. Derudover havde den tyske økonomiske støtte betydet, at DNSAP af den danske befolkning blev betragtet som et betalt tysk redskab. Han regnede med, at han nu ville kunne føre en mere selvstændig politik ved at fravælge den tyske økonomiske støtte.⁷⁶ Clausen havde erkendt, at DNSAP havde forpasset muligheden for at blive et troværdigt politisk parti ved at knytte partiet tæt til den tyske besættelsesmagt. Henning Poulsen siger i sin disputats, at Clausen hermed havde erkendt, »... at DNSAP ikke længere var i stand til at deltage i det store politiske spil«. ⁷⁷ Frits Clausen havde anerkendt, at han havde mistet sin politiske indflydelse.

Clausen mistede også betydning omkring hvervningerne, som han i foråret 1943 havde forsøgt at anvende som en sidste mulighed for at opnå indflydelse over for de tyske instanser. Han beklagede sig over, at frivillige blev flyttet fra Frikorps Danmark over i andre Waf-fen-SS divisioner. I et åbent brev til Clausen angående hvervningerne stod der: »Når du finder det opportunt, driver du hvervning af frivil-

Fritz Clausen og DNSAP fik aldrig større folkelig opbakning. Det var vedblivende et problem under Besættelsen, idet den tyske besættelsesmagt ikke regnede partiet som noget reelt alternativ til samarbejdsregeringen. Som tegningen fra 1944 viser, blev der gjort grin med Clausen i den illegale presse. Tegning: Historisk Samling fra Besættelsestiden 1940-45.

lige til østfronten. Det næste øjeblik, når du er fornærmet på Værnemagten, sender du partiledere ud for at sabotere hvervningen. Din hverveinteresse er ikke styret af idealisme.« I en fortrolig ledermeddelelse fra 19. april 1943 hed det, at »... de medlemmer af DNSAP, som eventuelt ønsker at indtræde i »Germansk Korps«, fremtidigt ikke kan beklæde nogen tillidspost inden for partiet«. Der har altså været

stor splittelse inden for DNSAP i forhold til, hvordan hvervningerne skulle forløbe.

Frits Clausen var samtidig blevet bekymret for sin egen sikkerhed i hjemmet i Bovrup. DNSAP forventede uro og usikkerhed. Politiajudanten skrev den 6. maj 1943, at der var kommet en anmodning fra Bovrup om bevogtning af DNSAP's partihovedkvarter. Da politiajudanten ingen konkrete trusler havde, blev der foranlediget en midlertidig natbevogtning ved to reservebetjente.⁷⁸ Clausen var i strid modvind, men forsøgte at kæmpe videre, indtil han gav op i september 1943 og meldte sig som frivillig til fronten. Hans afgang som partifører betød, at partiet mistede sin sidste samlingskraft, hvorefter det oplevede en markant medlemsflugt og et udbrud af indre stridigheder.⁷⁹

Mindretallet havde med oprettelsen af det tyske kontor under Statsministeriet fået styrket dets position i Danmark. Det havde samtidig i februar 1943 oprettet hjemmeværnet »Zeitfreiwilligendienst«, som skulle indsættes, hvis Danmark blev invaderet. Johan Peter Noack mener, at korpset skulle dæmme op for det dilemma, at Møller havde forpligtet hele den del af mindretallet, der kunne være tale om, til at melde sig til Waffen-SS.⁸⁰ Det nye korps skulle bestå af den del af mindretallet, som enten var blevet erklæret for uundværlige eller var for gamle til fronttjeneste. I januar 1943 blev der agiteret stærkt for, at de 17-60-årige i mindretallet skulle melde sig til hjemmeværnet. Møller kaldte samtidig den 5. marts 1943 til en forstærket indsats på hjemmefronten. Alle de hjemmetyske virksomhedsejere skulle stille deres virksomhed til rådighed for produktion til den tyske værne-magt. Mindretallet var derfor meget optaget af at støtte den tyske krigsindsats samtidig med, at det var i gang med at opbygge et hjemmeværn, som skulle give større sikkerhed for mindretallet i Sønderjylland.⁸¹

Den store omvæltning kom, da den danske regering trådte tilbage den 29. august 1943. Det kom som et chok for Møller, som i et brev den 21. september 1943 beklagede, at den danske parlamentariske regering var trådt tilbage. Han gav udtryk for, at han følte mindretallets arbejde som brobyggere til Norden truet. Han påpegede samtidig, at Best var den eneste politiker af format, der nød almindelig dansk tillid. Møller var nervøs for, hvad den nye situation ville betyde for mindretallet. Den politiske handlefrihed, som det havde opnået med oprettelsen af det tyske kontor, kunne være truet, hvis undtagelsestil-

standen medførte en ny rigsbefuldmægtiget i Danmark. Møller ønskede at bevare den privilegerede position, som mindretallet havde opnået efter valget. Da Zeitfreiwilligendienst samtidig var blevet anvendt til bevogtningsopgaver i forbindelse med undtagelsestilstanden den 29. august 1943, frygtede Møller for mindretallets sikkerhed.⁸²

Det tyske mindretal blev mindre aggressivt i forholdet til den danske befolkning. Politiadjudanten skrev i november 1943: »Pessimismen med hensyn til krigens udfald synes at brede sig blandt det tyske mindretal, »tonen« er blevet betydelig mere sagtmodig. Skriftlige henvendelser før på tysk, affattes nu på dansk og er nu underskrevet ærbødigst i stedet for heil Hitler.«⁸³

NSDAP-N havde kunnet anvende den tyske besættelsesmagt til at skaffe sig en særstatus i Danmark, som den nu frygtede var truet, hvis den danske regerings afgang medførte, at den rigsbefuldmægtigede blev udskiftet. Samtidig led Tyskland store nederlag, især på østfronten, og det bevirkede, at krigens udfald var uvis. Det fik mindretallet til at ændre tonen over for de danske myndigheder. Clausens afgang til fronten medførte indre stridigheder i DNSAP. NSDAP-N var samtidig begyndt at fokusere på at beskytte mindretallet mod farer udefra og anvende det tyske kontor til at få dets ønsker igennem. Derved havde modsætningsforholdet mellem de to partier mistet sin betydning, og konkurrenceforholdet til de tyske myndigheder var samtidig uden betydning, da DNSAP nu var uden politisk betydning.

Sammenfatning

Konkurrenceforholdet mellem de to partier hang sammen med de muligheder, som situationen i Danmark gav dem til at få opfyldt deres nationale politiske mål. Samtidig havde de to partiers styrkeforhold stor betydning for partiernes mulighed for at konkurrere indbyrdes. Da Danmark opgav modstanden mod Tyskland den 9. april 1940, blev der skabt en speciel situation i Danmark. Den danske stat fik territorial integritet og politisk uafhængighed, hvilket betød, at den danske stat kunne fortsætte med selv at tage sig af landets interne sager. De to partier var derved kommet i en situation, hvor medlemmerne som statsborgere i Danmark skulle fungere under den danske stat, alt mens de kunne udnytte kontakten til den tyske besættelses-

magt til at få deres ønsker igennem over for den danske stat. Styrkeforholdet mellem de to partier hang sammen med, hvor stor betydning de tyske myndigheder gav dem i det politiske spil. DNSAP fik styrket sin position under hvervekampagnerne i 1941, men formåede ikke at anvende denne position til at komme tættere på magten i Danmark. NSDAP-N kom i modvind hos SS i flere omgange, men kunne trække sig sejrrigt ud af konflikterne, da de udenrigspolitiske interesser i at bevare et stærkt mindretal dominerede over SS' ønsker om flere frivillige. Den afgørende forskel mellem NSDAP-N's og DNSAP's styrkeforhold har været, at mens NSDAP-N kontrollerede hele mindretallet, havde DNSAP kun en marginal opbakning i den danske befolkning. DNSAP stod gennem hele perioden svagere end NSDAP-N i forhold til de tyske myndigheder på grund af partiets manglende evne til at opnå en bred opbakning samt den danske befolknings modvilje mod partiet. Det store problem for DNSAP var, at samlingspartierne formåede at tilfredsstille de tyske myndigheders kortsigtede militære, udenrigspolitiske og økonomisk mål på en måde, som de tyske myndigheder ikke havde tiltro til, at DNSAP ville kunne gøre det.

Der var ikke noget samarbejde mellem de to partier ud over de koordinerende møder om hvervekampagnerne, som SS holdt med begge partier. Der var et køligt forhold mellem de to partier, hvilket skyldtes, at partierne har vogtet på modpartens handlinger og reageret så snart, de følte deres egen interesser truet. Konkurrencen mellem de to partier om de tyske myndigheders gunst har derfor også haft stor betydning for forholdet mellem de to partier.

Det er altså muligt at se, hvordan forholdet mellem DNSAP og NSDAP-N udviklede sig i perioden til 1943 ved at se på, hvordan de agerede over for de tyske og de danske myndigheder. De to partier blev spillet ud mod hinanden af de tyske myndigheder og instanser i flere tilfælde, hvilket gjorde, at partierne følte deres nationale interesser truet. Partierne havde kun mulighed for at opnå politisk indflydelse gennem de tyske myndigheder. Den fælles ideologi gjorde det samtidig vigtigt for partierne at markere de divergerende nationale politiske mål for ikke at risikere, at disse mål kom i baggrunden i forhold til ideologien. De to partier var begge bygget op omkring nationale politiske mål, hvilket medførte, at partiførerne skulle vise resultater i forhold til disse mål for ikke at miste autoritet i deres parti. De forskellige nationale politiske mål var derfor centrale i forståelsen af forholdet mellem de to partier.

LITTERATUR

- Best, Werner (1989): *Danmark i Hitlers hånd. Rigsbefuldægtiget Werner Bests beretning om sin besættelsespolitik i Danmark, med portrætter af Hitler, Göring, Ribbentrop, Himmler, Heydrich, Scavenius og Quisling*. Holkenfeldts Forlag. København.
- Bohn, Robert m.fl. (red.) (2001): *Nationale mindretal i det dansk-tyske grænse-land 1933-1945*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.
- Bundgård Christensen, Claus m.fl. (2005): *Danmark besat. Krig og hverdag 1940-45*. Høst og Søn. København.
- Carstensen, Chr. M. (1942): *Nordschleswigs Sendung im grossgermanischen Reich*. Landsarkivet for Sønderjyllands Tryksamling.
- Chodakiewicz, Marek Jan (2004): *Between Nazis and Soviets. Occupation politics in Poland, 1939-1947*. Lexington Books. Lanham.
- Danker, Uwe og Astrid Schwabe (2005): *Schleswig-Holstein und der Nationalsozialismus*. Wachholtz Verlag. Neumünster.
- Fink, Troels (1955): *Sønderjylland siden genforeningen i 1920*. J. H. Schultz. København.
- Kirchhoff, Hans (2002): *Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie*. Odense Universitetsforlag. Odense.
- Komjathy, Anthony and Rebecca Stockwell (1980): *German minorities and the Third Reich. Ethnic Germans of East Central Europe between the wars*. Holmes & Meier. New York.
- Lauridsen, John T. (2002): *Dansk nazisme 1930-45 – og derefter*. Gyldendal. København.
- Lauridsen, John T. (2003): *»Føreren har ordet!«. Frits Clausen om sig selv og DNSAP*. Museum Tusulanums Forlag. København.
- Lauridsen, John T. (2006): *»DNSAP i spil. Frits Clausens beretning om tiden efter 9. april 1940«*, *Danske Magazin*, 50, h. 1. 2006. s. 163-301.
- Lauridsen, John T. (2007): *Over strengen – under besættelsen*. Gyldendal. København.
- Lauridsen, John T. (2008): *»»Dansk nazismes største sejr«. Frits Clausen og grænserøret juni 1940«*, *Sønderjyske Årbøger* 2008, s. 184-214.
- Lorek, Sabine (1998): *Rechtsabrechnung – Retsopgør. Politische Säuberung nach dem zweiten Weltkrieg in Nordsleswig*. Wachholtz Verlag. Neumünster.
- Lund, Joachim (2003): *Partier under pres. Demokratiet under besættelsen*. Gyldendal. København.
- Luther, Tammo (2004): *Volkstumspolitik des Deutschen Reiches 1933-1938. Die Auslandsdeutschen im Spannungsfeld zwischen Traditionalisten und Nationalsozialisten*. Steiner Verlag. Stuttgart.
- Noack, Johan Peter (1974): *Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen*. Munksgaards Forlag. København.
- Poulsen, Henning (1970): *Besættelsesmagten og de danske nazister. De politiske forhold mellem tyske myndigheder og nazistiske kredse i Danmark 1940-43*. Gyldendal. København.
- Poulsen, Henning (2006): *»Det tyske hvervekontor i Danmark«*, *Danske Magazin*, 50, h. 1. 2006. s. 135-162.
- Ravn, Ole (2007): *Fører uden folk. Frits Clausen og Danmarks National Socialistiske Arbejder-Parti*. Syddansk Universitetsforlag. Odense.
- Schultz Hansen, Hans m.fl. (red.) (2009): *Sønderjyllands Historie 2. Efter 1815*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.
- Strand, Frederik (2006): *Førerens germanske arm. SS i Danmark*. Høst. København.
- Thomsen, Erich (1971): *Deutsche Besatzungspolitik in Dänemark 1940-1945*. Bertelsmann. Düsseldorf.
- Thomsen, Birgitte Herreborg og Henrik Skov Kristensen (red.) (2010): *Sønderjylland i 1933*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.

KILDESAMLINGER

- [PK.2]: Beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 25. oktober 1950 nedsatte Kommission i henhold til Grundlovens § 45. 1954. *Bd. 2: Supplement: forholdene ved Danmarks besættelse*. Schultz. København.
- [PK.4]: Beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 25. oktober 1950 nedsatte Kommission i henhold til Grundlovens § 45. 1954. *Bd. 4: Regering og Rigsdag under besættelsen*. Schultz. København.
- [PK.7]: Beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 25. oktober 1950 nedsatte Kommission i henhold til Grundlovens § 45. 1954. *Bd. 7: Justitsministeriet og retshåndhævelsen under besættelsen*. Schultz. København.
- [PK.12]: Beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 25. oktober 1950 nedsatte Kommission i henhold til Grundlovens § 45. 1954. *Bd. 12: 9. april 1940 – tyske dokumenter*. Schultz. København.
- [PK.13]: Beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 25. oktober 1950 nedsatte Kommission i henhold til Grundlovens § 45. 1954. *Bd. 13: Supplement til de tidligere afgivne beretninger IV-XI vedrørende regering og rigsdag samt forskellige ministerier under besættelsen – dansk oversættelse*. Schultz. København.
- [PK.14]: Beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 25. oktober 1950 nedsatte Kommission i henhold til Grundlovens § 45. 1953. *Bd. 14: Det tyske mindretal under besættelsen: Tyske og danske dokumenter – Danske dokumenter og oversættelser af tyske dokumenter*. Schultz. København.

ARKIVMATERIALE FRA LANDSARKIVET FOR SØNDERJYLLAND

- Politiets Efterretningstjeneste, Bovruparkivet, pakke R417: Redegørelser vedrørende Bovruparkivet 1933-1950.
- Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti: Nazistiske blade og tidsskrifter: Grænsen.
- DG05: Politiajudant sønderjyske landsdel 1940-1944: Indberetninger til Rigspolitichefen og Justitsministeriet. nr. 253, 221.
- DG05: Politiajudant sønderjyske landsdel 1940-1944: 1940-1945 rapporter vedr. Nordslesvig. nr. 277.
- DG06: 1940-1945 Politikommandøren for Sydjylland: indberetninger til statsadvokaten for særlige anliggender. nr. 345.

INTERNET

[www.sa.dk/media\(3017,1030\)/Landsarkivet_for_](http://www.sa.dk/media(3017,1030)/Landsarkivet_for_)

[S%C3%B8nderjylland_en_arkivoversigt.pdf \(3. juli 2010\)](#)

NOTER

1. Den Parlamentariske Kommissions beretninger (herefter PK.) 14, nr. 66.
2. Schultz Hansen, 2009, s. 339-42.
3. PK. 14, nr. 21, 24. DG06: Indberetninger: 20. maj 1940.
4. Volksdeutsche Mittelstelle var et

- tysk regeringsbureau, der tog sig af kontakten til de tyske mindretal uden for Tyskland.
5. PK. 12, nr. 45, 89. PK.12, nr. 20, 30.
  6. Bovruparkivet: Magtovertagelsen. Lauridsen, 2003, s. 649-659.
  7. Ibid.
  8. PK. 7, nr. 114. PK.14, nr. 39.
  9. Bovruparkivet: Magtovertagelsen.
  10. Ibid.
  11. Ibid.
  12. PK. 13, nr. 128 og 134.
  13. PK. 13, s. 50. Poulsen, 1970, s. 385-389.
  14. PK. 14, nr. 30.
  15. Noack, 1974, s. 31-43.
  16. PK. 14, nr. 36 og 40. DG05: 1940-1944 Indberetninger til Rigspolitichefen og Justitsministeriet: juni 1940.
  17. PK. 14, nr. 37.
  18. PK. 14, nr. 41.
  19. PK. 14, nr. 35 og 43.
  20. Lauridsen, 2006, s. 259-260, 262 og 278.
  21. Efterretningsofficer i den tyske sikkerhedspoliti, Sicherheits Dienst (SD).
  22. PK. 14, nr. 42. Lauridsen, 2008, s. 204.
  23. Lauridsen, 2006, s. 271.
  24. PK. 14, nr. 38-39.
  25. PK. 14, nr. 42 og 44.
  26. PK. 13, nr. 128 og 134. Ravn, 2007, s. 106.
  27. Ravn, 2007, s. 309-310. Poulsen, 2006, s. 135-136.
  28. PK. 14, nr. 263-265.
  29. PK. 14, nr. 21 og 280. DG06: 1940-1945 indberetninger: 10. juni 1940.
  30. PK. 2, nr. 7a.
  31. Lauridsen, 2007, s. 593.
  32. Lauridsen, 2006, s. 234-236.
  33. Bovruparkivet: Hvervning.
  34. Poulsen, 2006, s. 136-137, 142 og 145-146. PK. 14, nr. 269.
  35. PK. 14, nr. 66.
  36. Poulsen, 2006, s. 146-150.
  37. Poulsen, 2006, s. 151-154. PK. 4, nr. 51. Poulsen, 1970, s. 280-282.
  38. Poulsen, 1970, s. 284.
  39. Poulsen, 2006, s. 155-158. Lauridsen, 2002, s. 69. Strand, 2006, s. 124.
  40. Ravn, 2007, s. 341-342. PK. 13, nr. 204, 206 og 208.
  41. PK.13, nr. 209.
  42. Poulsen, 1970, s. 294-295.
  43. PK. 13, s. 310-311.
  44. Ravn, 2007, s. 343-345. Bovruparkivet: Hvervning.
  45. PK. 13, nr. 222 og 227.
  46. Noack, 1974, s. 102-103.
  47. Citatet kan oversættes til »... at der var en forstærket spænding til den tyske folkegruppe i Nordslesvig, og via et medlem af partirådet var de oppositionelle forhold bekendt her ...«.
  48. Poulsen, 2006, s. 147. Noack, 1974, s. 103.
  49. PK. 14, nr. 277 og 286. Noack, 1974, s. 103-104.
  50. PK. 14, nr. 297-299.
  51. DG06 1940-1945 indberetninger: 5. december 1941.
  52. Det kan oversættes til »... ikke kæmper for en uretmæssig grænserrevision. Partiledelsens egoistiske grænservisionsmål er ikke målet for de kæmpende tropper, idet de folketyske nordslesvigere kæmper for Tyskland og for et stortysk rige.«
  53. Noack, 1974, s. 109. Carstensen, 1942, s. 21, 32. Det kan oversættes til »... At finde sammen med Frits Clausen på en fælles vej på et nationalsocialistisk grundlag. ... Under Frits Clausen begynder bekendelsen til en tysk-nordisk enhed at være dominerende.«
  54. PK. 14, nr. 84.
  55. PK. 14, nr. 86-89.
  56. PK. 13, nr. 308. Poulsen, 1970, s. 338.
  57. Poulsen, 1970, s. 347. Ravn, 2007, s. 355.
  58. Poulsen, 1970, s. 353, 374 og 378. Ravn, 2007, s. 403. Strand, 2006, s. 132.
  59. Noack, 1974, s. 114-115 og 144-149. Ravn, 2007, s. 384-389.
  60. PK. 13, nr. 328-329.
  61. PK. 13, nr. 335, 343.
  62. PK. 13, nr. 361.
  63. Best, 1989, s. 61 og 316-317.
  64. PK. 13, nr. 386.
  65. PK. 14, nr. 99.
  66. Lauridsen, 2007, s. 597. PK. 14, nr. 186-187.
  67. PK. 13, nr. 376.
  68. PK. 13, nr. 379 og 385-388.
  69. PK. 13, nr. 393.
  70. PK. 13, nr. 396. Bovruparkivet: National-Socialisten og Kamptegnet

- 1943-1945. DG06 1940-1945 indberetninger: april 1943.
71. PK. 13, nr. 397 og 400.
72. PK. 4, nr. 144-145. Noack, 1974, s. 146.
73. PK. 14, nr. 146.
74. PK. 14, nr. 146-151.
75. PK. 14, nr. 155-159.
76. PK. 13, nr. 400 og 404. Lauridsen, 2003, s. 722-726.
77. Poulsen, 1970, s. 383.
78. Bovruparkivet: Hvervning. DG06
- 1940-1945 indberetninger: 6. maj 1943. Lauridsen, 2003, s. 727.
79. Poulsen, 1970, s. 383. Bovruparkivet: Hvervning.
80. Noack, 1974, s. 118. PK.14, nr. 363.
81. DG06 1940-1945 indberetninger: 5. april 1943.
82. PK. 14, nr. 124-125 og 373.
83. DG05: 1940-1944 Indberetninger til Rigspolitichefen og Justitsministeriet: november 1943.

Zusammenfassung

Das Aufblühen des Nazismus in Deutschland, die finanzielle Krise und der nationale Konflikt im Grenzgebiet zwischen Dänemark und Deutschland bildeten die Grundlage zur Bildung kleiner nationalsozialistischer Parteien in Dänemark. DNSAP, die dänische Kopie der deutschen Nazi-Partei, NSDAP, hatte starke dänisch-nationale Wurzeln. NSDAP-N entstand innerhalb der deutschen Minderheit in Sønderjylland als Folge einer Zusammenlegung und Gleichrichtung der bisher bestehenden Minderheitenparteien. Durch die Besatzung eröffneten sich für beide Nazi-Parteien neue Möglichkeiten und Herausforderungen. Sie erkannten schnell die Möglichkeit, ihre nationalpolitischen Ziele durch die deutsche Besatzungsmacht zu erreichen. NSDAP-N wollte die Revision der deutsch-dänischen Grenze, DNSAP strebte danach, die Macht in Dänemark zu übernehmen. Beide Parteien waren aber ganz und gar von deutscher Unterstützung abhängig.

Folmer Christiansen's erindringer fra Højer

Disse erindringer er en afskrift af et video-interview med Folmer Christiansen, som blev foretaget i efteråret 2007. Interviewet kan ses på websiden *www.vimu.info*, men vi har også valgt at bringe interviewet i *Sønderjyske Årbøger*. Der er tale om et mundtligt interview, der har karakter af at være et foredrag med meget få afsluttende spørgsmål, og selv om Folmer Christiansen var meget præcis i sine formuleringer, er der forskel på talesprog og skriftsprog. Derfor har vi foretaget nogle få sproglige korrektioner for at præsentere erindringerne så læsevenligt som muligt. Men redaktionen er sket under den klare forudsætning, at det er Folmer Christiansens budskaber, der videregives, og vi har ikke ændret i den opbygning, som Folmer Christiansen fulgte i foredraget. Enkelte steder har vi indsat forklarende noter.

Forord¹

Folmer Christiansen blev født den 2. juli 1913. Han var uddannet lærer fra Silkeborg Seminarium og betegnede sig selv som en »Nørresundbydreng«. Hans forældre – Christine og Jens Christiansen – var henholdsvis syerske og træskomager. Han tog først en præliminærekamen og dernæst en lærereksamen, inden han i 1936 blev ansat som lærer Rens. Under sit ophold i Rens blev han gift med Bodil, som var gårdmandsdatter fra Ubby på Sjælland, og ingen af de to havde således nogen direkte familiemæssig relation til Sønderjylland. I april 1939 flyttede Folmer Christiansen til Højer, hvor han blev ansat som andenlærer på den danske skole i byen. Frem til sin død den 3. februar 2011 havde han meget stor betydning for byen, først og fremmest som lærer og skoleinspektør i Højer gennem et halvt århundrede. Han var samtidig meget aktiv i mange andre sammenhænge blandt andet som medlem af byrådet, som formand for ungdoms- og idrætsforeningen og som medlem af bestyrelsen i Tønder Amts Idrætsforening. Han og hans hustru var desuden som grundtvigianere stærkt involveret i forskelligt kirkeligt arbejde.

Efter sin pensionering engagerede han sig stærkt i Lokalhistorisk Arkiv, han skrev flere lokalhistoriske bøger, og han holdt talrige foredrag. Han var kort sagt meget engageret og havde et stort kontaktnet – især i den vestlige del af Sønderjylland, men også i andre dele af Danmark. Han var ubetinget dansk, men det danske var for ham

lig med åbenhed og respekt for andre. Derfor havde han – som det også fremgår af erindringerne – et nært forhold til sine tysksindede naboer.

Folmer Christiansens erindringer kan ses i sammenhæng med Poul Andersens erindringer, som blev udgivet i *Sønderjyske Årbøger* i 1978 under overskriften »Mine 9 år i Højer«. Andersen kom til Højer i februar 1935, hvor han købte gården Søgård, inden han i 1944 flyttede fra byen, da han overtog en gård ved Visby.

Folmer Christiansen fortæller

Jeg kom til Sønderjylland fra Nørresundby. Jeg var i 1935-36 realskolrelærer i Nørresundby, men jeg havde fået den idé, at jeg absolut ville prøve at undervise i en landsbyskole. Først søgte jeg otte andenlærerstillinger, blandt andet den i Rens. Da jeg fik sommerferie cyklede jeg til Rens, idet jeg ikke havde hørt noget derfra. Jeg kom dertil en søndag, og gik ind på den tyske kro – jeg vidste ikke, at den var tysk – og spurgte, om jeg kunne få middagsmad. Jeg fik frikassé sammen med familien, der sad i skænkestuen. Derefter gik jeg ned på skolen for at hilse på førstelæreren, men jeg fik at vide, at han var i kirke i Burkal, og så cyklede jeg tilbage til Burkal. Det var midt i kirketiden, så jeg gik i stedet ind på Saksborg Kro, som var det tyske samlingssted på egnen. Det vidste jeg ikke noget om. Der sad to mænd derinde, og de bød meget gemytligt velkommen. »Værsgo at sætte dig ned, her er god plads«. Jo tak, sagde jeg og bestilte en øl og sad og hørte på dem. De talte skiftevis sønderjysk og tysk. Det havde jeg aldrig været ude for før, så jeg var vældig interesseret. Ikke mindst da de begyndte at fortælle om den lærerstilling, jeg havde søgt i Rens: hvorfor kunne de ikke tage den vikar, de havde, i stedet for at hente en mand oppe fra Århus eller Ålborg? De blev ved at sidde og skælde ud på den her mand fra Århus eller Ålborg. Det var det første, jeg fik at vide om, at jeg var indstillet til stillingen.

Jeg traf førstelæreren efter kirketiden. Han sagde, at de havde haft de oplysninger, de havde brug for, og havde således ikke behøvet at sende bud efter mig. Derfor blev jeg ansat som andenlærer i Rens og var der i tre år. I Rens var der tysk og dansk skole i samme bygning: tysk skole i den vestlige ende og dansk skole i den østlige ende. Andenlærerboligen var ovenpå. Den tyske førstelærerbolig var i en udbygning mod vest, og den danske førstelærerbolig i en udbygning

Folmer Christiansen. Født den 2. juli 1913, død den 3. februar 2011. Disse erindringer er baseret på et videointerview, der fandt sted i efteråret 2007, og som kan ses på www.vimu.info.

mod øst. Den tyske førstelærer var gift med en pige fra Frederiksberg, og den danske førstelærer var gift med en datter af den tidligere tyske lærer i Rens.

Jeg vidste intet om dagligdagen i grænselandet, men jeg havde haft historielærere, der var meget interesseret i sønderjyske forhold. Derfor var jeg ret velbevandret i Sønderjyllands historie. Efter tre år i Rens, hvor jeg blev gift – min kone var sjællænder – blev vi i 1939 opfordret til at søge andenlærerstillingen i Højer, hvortil vi kom den 4. april 1939. Det var dagen efter det valg, hvor tyskerne i Sønderjylland gik til valg under parolen: »Ein Reich, ein Volk, ein Führer«. Det var jo rene ord for pengene.

Det var jo sådan i Højer, at de fleste af de voksne mænd havde været indkaldt som soldater under Første Verdenskrig, og 51 fra

Højer og Højer Landsogn var faldet. I november 1918 kom våbenstilstanden, og så udbrød der revolution rundt om i Tyskland, og der blev dannet arbejder- og soldaterråd. Det skulle man også have i Højer, og det foregik på den måde, at man sendte den offentlige udråber ud med sin tromme og bekendtgjorde: »I morn klok tolv æ dæ revolution o æ mærkensplads. Ål minneske ska hold sæ in, å ål vinner ska væ låt.« Næste dag samledes naturligvis hele byens befolkning på torvet, og det landstormskompagni, som var stationeret der, marcherede ind på torvet klokken 12 og stillede op med kaptajnen foran. Præcis klokken 12 kom der en lille afdeling marinere fra Flensborg og marcherede ind på pladsen. Lederen af marinerne gik lige hen til kaptajnen for landstormen og hev hans epauletter² af og tog hans sabel fra ham. Dermed var revolutionen i Højer forbi. Derefter skulle der dannes arbejder- og soldaterråd. Det foregik om aftenen på Centralhotellet, og det var igen denne marinere fra Flensborg, der førte ordet. Han var godt kendt med forholdene i Højer – måske har han været fra Højer, det ved jeg ikke – og han foreslog en bestemt håndværker til formand for arbejder- og soldaterrådet, men håndværkeren svarede: »Næj, de kan æ it, det stemme it mæ mi kristne overbevisnen,« hvortil marineren svarede: »de æ jævn så'n jen, vorherre væl ha.« Så det var ikke let at komme udenom, men det blev nu ikke ham, der blev formand for arbejder- og soldaterrådet, og det fik nok ikke større betydning i Højer.

Det var på baggrund af Versailles-freden, at det var bestemt, at der skulle være folkeafstemning i Sønderjylland for at afgøre, om Sønderjylland skulle til Danmark eller til Tyskland. Sønderjylland blev delt i tre zoner; den første zone gik fra Kongeåen, hvor grænsen gik i den tyske tid, og ned til den nuværende grænse, og der stemte man den 10. februar 1920. Det viste sig, at der i hele området var 75% danske stemmer, og derfor kom hele dette område med til Danmark til trods for, at der var enkelte sogne, hvor der var tysk flertal. Det var der blandt andet i Højer, og der var et stort tysk flertal på ca. 73% tyske og kun de her 27-28% danske stemmer. Man kan godt forstå, at tyskerne i Højer var meget fornærmede over, at de ikke kom med til Tyskland. Jeg har altid haft den anskuelse, at det med Genforeningen var retfærdigheden, der skete fyldest, men jeg kan godt se, at for tyskerne, der nu skulle til at være danske sønderjyder, var det anderledes. En gammel tysker skrev i sin bibel: »Min Gud, min Gud, hvorfor har du forladt os? Hvor kan det være din mening, at vi trofaste

tyskere nu skal gøres til sønderjyder sammen med de hadefulde jyder? Gud hjælp os i vor nød.« Det var ganske ærligt ment fra hans side, men han har aldrig haft en tanke for, hvad danskerne måtte gennemgå i tyskertiden fra 1864 til 1920.

Efter Genforeningen skulle man jo prøve at leve sammen med hinanden under de forandringer, som det jo gav, at landet kom ind under dansk lovgivning. Men danskere og tyskere i Højer havde jo levet sammen i mange, mange år og egentlig altid haft et forholdsvis godt naboskab. De fandt hurtigt ud af at leve sammen på en ordentlig måde. Det var sådan i 20'erne, at de unge danske gendarmer godt kunne spille fodbold sammen med tyske unge. Det blev anderledes, da nazismen kom i 1933.

Som sagt; vi kom til Højer i 1939, og det var jo, da nazismen var på sit højeste. I Højer var de allerfleste tyskere simpelthen gået over til nazismen. Det påvirkede naturligvis hele forholdet mellem dansk og tysk, og der blev en stærkere spænding, end der havde været før. Alligevel bevarede de gode naboforhold stort set gennem nazitiden og selv gennem besættelsestiden. Jeg er ikke helt enig med alle mine danske venner om det, men det er altså mit indtryk, at det gode naboskab blev bevaret. Det var jo sådan i Højer, at alle kendte alle. I skolen skulle vi jo sørge for at sælge forårsmærker og Dybbøl-mærker, og hvad der ellers var af den slags ting. Når det havde sociale formål kunne man sige til dem, der skulle gå rundt med mærker: »I kan roligt gå ind til alle steder.« Hvis det var Dybbøl-mærker, så fik de at vide: »I skal kun gå ind til danskere.« Når jeg sendte Bothilde³ af sted, var jeg sikker på, at hun kom ind til alle danske og ingen tyske. Da der så i skolen kom flere børn udefra, kunne det jo godt være, at de kom ind det forkerte sted, når de var ude med Dybbøl-mærker. De fleste tyske tog det meget large og sagde: »Det skal du et andet sted hen med,« men der var også nogle steder, de fik et møgfald, og så gik de jo ikke med mærker igen.

Det er jo nemt at forstå, at der var 73% tyske og 27% danske stemmer i Højer, men forholdet var meget mere indviklet end som så. Troels Fink⁴ har engang, han var i Højer, sagt: »I Højer er der fem slags mennesker. For det første de danske, for det femte de tyske, og så er der midt mellem dem man kalder 'blakkede'.« Det siger man selvfølgelig ikke til dem selv. Altså dem, der hverken føler sig danske eller tyske, men er sådan midt mellem. Måske stemmer de ved et valg dansk og ved et andet tysk. Den elskværdige sognepræst i Højer,

N.P. Nielsen, kaldte dem 'de uafgjorte'. Kategori nummer to var de blakkede, der hældte til dansk side, og nummer fire de blakkede, der hældte til tysk side. Sådan sagde Troels Fink. Det lyder indviklet, men i praksis vidste vi omtrent, hvor vi skulle anbringe de forskellige mennesker i de fem grupper.

Jeg har selv fundet ud af, at der var en sjette gruppe; det var Jyllands-tyskere. Altså folk, der kom nordfra til Sønderjylland og ikke kunne være andet end danske, men som så gik over til tyskheden – i regelen fordi de blev tysk gift. De blandede ægteskaber – som der jo har været en hel del af – fungerede normalt på den måde, at når det var en dansk pige og en tysk mand, så gik hun over til tyskheden. De fleste af de blandede ægteskaber blev tyske, men der var en håndværker herfra, som var på valsen i Nordsjælland og fandt en pige deroppe, og de blev gift og flyttede til Højer. Han var alle dage tysk, og hun var alle dage dansk, og det var der ingen, der tog anstød af. Der var en enkelt familie – det var en mejeribestyrer – han blev tysk gift og fik tre sønner, hvoraf de to blev danske og den tredje tysk. En af de danske blev gift med en pige nordfra, og hun havde det ikke ret godt med, at der var det skel mellem dansk og tysk, og havde det ikke ret godt med, at der også var tyskhed i familien. Samtidig havde hun og hendes mand et meget nært venskab med en tysk snedker-mester i Højer.

Højer er karakteristisk ved, at danske og tyske bor imellem hinanden. I samme hus kan der bo en dansk familie og en tysk familie, og er der sygdom i den ene familie, ja så hjælper man fra den anden. Er der dødsfald går man til begravelse uanset, om det er en dansk eller tysk. Jeg kan nævne en enkelt begravelse; det var en håndværker, der døde i 50'erne, og han var 'blakket' – jeg tror med hældning til dansk side – men hans kone var tysk. Vi regnede alle sammen med, at det skulle være en tysk begravelse, men efter dødsfaldet kom enken op til den danske præst og spurgte, om han ville påtage sig begravelsen. Det sagde han naturligtvis ja til. Om han havde noget imod, at den tyske præst holdt en andagt i hjemmet inden højtideligheden i kirken; nej det havde han ikke noget imod. Så var der andagt i hjemmet, mens vi stod nede på gaden. Jeg har i 35 år gjort tjeneste som degn ved danske gudstjenester og kirkelige begivenheder; så vi stod og ventede. Derefter blev kisten ført ned i kirken, hvor den danske præst tog over, og vi sang danske salmer. Ude på kirkegården overtog den tyske præst bestillingen, og vi sang en tysk salme.

Bagefter var der en sammenkomst på Hotel Sylt, og der talte først den tyske præst, tysk salme, og så den danske præst, dansk salme. Der var nok nogen, som syntes, at det var temmelig broget, men det var altså bare sådan, som forholdene kan være i Højer.

Højer var i mange år afhængig af Sønderjysk Tæppefabrik. Den blev startet af en fynbo i 1919. Han havde studeret tekstilvirksomhed i Tyskland, og der havde han fundet sin kone i Hannover, hvorfor hun flyttede med til Danmark. Hun valgte at følge sin mand, og jeg synes, det lykkedes hende helt godt at komme ind i det danske. Han købte i 1919 et lille uldspinderi, der beskæftigede fire mennesker. Der var den klausul i handlen, at hvis Højer kom til Tyskland, skulle handlen gå tilbage. Han ville have sin virksomhed i Danmark. Han gav sig til at fremstille tæpper og drev den op til i 40'erne at være Tønder Amts største industrivirksomhed. Hans søn – som overtog fabrikken efter ham – giftede sig med datteren af byens tidligere tyske borgmester, og hans søn igen – der også har været direktør på tæppefabrikken – giftede sig med datteren af den tyske præst her. Det var altså tredje generation af sådan et blandet ægteskab. Når man spurgte nummer to Kjarby⁵ – og det var der somme tider nogen, der gjorde – hvordan klarer I jer egentlig i Højer med alle de tyskere, så svarede han: »Vi gifter dem ihjel.«

Jeg kender i øvrigt forholdet fra min egen familie. Vi havde en skrigende dreng i barnevognen med, da vi flyttede til Højer, og hvis nogen dengang midt i nazitiden havde sagt, at han en dag skulle gifte sig med en pige fra et tysk hjem, så tror jeg, at vi havde været meget betænkelige ved at flytte til Højer. Det blev han imidlertid, og bedre svigerdatter har ingen fået. Jeg kan lige sige, at min søn, der blev gift med en pige fra et tysk hjem, blev lærer i Felsted, og det blev hans kone også. Der gik det sådan, at deres ældste datter forelskede sig i en ung tysker fra byen, og de blev gift. Det er derfor anden generation af et blandet ægteskab. De bor nu i Nordsjælland⁶, så der er ikke nogen problemer.

Vi havde i en del år en meget dygtig historielærer, Mollerup, på skolen i Højer. Han giftede sig med en tysk pige fra Højer. Hele hendes familie og omgangskreds var tysk, og det bevirkede, at de efterhånden syntes, det var for vanskeligt at blive i Højer. Derfor flyttede de til Rudkøbing, hvor de stadig bor, men det halve af hans hjerte hænger stadigvæk ved Højer.

Efterhånden har man jo fundet ud af, hvem der var danske, og

Væveriet på Sønderjysk Tæppefabrik i Højer, ca. 1960. Sønderjysk Tæppefabrik i Højer var i 1940'erne den største industriarbejdsplads i Tønder Amt. Familien Kjærby ejede og ledede fabrikken i flere generationer. Både Kjærby-familien og Folmer Christiansens egen familie er kendetegnet ved, at der har været flere blandede dansk-tyske ægteskaber.

hvem der var tyske, og som jeg sagde før, så kendte alle i byen hinanden før og under krigen. Men indtil for få år siden har jeg stadigvæk kunnet komme ud for overraskelser med hensyn til, om begge ægtefæller enten var tyske eller danske. Jeg kan lige fortælle en lille historie om det. Der var en tysker i byen, som fik en dansk kone, og hun valgte at følge sin mand. De fik to døtre, der begge kom i tysk skole. Jeg har altid anset hele familien for at være tysk. Men under krigen skete der det, at der blev afholdt en tysk børnefest. Pigerne skulle naturligvis med til den tyske børnefest – den begyndte om formiddagen – men før de gik til festen, sagde moren til dem: »I skal være hjemme klokken halvtolv.« Jamen, det er jo midt under festen, sagde de, det kan vi da ikke. »I skal være hjemme klokken halvtolv og ikke et minut senere.« Det måtte de jo så rette sig efter. De kom hjem klokken halvtolv, og da de kom ind, låste moren døren. Der var en trykket stemning ved middagsbordet, og pigerne spurgte, hvad der var i vejen. Det kunne de ikke få noget at vide om, men senere viste det sig, at der gik det rygte, at eleverne i den tyske skole klokken tolv skulle sværge ed til hagekorsflaget. Det skulle hendes piger i

hvert fald ikke. Da middagen var forbi, og klokken var blevet halv et, fik de lov til at gå til festen igen. Det var ikke rart for konen – og i øvrigt heller ikke for manden – at den tyske forening forærede dem et tysk hagekorsflag. Under krigen var det sådan, at vi godt vidste, at der rundt i de tyske kommodeskuffer lå hagekorsflag. Der var også nogle tyskere, der allerede havde hejst flagstangen, men der kom nu aldrig hagekorsflag op i dem. Det endte med, at moren farvede hagekorsflaget mørkerødt og syede en nederdel til et af børnene af det.

Det var sådan, at i den tyske tid fra 1864 til 1920 var der kun tysk skole i Højer. I oktober 1920 blev der oprettet en dansk skole, og så skulle den jo have lokaler at være i. Det sparsommelige byråd fandt ud af, at alle børnene hidtil havde kunnet få plads i den forholdsvis nye skolebygning fra 1905, og det måtte de også kunne i fremtiden. Det blev sådan, at den danske skole fik to klasser i den nordlige del, og den tyske skole fik tre klasser i den sydlige del. Over indgangsdøren stod der »Lasse die Kindheit zu mir kommen«, og op ad trapperne stod der også tyske indskrifter. De var nu meget uskyldige, og det kunne ingen have noget imod. Men vi mente alligevel, at nu var vi jo i Danmark, og hver gang der skulle males, blev de tyske indskrifter malet over.

Da den danske kvindelige undervisningsminister, Nina Bang⁷, første gang var i Højer, havde hun fået noget at vide i forvejen. Blandt andet at lærerværelset var fælles for danske og tyske lærere, og at der stadig hang et billede af Kejser Wilhelm. Da hun kom ind i lærerværelset sammen med lærerne og skolekommissionen, pegede hun på billedet og sagde: »Hvem er det?«. Ja, det er jo *der Kaiser*. »Vi har ingen kejser – det skal væk.« Derfor måtte de jo have kejseren væk, hvorefter lærerne i fællesskab bestemte tre billeder til at hænge på væggen i stedet for. Danskerne valgte Brorson, og tyskerne valgte Goethe, og i fællesskab tog de den schweiziske pædagog, Pestalozzi. Sådan var der på lærerværelset, da jeg kom til. Der var som sagt fælles lærerværelse, og der var fælles legeplads. I frikvartererne legede danske og tyske børn således på legepladsen – som regel hver for sig, men det kunne også ske, at nogen fandt sammen i en fælles leg – og uden for skoletiden legede de naturligvis ligegodt med hinanden, om de var danske eller tyske.

Det var nemt at være gårdvagt, fordi der næsten aldrig var noget knas, undtagen når der var sne. For sneboldkampe blev altid danske mod tyske, og det var altid danskerne, der fik klø, fordi der var mange flere tyske børn end danske. Da jeg kom til Højer, var der ca. 60 børn i

Møllegade i Højer, 1975. Dette billede fra Møllegade giver et indtryk af, hvilken by Folmer Christiansen flyttede til i 1939, og hvor han boede frem til sin død i 2011. Foto: Karen Vium Jensen. Højeregnens Lokalhistoriske Arkiv.

den danske skole og næsten dobbelt så mange i den tyske. På lærerværelset kunne danske og tyske lærere før krigen sidde og have det meget gemtyligt sammen. Smådrille hinanden kunne vi også, men vi talte aldrig om nationale forhold. Da Besættelsen kom, var det sjældent, at vi sad der samtidig. Når der skulle være indmeldelse – de første år var det altid til 1. april – i den danske og tyske skole, var vi altid meget interesserede i, om der kom flere elever i den danske skole end i den tyske skole. Det var nu ikke så tit, at det hændte.

Den 9. april 1940, da den tyske hær rykkede ind i Danmark, havde vi været i Højer et år, og jeg har altid bagefter været taknemmelig for, at jeg havde lært Højer at kende før Besættelsen. Det var en mærkelig ting at opleve den tyske besættelse i en by, hvor det store flertal modtog de tyske tropper som venner, og hvor vi andre jo modtog dem som fjender. Jeg kan huske, hvordan jeg oplevede den 9. april. Om morgenen omkring klokken otte var jeg på vej til skole og mødte politibetjenten, som standsede sin bil og sagde: »Danmark er besat«. Af hvem, sagde jeg. »Af tyskerne.« Arh, det er løgn. Men han kunne fortælle om træfningerne ved Bredevad og andre steder, så jeg måtte tro på, at det var sandt. Da jeg kom ned på skolen, mødte vi to danske lærere de tre tyske lærere, og som altid ønskede vi hinanden god morgen med håndtryk. Jeg tror, de tyske lærere var lige så grønne i hovederne, som vi var, men de kom nok hurtigere til sig selv. Klokken

ti lukkede de skolen og sendte børnene hjem. Mange af børnene og deres forældre tog til Tønder for at møde tyskerne – det var længe før, der kom tyske soldater til Højer – og de tyske lærere tog også ud for at hilse på besættelsesmagten.

Så gik tiden, og vi undgik i de første krigsår at have tyske soldater på skolen. Men fra 1943 til 1945 var der hele tiden tyske soldater på skolen. Gymnastiksalen og skolekøkkenet havde de hele tiden, sommetider havde de også et klasseværelse, og så brugte de skolepladsen, dels som oplagringsplads og dels som øvelsesterræn. Det kunne godt være, at man kiggede ind i et kanonrør, når man stod i sin klasse og kiggede ud, fordi tyskerne holdt øvelse på skolepladsen. Man kunne jo godt blive knotten og smække vinduet op og lade børnene synge en dansk sang. Jeg skal love for, at de sang godt med. De holdt især af en norsk sang, der gik på melodien af den engelske kongesang. Så den engelske kongesang gjaldede ud over de tyske soldater, men de var nu ligeglade. Vi må sige, at soldaterne altid opførte sig pænt, men naturligvis var det ubehageligt med den uro og støj, som det gav på skolen.

Nu springer jeg frem til Befrielsen for lige at blive ved skolen. Den 4. maj blev for de fleste danske den største oplevelse – den største aften – i vores liv. Min kone og jeg var sammen med sognepræst N.P. Nielsen – det var ham, der blev til grænsepræst i 1935 – og vi havde en dejlig aften, hvor fru Nielsen stødte de kaffebønner, hun havde gemt, i en morter og lavede ren kaffe. Præsten, som ellers ikke røg, tog en cerut. Det var jo sådan, at alle tyskere, der havde været *Zeitfreiwillige* – altså under krigen blev der oprettet et tysk hjemmевærn, der kaldtes *Zeitfreiwillige*⁸ – blev interneret i Faarhuslejren.⁹ De blev hentet den 9. maj, og det gjorde de tyske lærere også. Jeg skammer mig stadigvæk over den nedværdigende måde, hvorpå afhentningen foregik. Derefter var der kun en tysk lærerinde tilbage på skolen – senere kom der en lærerinde mere til – og de holdt så skolen gående med nedsat timetal indtil den 27. juni, hvorefter den tyske skole blev lukket. De tyske børn var så uden undervisning resten af året – altså uden skoleundervisning i hvert fald. I 1946 blev der oprettet nogle særklasser, hvor de tyske elever fik undervisning. Dels af danske lærere, der underviste i dansk, historie og geografi, og dels af tyske lærerinder, som underviste i de øvrige fag. Det varede kun i tre måneder, så ville vi simpelthen ikke mere. Derefter blev den tyske skole igen nedlagt, og de tyske børn var uden undervisning indtil den 7. juni. Da kom den tyske borgmester ned til den danske førstelærer.

Han ville gerne indmelde 71 elever fra den tyske skole i dansk skole til at begynde næste morgen, og han kom om eftermiddagen. Han havde nok håbet på, at lærer Sølvbæk, som førstelæreren hed, havde sagt, at det kan vi ikke med så kort varsel, for borgmesteren ville gerne have særklasserne oprettet igen. Men Sølvbæk sagde: »De skal være velkomne.« Derfor måtte skolens timeplan i løbet af natten laves om fra en fireklassesskole til en femklassesskole, og de 71 tyske elever fordeltes sammen med de 117 danske elever på de fem klasser. I den ældste klasse, femte klasse, var der 51 elever, og heraf var ca. halvdelen fra den tyske skole. Eleverne var indstillet på, at det skulle gå godt, og det var lærere og forældre også. Selv om det var bøvlet, så gik det faktisk – synes jeg – godt. Vi havde den store fordel, at alle de tyske elever jo havde dansk som hjemmesprog. De forstod udmærket dansk, og de var godt underviste fra den tyske skole. Kort efter lavede vi skolen om fra en femklassesskole, først til en seksklasses og senere til en syvklassesskole, og sådan blev det derefter.

I den følgende tid skød tyske privatskoler op rundt omkring i Sønderjylland. Det varede længe, inden regeringen kunne finde ud af, hvordan man skulle ordne skolevæsenet i Sønderjylland, men resultatet blev, at de tyske kommuneskoler blev nedlagt efter stor diskussion. Og så skød de tyske privatskoler op rundt omkring i landet, men det var først i 1951, at der kom en tysk privatskole i Højer. Indtil da gik de tyske elever altså i dansk skole i Højer, og nogen af dem var jo blevet konfirmeret i mellemtiden. Nogen blev så taget ud, da den tyske skole blev oprettet, og enkelte blev tilbage i den danske skole.

Som jeg sagde, har naboskabet i Højer efter min opfattelse altid været godt, selv under krigen, og der har aldrig fra tysk side været noget angiveri imod danske. En dag – det har vistnok været omkring 1943 – da vores ældste søn på fire-fem år kom hjem fra børnehaven, mødte han en tysk nabokone, der venligt spurgte: »Nå, Søren, kommer du nu fra børnehaven?«. Hvortil den lille laban svarede: »Hvad, er du fræk? For så skal du skydes. Min far siger, at alle tyskere skal skydes.« Det har jeg vitterlig aldrig sagt, men han har nok kunnet fornemme, hvordan stemningen var i hjemmet. Men konen var så flink, at hun gik ind til min kone og fortalte historien og sagde: »Det gør ikke mig noget, men jeg tror nok, I skal være lidt forsigtige.« Min kone takkede hende hjerteligt, fordi hun havde været så venlig at komme og fortælle det.

Det har jo været sådan i Højer, at sproget egentlig altid har været dansk. Det har godt nok været sådan, at man i en vis udstrækning i de

Luftfotoграфи med Højer Skole i forgrunden og Sønderjysk Tæppefabrik i baggrunden, ca. 1960. Folmer Christiansen var tæt forbundet med Højer Skole gennem et halvt århundrede. Først som lærer og siden som skoleinspektør. Da han blev ansat som andenlærer i 1939, var der tysk skole i den sydlige del og dansk skole i den nordlige del.

velhavende familier skrev på tysk, når man skrev breve. Men det er først fra omkring 1830, at folk bevidst er gået over til at være tyske, og det har mest været de velhavende, der har sluttet sig til tyskheden. Som sagt, de fleste tyske hjem havde dansk hjemmesprog, og der var mange tyskere, der fuldstændig var som danskere. De var lune jyder ligesom os andre. En tysk snedkermester var sådan en type; en lun jyde, der altid talte sønderjysk, men han var altså tysksindet. Folk, der kom hertil udefra og traf ham, kunne ikke i deres vildeste fantasi få den tanke, at han var tysk. Derfor var det sommetider, at de var lidt uforsigtige under krigen. Jeg kan huske, at jeg stod og talte med ham en dag, hvor der kom en repræsentant – det var imens, det gik løs nede på Malta under Anden Verdenskrig – og repræsentanten sagde: »Ja, nu skal jeg love for, at tyskerne får klø dernede på Malta.« Jeg kiggede på snedkeren, og han kiggede på mig, og jeg drejede samtalen hen på noget andet.

Der var en teknisk skole i Højer, og der var der både danske og tyske lærere, og det var den samme snedkermester, der var formand for skolen. En gang havde teknisk skole besøg af en ingeniør fra Grønlands Styrelse. Han skulle holde foredrag om Grønland og vise en film, og bagefter fik snedkeren, ingeniøren og jeg en kop kaffe nede på Hotel Sylt. Da spurgte ingeniøren: »Sig mig, hvordan klarer I jer her i Højer med alle de tyskere?« Han kunne ikke få den tanke,

at snedkeren var tysk. Og jeg kiggede på Wolf og sagde: »Jo, det skal jeg sige Dem. Her sidder nu Wolf, som er tysk, og jeg, som er dansk, og vi har et udmærket samarbejde, blandt andet i teknisk skole.« Nå, så snakkede vi igen om Grønland.

Den 4. maj og de første dage efter Befrielsen var meget kaotiske i Højer. Den 4. maj blev en søn af direktør Kjærby på tæppefabrikken begravet. Den 1. maj var han blevet dræbt af noget ammunition, som tyskerne havde smidt fra sig, og som nogle drenge gik og legede med. Han blev ramt og døde og blev begravet den 4. maj om eftermiddagen. Et par dage efter blev en gendarm, som havde været i koncentrationslejr og var kommet meget syg hjem, begravet. Der var også en dansk frihedskæmper, der stammede fra Højer, men som ellers boede i Skærbæk; han var blevet dræbt af tyskerne den 5. maj, og blev begravet i Højer. Så vi gik fra befrielsesfest til begravelse og tilbage igen. Det var nogle mærkelige dage.

Som jeg nævnte, så er Højer karakteristisk ved, at danske og tyske bor imellem hinanden, og folk, der kommer hertil nordfra, vil nok efterhånden opdage, at der er en tysk skole i byen, og at der er tyske foreninger i byen. Der har været tysk børnehaven – den blev nedlagt for et par år siden – og der har været tysk læge, og der er tysk kirkegang. Men ellers vil de ikke opdage, at der er noget. De vil dårligt opdage, at der er to nationaliteter sammen.

Det var svært i de tyske hjem, da mændene blev sendt til Faarhustejren. Som jeg sagde før, skete det på en meget nedværdigende måde, og de fik også en – i mange tilfælde – for lang straf. Men at de skulle straffes, det var jeg i hvert fald helt indforstået med. For de havde sat sig ud over dansk lov, og de havde været i tysk uniform under krigen.

Hvordan har man det så med hinanden i dag? Jeg må sige, at efterhånden er det jo blevet en ren forbrødring. Altså, vi har nærmest et ideelt forhold til hinanden – dansk og tysk – men det er stadigvæk sådan, at jeg kommer ikke i den tyske skole, selv om der er et foredrag, som godt kunne interessere mig. Jeg kommer kun, når jeg bliver inviteret. Tyskerne kommer gennemgående ikke på ungdomsskolen, selv om der foregår noget, som de godt kunne være med til. Danskerne går ikke i kirke med tysk præst, selv om de fleste godt kan forstå den tyske prædiken, og tyskerne går ikke i dansk kirke, selv om de kan forstå hvert ord. Det er naturligvis mest den ældre generation, der har det på den måde. De unge mennesker går ikke op i dette her med, om det er tysk eller dansk.

Men jeg vil foreløbig slutte med denne historie fra slutningen af 1950'erne. Henne på Strandvejen ligger der en gård, og gårdejeren var leder af den tyske byrådsgruppe, og han var samtidig vurderingsmand. Jeg havde en vurderingssag med forsamlingshuset, som jeg skulle have ordnet, og kom hen til ham en aften. Da sad der i hans stue – hans kone var ikke hjemme – et søskendepar oppe fra møllen. Et tysk søskendepar. De havde en flaske tysk brændevin på bordet, og jeg blev budt til at sidde ned og få en snaps med. Vi fik ordnet denne her vurderingssag, og så fik vi en snaps mere og sad og snakkede. Så spurgte manden oppe fra møllen: »Sig mig, hvordan har dine børn det?« Jo tak, sagde jeg, de har det godt. »Ham den lange, hvad var det nu han hed, Søren, ja hvad er det blevet af ham?« Jo, han er lærer ovre på Sjælland – det var han dengang. »Hvem var det nu han blev gift med?« Og jeg vidste jo godt, at den, der spurgte, kendte min søns tyske svigerfar, som blandt venner blev kaldt »Pole«. Så jeg svarede: »Han er gift med Poles datter.« »Nå, ja så er hun jo tabt for tyskheden.« Ja, sagde jeg, og det er hendes søster også. Nå, hvad da? Ja, hun er også gift med en dansk lærer. Og så rejser han sig op og glør mig olmt ind i øjnene, og så råbte han: »Ja, I æder os op I sataner.« Det var lige så arrigt ment, som det var sagt, men vi var lige gode venner for det. I 1950'erne var der altså stadigvæk den slags ting, man kunne komme ud for.

Hvilken betydning har det tyske mindretal i dag – som du ser det – i Højer?

Man kan dårligt sige, at tyskerne i Højer har nogen speciel betydning. Altså, de har deres egen forening – der Deutsche Nordschleswiger – og det er jo stadigvæk tyskere, der sidder på jorden. Derfor har tyskerne i Højer jo altid været det stabile element. Og jeg vil tro, at der i dag er ca. en 20-25% tyskere i Højer. Det er, som jeg siger, stabilt, men de falder fuldstændig ind i det fælles liv. Og da de, der havde været i Faarhuslejren, kom hjem, har jeg haft indtryk af, at de alle sammen uden videre gik ind i de forhold, som de havde levet under, før de kom til Faarhus. Der var ikke nogen af dem, der på nogen måde fik en dårlig modtagelse, da de kom hjem igen.

Du sagde også, at der var ganske mange mænd fra Højer, der var gået til under Første Verdenskrig. Hvilken betydning fik det for genopbygningen i Højer op gennem 1920'erne?

Det har jeg svært ved at sige noget om, for det har jeg aldrig spekuleret i. Men det er klart, at de fleste af de 51 faldne her fra Højer var tyske, og under krigen havde de, der havde gård eller ejendom, i en lang periode fået hjælp af russiske krigsfanger, og deres bedrift blev altså holdt i gang. Da de kom hjem, gik de jo lige ind i den bedrift igen. Men de, der ikke kom hjem, det var som sagt flest tyske, og der var nok ikke mange af de danske, der havde jord. Det tror jeg ikke. For dette med jorden, det blev jo ellers et spørgsmål i den følgende tid. Tyskerne oprettede i 20'erne Kreditanstalt Vogelgesang, og dens opgave var at skaffe så meget jord på tyske hænder som muligt og få det båndlagt, så det forblev tysk. Det var også sådan, at hvis en dansker solgte jord til en tysker, så blev han meget ugleset. Efter at Kreditanstalt Vogelgesang var oprettet, så oprettede danskerne Landeværnet, som så sørgede for så vidt muligt at beholde dansk jord på danske hænder. Men det betød meget i de år derefter.

Du spurgte, hvordan det gik med genopbygningen her. I 1920 kom vi jo ind under Danmark, og derfor var det jo dansk styre, der sørgede for, at infrastrukturen kom i orden med veje og så videre. I det store hele fungerede det videre, som det havde gjort inden krigen, men andet kan jeg sådan set ikke sige om det.

Når man læser historiebøger om Sønderjylland i den nazistiske periode, kan man få indtryk af, at alle fra det tyske mindretal var nazister. Hvad er dit indtryk – hvor stor og hvordan var opbakningen blandt det tyske mindretal i Højer til den nazistiske ideologi?

Altså, så godt som alle tyske gik ind for nazismen, og der var jo også nogle af de unge tyske, som meldte sig som frivillige til værnemagten eller til SS. Og hvordan så danskerne på det? Altså, de syntes vel ikke, at det var så unaturligt, at de meldte sig til tysk krigstjeneste, når de var nazister. Men hovedsynspunktet var det, at de var godt tossede, at de gjorde det. Jeg kan nævne en ung tysker, som meldte sig til værnemagten, og da han kom hjem på orlov, holdt den tyske forening en fest på det tyske hotel. Der bad de ham om at fortælle. De havde jo håbet, at han nu ville fortælle nogle gode beretninger fra krigen, men det eneste, han sagde var: »Das ist alle Scheisse.« Han har selv fortalt mig det, så jeg må gå ud fra, at det passer.

Hvordan har synet blandt det tyske mindretal efter krigen været på perioden under den tyske besættelse og den nazistiske periode? Hvordan har man set på sin egen rolle?

Jeg tror nok, at de har fortrudt, at de gik ind i nazismen efter, at de havde set, hvad det førte til. Der var en familie Kier i Højer, der har haft den store Kiers Gaard, der nu fungerer som en slags kulturcentrum – så længe det nu varer. En søn fra Kiers Gaard fik en gård ved Jejsing. Hans søn har i mange år været i Tønder byråd som byrådsmedlem, Christian Kier fra Jejsing. Hans ældste bror var dansk soldat i 1940 og var med blandt dem, der blev sendt ud ved Bredevad for at tage imod de tyske tropper, når de kom ind der. Han lå i vejgrøften bag et maskingevær sammen med en dansk kammerat, og han fortæller selv, at han allermest havde lyst til at springe op og løbe over til sine venner. Men han blev altså liggende der. Hans kammerat blev ramt i hovedet, og han gjorde alt muligt for at hjælpe ham. Efter at træningen var endt, blev de danske soldater taget til fange, og nogle få dage efter blev de frigivet. Noget af det første han gjorde, da han kom hjem, var at melde sig til SS. Et år efter faldt han i Rusland. Men det har jo i mange tilfælde været forældrenes nazisme, der har bevirket, at de unge meldte sig til krigstjeneste.

Hvordan var synet – set fra dansk side – på, at der var medlemmer af det tyske mindretal, der meldte sig til tysk krigstjeneste?

Ja, som jeg sagde, så tror jeg, at det kunne man i og for sig godt forstå. Når de var nazister, så meldte de sig. Men man syntes, de var godt tossede. Nogen af dem havde jo som tyske soldater selv oplevet Første Verdenskrig, og de vidste, hvad det drejede sig om. Så de syntes, at de var tossede. Der var en gartner i byen, som var tysk, og som var en udpræget lun jyde og et af de bedste mennesker, jeg har kendt. Han syntes i løbet af krigen, at han for sin samvittigheds skyld var nødt til at melde sig til krigstjeneste, og det gjorde han så. Han kom hjem – det var vel et par år efter krigen – og han sagde til mig: »Det er det dumme jeg nogensinde har gjort.«

Uden for emnet kan jeg sige, at jeg tit kom ned til den tyske gartner for at handle, og vi fik altid en god snak. I 1972, da der var tale om, at vi skulle ind i fællesmarkedet, var han og jeg lige betænkelige ved situationen og lige usikre over for den. Men det var tyskeren, der en

dag citerede en dansk digter: »Hvad er denne brydningstime; skumring eller gry?«. ¹⁰ Det var tyskeren, der sagde det.

NOTER

1. Informationerne i forordet er primært hentet fra Steen Tygesens mindeord for Folmer Christiansen i *Sønderjysk Almanak* 2012, s. 169-170.
2. En epaulet er en skulderdekoration på gallauniformer.
3. Folmer Christiansens datter.
4. Troels Fink var dr. phil. i historie, og han var blandt andet dansk general-konsul i Flensborg i mange år.
5. Johannes Kjærby efterfulgte sin far A.R. Kjærby som direktør på Sønderjysk Tæppefabrik.
6. Folmer Christiansens barnebarn og hendes mand.
7. Socialdemokratisk undervisningsminister 1924-26.
8. Der henvises til korpset af *Zeitfreiwilligen*, hvortil der fra begyndelsen af 1943 blev hvervet mænd fra det tyske mindretal i Sønderjylland. Korpset kan nærmest betegnes som en slags hjemmeværn.
9. Efter Befrielsen blev Frøslevlejren omdøbt til Faarhuslejren, og hovedparten af de internerede fra det tyske mindretal blev indsat her.
10. Fra første vers i Jens Christian Hostrups »Det, som lysner over Vangen«.

Zusammenfassung

Der Artikel mit den Erinnerungen von Folmer Christiansen ist die Abschrift eines Video-Interviews vom Herbst 2007. Es dreht sich um ein mündliches Interview fast im Stil eines Vortrages mit nur wenigen abschliessenden Fragen.

Folmer Christiansen wurde am 2. Juli 1913 geboren. Er war an der pädagogischen Hochschule in Silkeborg als Lehrer ausgebildet. Im April 1939 zog Folmer Christiansen nach Højer, wo er als Zweitlehrer an der dänischen Schule angestellt wurde. Bis zu seinem Tode am 3. Februar 2011 war er für die Stadt Højer ein halbes Jahrhundert lang vor allem als Lehrer und Schulleiter von grosser Bedeutung und war gleichzeitig in vielen anderen Zusammenhängen tätig.

Nach seiner Pensionierung engagierte er sich im Lokalhistorischen Archiv, schrieb mehrere Bücher und hielt zahlreiche Vorträge. Er war in jeder Hinsicht dänisch, was für ihn Offenheit und Respekt anderen gegenüber bedeutete. Deshalb hatte er auch, wie es aus seinen Erinnerungen hervorgeht, ein gutes Verhältnis zu seinen deutsch gesinnten Nachbarn.

Anmeldelser

Adriansen, Inge, Elsemarie Dam-Jensen og Lennart S. Madsen (red.): *Sønderjylland A-Å*

Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa, 2011, 439 s.

Farisæer, Fissemand, Mojn og *Vinsuppe* er blot et lille udvalg af de særegne sønderjyske udtryk og begreber, som man kan finde fyldestgørende forklaringer på i dette første regionale all-round leksikon på dansk grund. Det danner samtidig afslutning på Historisk Samfund for Sønderjyllands store, vellykkede projekt om udarbejdelse af en moderne sønderjyllandshistorie fra oldtid til nutid. Det har tidligere manifesteret sig i udgivelsen af *Sønderjyllands Historie* bind 1-2 i 2008 og 2009, forfattet af vor tids bedste kendere af landsdelens lange og omskiftelige historie.

En *farisæer* er i Sønderjylland ikke kun betegnelse for et skinhelligt menneske, men er også navnet på en varm drik bestående af kaffe, rom og flødeskum, som især nydes langs Vadehavskysten. Flødeskummet skulle tjene til at skjule romduften – deraf navnet. En *fissemand* – hvilket nord for Kongeåen nok kan have en lidt tvetydig klang – er noget så uskyldigt som en høsthåndedukke, der af naboerne anbragtes i marken hos en bonde, der var kommet bagefter med høsten, elskværdigt nok ofte ledsaget af tilbud om hjælp til at få indhentet det forsømte. Om *mojn* oplyses det, at det er en sønderjysk universalhilsen afledt af det tyske *Morgen*, hvorimod det syd for grænsen kun anvendes i betydningen goddag. *Vinsuppe* viser sig at være en festret i det vestlige Sønderjylland bestående af byggrynssuppe med frugtsaft og tilsat rhinskvin, rosiner og svesker, der serveres sammen med kogt skinke og stuede kartofler – velbekomme!

Leksikonets omkring 1.000 opslagsord dækker dog langt bredere end sådanne sønderjyske specialiteter. Omkring 20 procent af opslagsordene vedrører landsdelens geografi, naturhistorie og topografi, 25 procent drejer sig om arkæologi og historie, 40 procent vedrører kulturhistoriske emner, mens 15 procent er biografier. Værkets omkring 100 forfattere leverer med andre ord en bredt dækkende beskrivelse af landsdelen fra oldtid til nutid i leksikalsk form. For tiden indtil 1920 dækkes geografisk hele området fra Kongeåen til Ejderen. Efter 1920 lægges hovedvægten på det nuværende Sønderjylland. Alt

efter emne varierer artiklerne i længde fra nogle få linjer til flere spalter, og et veludviklet krydshenvisningssystem sikrer, at brugeren ubesværet ledes hen til andre artikler, der mere udførligt behandler forhold og begreber, der kun nævnes i forbifarten under det valgte opslagsord. Mange af artiklerne er forsynet med et par henvisninger til den nyeste litteratur om det pågældende emne, således at brugere, der måtte ønske yderligere uddybning, ledes på rette vej. Samlet set er der tale om et omhyggeligt tilrettelagt og brugervenligt opslagsværk, der rummer en rigdom af information for forskere og andre, der seriøst søger indsigt i sønderjyske forhold.

Ikke mindst takket være de mange smukke illustrationer er det samtidig en nydelse mere uforpligtende at bladre igennem værket. I lyset af de senere hændelser kan man således blive helt nostalgisk til mode ved at læse om Cimber Air, som helt tilbage i 1966 fik koncession på at beflyve ruten Sønderborg-København, og om Mærsk-Møller-slægten, som oprindeligt stammer fra Vestslesvig og Rømø, hvilket i tidens løb har udløst storslåede donationer fra den nu afdøde skibsreder til grænselandsarbejdet.

I forbindelse med forberedelse af en udgave af en række sønderjyske levnedbeskrivelser 1864–1920 fra Ordenskapitlets samling har jeg på det seneste været en flittig bruger af opslagsværket, og jeg kan på den baggrund bevidne, at det også i praksis virker, som det er tænkt, nemlig som et nyttigt leksikon, der giver svar på næsten alle relevante spørgsmål vedrørende Sønderjylland. Selve begrebet Sønderjylland beskrives således i hele sin lange historiske kontekst, og det for mange af os noget utilgængelige optantspørgsmål udredes med forbilledlig klarhed over næsten to spalter.

Ved læsning af disse og de øvrige artikler slår det i øvrigt én, hvor langt bort vi efterhånden er kommet fra tidligere tiders unuancerede fjendebilleder. Tonelejet i teksterne fremstiller ingenlunde tyskerne som de onde og sønderjyderne som ofre. Tværtimod udmærker værket sig ved afdæmpet sprogbrug og nuancerede vurderinger, der øver ret og skel til begge sider. Kendetegnende for denne åbenlyse stræben efter leksikalsk objektivitet forklares det under opslagsordet *Genforeningen* omhyggeligt, at denne betegnelse er udtryk for en dansk-national fortolkning af begivenheden, mens man med en tilsvarende værdiladning fra tysk side talte om »afståelsen« eller »indlemmelsen i Danmark«. Artikelforfatterens egen nøgterne beskrivelse af *Genforeningen* er: »Betegnelse for Nordslesvigs forening med Danmark efter folkeafstemnin-

gerne i 1920.« Dette lidenskabsløse ordvalg er karakteristisk for den bevidst neutrale tone, der præger hele værket. Det vil kunne anvendes med lige stort udbytte både nord og syd for grænsen.

Der er således al mulig grund til at lette på hatten for veludført gerning. Men man skulle jo være en dårlig anmelder, hvis man ikke også kunne udpege nogle mangler og skønhedspletter. Her følger derfor nogle enkelte, som jeg er stødt på i forbindelse med brugen af leksikonet.

Ganske vist har redaktionen bevidst sat snævre grænser for det biografiske stof ud fra den rimelige betragtning, at der i forvejen findes mange gode biografiske opslagsværker. Alligevel forekommer det at være en mangel, at en så central person som hertugdømmernes første overpræsident under prøjsisk styre, Carl von Scheel-Plessen, ikke har fået sit eget opslag, når flere af hans efterfølgere har det. Det samme gælder for den sagnomspundne lille blomsterpige, som kong Christian X den 10. juli 1920 løftede op til sig på den hvide hest og lod ride med et stykke – selve symbolet på den røvede datter. Hun nævnes blot i forbifarten i en billedtekst og da under navnet Johanne Klippert. Jeg kender hende nu bedst under efternavnet Braren efter hendes plejefar, sognepræst Jürgen Carl Anton Braren i Højer. Det føles også som en mangel, at der under opslaget *Enge, Franziska* (Jomfru Fanny) oplyses, at hun lang tid i forvejen forudså sceneriet omkring kongens grænseridt, uden at det beskrives, hvad hendes spådom nærmere betegnet gik ud på. Den blev jo trods alt bestemmende for selve koreograferingen af det kongelige grænseridt i 1920. Man savner også et opslagsord om det kirkelige begreb Synode, som i Sønderjylland fik en helt særlig rolle efter Kirke- og Synodalordningen af 1878 udstedt af det prøjsiske styre.

Selv om leksikonet som helhed udmærker sig ved stor akribi, kan man godt støde på mindre indbyrdes uoverensstemmelser i oplysningerne. Slår man op under *Køllerperioden*, får man oplyst, at den strakte sig fra 1897 til 1901. Går man derefter til opslagsordet *Optant*, kan man dér læse, at samme periode dækkede tidsrummet 1897–1903. Begge dele kan vel vanskeligt være rigtige. I artiklen om *Genforeningen* oplyses det, at paskontrollen flyttedes fra kongeågrænsen til den nye grænse den 15. juni 1920. I *Sønderjyllands Historie*, bind 2, s. 260, anfører Henrik Becker-Christensen imidlertid, at der indførtes pas-tvang og paskontrol mellem 1. og 2. afstemningszone natten mellem den 26. og 27. maj 1920 – hvem har så ret?

Disse småindvendinger skal på ingen måde overskygge det gunstige helhedsindtryk. Historisk Samfund for Sønderjylland, redaktionen og forfatterne har med dette imponerende og brugervenlige opslagsværk i fællesskab sat et værdigt punktum for det store projekt, der indledtes med *Sønderjyllands Historie* bind 1 i 2008, videreførtes med bind 2 i 2009 og nu har fundet sin afslutning med dette glimrende regionale leksikon. Disse tre bind vil i fremtiden være helt uomgængelige for enhver, der beskæftiger sig med sønderjysk historie og kultur. Tilsammen er de et talende vidnesbyrd om, hvilken veldokumenteret indsigt i landsdelens forhold, der kan frembringes, når vor tids ypperste kendere lægger kræfterne sammen for at frembringe et storværk af blivende værdi.

Knud J.V. Jespersen

Adriansen, Inge og Peter Dragsbo: Fem Fyrsteslotte. Sønderborg, Nordborg, Augustenborg, Gråsten og Glücksborg

Udgivet af Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot og Historisk Samfund for Als og Sundeved (Fra Als og Sundeved, nr. 89), 2011, 180 s.

Som det fremgår af titlen, handler bogen om de fem fyrsteslotte i området omkring Flensborg Fjord. Hvert enkelt slot behandles i et kapitel for sig, hvilket vil sige, at dets historie gennemgås fra grundlæggelsen og frem til nutiden. To af slottene, Nordborg og Sønderborg, går tilbage til middelalderen, mens de tre andre er af nyere dato, i det mindste som fyrsteslotte: Glücksborg fra 1500-tallet, Augustenborg fra 16/1700-tallet og Gråsten fra 1700-tallet. Gråsten fungerer fortsat som fyrsteslot for den danske kongefamilie, og Glücksborg er endnu i hertugfamiliens eje. Sønderborg Slot er museum og Augustenborg psykiatrisk hospital. Nordborg, som i dag huser en efterskole, har mistet en stor del af sit slotspræg, men hører unægteligt med i samlingen.

Hvad, der behandles i fremstillingerne af de enkelte slotte, varierer fra slot til slot, men man kommer omkring ejerskifter og større bygningsmæssige ændringer i alle kapitlerne. Efter beskrivelsen af hvert af de fem slotte følger to temakapitler, som henholdsvis beskriver slotshaverne og slotsbyerne, det foregår på samme måde som resten af bogen, altså slotsby for slotsby og slotshave for slotshave.

Ud over den geografiske placering bindes de fem slottes historie sammen af Hans den Yngre og hans efterkommere, som har haft alle

slottene i deres besiddelse. Så derfor giver en samlet beskrivelse af disse slotte mening, også selvom de egentlig beskrives hver for sig. Forfatterne kunne have valgt en tematisk fremstilling, der i højere grad fokuserede på og fremhævede slottenes fælles historie, og som lagde vægt på forskelle og ligheder i deres udvikling gennem tiderne. En sådan fremstillingsform ville føre til spørgsmålet, om der var nogle fællestræk ved slottene omkring Flensborg Fjord, der adskilte dem fra slotte i andre regioner, eller om deres geografiske placering og historiske forbindelse ikke har haft betydning for deres udvikling?

Det er en stor opgave, de to forfattere har sat sig selv på, da slottenes historie jo strækker sig fra middelalderen og frem til i dag. Det er dog lykkedes denne anmelder at finde et enkelt sted, hvor de er blevet overrumplet af detaljerne, nemlig i beskrivelsen af Ryd Kloster – forgængeren til Glücksborg Slot – som ifølge teksten skulle være tilfaldet hertug Hans den Ældre ved delingen i 1544 og ved dennes død i 1582 være arvet af nevøen hertug Hans den Yngre. Disse to informationer er ikke korrekte. Ryd Kloster gik til kongen i 1544 og ikke Hans den Ældre, og hertugen døde allerede i 1580 – hans død førte dog til en større arvedeling, som først blev afsluttet i 1582, hvorved Hans den Yngre fik Ryd Kloster (jf. *Fyrste og folk*, Flensborg 2010, s. 198-202).

Hvorom alting er, har medlemmerne af Historisk Samfund for Als og Sundeved – bogen er nemlig 2011-årbog for denne forening – fået en fin og informativ bog med mange flotte illustrationer, hvoraf en stor del er nyere fotografier af slottene og deres omgivelser. Bogen vil dog også være nyttig for alle de historisk interesserede turister, der hvert år besøger området omkring Flensborg Fjord og ønsker noget baggrundsinformation, en indføring i slottenes og dermed områdets historie.

Mikkel Leth Jespersen

Albæk, Ann Merete og Torben Vestergaard (red.): Industrilandskabet omkring Danfoss

Udgivet af Museum Sønderjylland – Cathrinesminde Teglværk og Cathrinesmindes Venner. Årsskrift XXV, 2012, 161 s.

Lad mig starte med en indrømmelse. De få gange jeg har været på Als, er jeg aldrig nået længere end til Sønderborg. Jeg er derfor gået til bogen uden det forhåndskendskab til området, som jeg tror, ville have været en klar fordel under læsningen af bogen.

Industrilandskabet omkring Danfoss udspringer af et samarbejde mel-

lem Sønderborg Kommune og Museum Sønderjylland og findes også som en rapport. Så vidt jeg kan se, er rapporten og bogen stort set identiske.

Bogens formål er ifølge forordet at videregive, hvordan Danfoss har haft afgørende betydning for bebyggelse, økonomi og samfundsliv på Als. Fokus ligger dog primært på fabrikkens bygninger og på boligkvarterer og bebyggelser, der er opstået i relation til Danfoss.

Bogen er veldisponeret og velskrevet. Efter en indledning, hvor forfatterne indkredser genstanden for undersøgelsen, dvs. industrilandskabet omkring Danfoss, får vi et oplysende historisk afsnit. Her beskrives landskabet tilbage til middelalderens slutning. Vi føres med stort overblik og elegance frem til perioden, hvor Danfoss oplever sin første vækst, og der mangler boliger til fabrikkens arbejdere. Herefter følger et afsnit om virksomhedens opståen og forandringer gennem tiden. Vi kommer langt omkring, måske lidt for langt indimellem. Derimod savner jeg konkrete oplysninger om antal ansatte, indtjening og lignende gennem tiden.

Således udrustet med den grundlæggende viden bevæger vi os over i en gennemgang af industrilandskabet, der er opdelt i hhv. fabrik og boliger. Den første del gennemgår fabrikkens bygninger fra starten i 1930'erne og frem til 1970'erne, hvor den nuværende udformning nås. Herefter kommer vi til gennemgangen af boligområderne, men først introducerer forfatterne på interessant vis til det 20. århundredes centrale teorier og tendenser inden for byplanlægning og bebyggelser. Styrken ligger i, at teorierne kædes sammen med den faktiske kvarterdannelse og bebyggelse i tilknytning til Danfoss. Her ser vi engelske byplanteorier i praksis på Als. Det er spændende.

Det efterfølgende afsnit er en gennemgang af tre udvalgte boligområder. Afsnittet indeholder en SAVE-registrering, der med start i en overordnet beskrivelse af området går ned på gadeniveau og ser på forskellige bebyggelser og hustyper. Er man stedkendt, vil man sikkert kunne få megen tid til at gå med at bladre rundt i de mange områder, der er registreret. For den udefrakommende er det et meget detaljeret afsnit, som måske ville have forekommet lidt mindre monotont, hvis det var skrevet om til en mere fortællende tekst. Det samme kan siges om det næste afsnit, som er en beskrivelse af landskabet omkring Danfoss ud fra den såkaldte landskabskaraktermetode.

Her skinner det for alvor skinner igennem, at der er tale om en rapport, der udgives som bog. Jeg forestiller mig, at rapporten tjener det

formål at give kommune og museum et bedre grundlag at foretage vurderinger på. Bogen antager jeg derimod er udgivet med henblik på en bredere læserskare. Desværre lukker bogen sig lidt om sig selv. Ud over de to nævnte afsnit handler det især om, at motivationen for bogen ikke er helt klar. Det er lidt uklart, hvorfor det overhovedet er vigtigt og relevant at lave en undersøgelse som den, der ligger bag bogen, og det er også lidt uklart, hvordan man som læser skal bruge de vurderinger af bebyggelserne, som løbende dukker op i bogen.

En af bogens store styrker er, at den er rigt illustreret med såvel historisk som nutidigt materiale, som er velplacerede i forhold til teksten. Det inviterer til at gå på opdagelse i bogens mange historiske og nutidige fotos for med egne øjne at iagttage og konstatere områdets forandringer. Især de mange oversigtsfotos giver god forståelse af områdernes forskelligartethed.

Både i indholdsfortegnelsen og ved afsnittene savner jeg en angivelse af forfatterne. Det er muligt, at det ikke har været relevant i rapporten. Men når der er tale om en bog, mener jeg, at det er en fordel at angive forfatterne, gerne suppleret med en kort forfatterpræsentation. Jeg savner som læser en fornemmelse for, hvem forfatteren er, og ud fra hvilket perspektiv og faglighed han/hun taler i de enkelte afsnit.

Samlet set vil jeg anbefale bogen til personer med interesse for byplanlægning og bebyggelse. Det er en grundig og vidende undersøgelse, der ligger bag bogen, og den giver et godt indblik i de problematikker, der knytter sig til det at skulle tage stilling til bevaring af industrilandskaber. For den lokalt interesserede giver bogen en mulighed for blive klogere på landskabet og dets bebyggelser.

Jeg indledte med at tilstå, at jeg aldrig er nået længere end til Sønderborg. *Industrilandskabet omkring Danfoss* har bestemt givet mig lyst til at bevæge mig længere op nordpå næste gang, jeg kommer forbi Als.

Kristine Holm-Jensen

Andersen, Erik Skifter: Registrant over ejendomme i Aabenraa 1700-1920

Udgivet af Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa. Aabenraa, 2012. 166 s.

Lad det være sagt med det samme: dette er et imponerende værk med stor potentiel brugsværdi. Forfatteren, erhvervsmanden Erik Skifter

Andersen, skriver i forordet, at hans målsætning har været at udarbejde en lettilgængelig nøgle til købstaden Aabenraas ejendomme. Han forestiller sig med rette, at bogen vil blive til stor nytte for fremtidige forskere. Der er imidlertid ingen tvivl om, at den også vil være en lækkerbidsken for mange slægtsforskere, som ønsker mere kød på slægtstavlen end blot og bar årstal, samt for de husejere, der gerne vil vide lidt mere om, hvem de foregående ejere af deres hus mon har været.

Skifter Andersen har minutøst sammenstillet oplysninger fra grundbøger, brandtaksationsprotokoller, panteprotokoller og skattelister samt Morten Kamphøveners værk, *Borgerskaber i Aabenraa*, der udkom i 1974. Tidsmæssigt dækker registranten perioden fra ca. år 1700 til ca. år 1920.

Bogen er ordnet alfabetisk efter gadenavne. Inden ejendommene oplistes efter husnummer, gives der en kort redegørelse for betydningen af gadens navn. Herefter følger i skematisk form en kronologisk gennemgang af den enkelte ejendom med oplysninger om ejeren og, hvor det har været muligt, dennes profession samt henvisning til de kilder, hvorfra oplysningerne er hentet. Der er afbildet matrikelkort fra 1709, 1775 og 1870; herudover rummer bogen ingen illustrationer. Bagest findes et udførligt navneregister over ejerne. Det er værd at gøre opmærksom på, at registranten ikke oplister, hvem der har beboet de pågældende ejendomme. Hvad disse oplysninger angår, henvises læseren til folketællingerne.

I bogen er indlagt en CD med en bearbejdet gengivelse af det baggrundsmateriale, der ligger til grund for registranten. Af brandtaksationsprotokollerne fra 1745, 1754, 1764 og 1775 fremgår værdien af den enkelte ejendom, ligesom skattelisterne fra 1700, 1715, 1720, 1730 og 1740 viser beskatningen af ejendommen. Der bringes en oversigt over kvarter- og matrikelnumre plus et indeks til skyld- og panteprotokollen. Et selvstændigt register viser ejernes fordeling på erhverv. Endelig indeholder CD'en registranten og personregisteret, således som disse er optrykt i selve bogen.

Hele herligheden, trykt på godt papir og i stift bind, koster 150 kr. En rigtig god investering for alle med interesse i Aabenraas historie og for slægtsforskere, hvis familier har tilknytning til købstaden.

Britta Bargfeldt

Archivführer Schleswig-Holstein. Archive und ihre Bestände

Veröffentlichungen des Landesarchivs Schleswig-Holstein Bd. 100.
Hamburg University Press, 2011, 501 s.

Set nordfra har arkivlandskabet i Slesvig-Holsten altid været ret utilgængeligt. Landsarkivet i Slesvig har ganske vist udgivet mange trykte arkivfortegnelser, men til mange af dets arkiver er vejen indtil i dag gået over svært tilgængelige ældre fortegnelser. De kirkelige arkiver med bl.a. kirkebøgerne, som er mange slægtsforskeres vigtigste kilde, er spredt ud på mange adresser. De kommunale arkiver har vidt forskellig standard, og et samlet overblik har været svært at opnå. Derfor er det et enormt fremskridt, at Landsarkivet i Slesvig, foreningen af kommunalarkivarer og det Nordelbiske Kirkearkiv har taget skridt til udgivelsen af en vejviser, som viser, hvad der findes af arkiver. Den store bog er udgivet i et lille oplag som print-on-demand, men den foreligger også frit tilgængelig som pdf bl.a. på adressen <http://hup.sub.uni-hamburg.de>.

Bogen gengiver først den slesvig-holstenske arkivlov 1992 (Landesarchivgesetz) og den kirkelige arkivlov 1991. Derefter følger præsentationer af mere end 150 enkeltarkiver mellem landegrænsen og Elben. Der er tale om offentlige arkiver, statslige, kommunale og kirkelige arkiver samt enkelte private arkivinstitutioner. Arkiverne er opdelt efter kredse/amter, hvor hvert afsnit indledes af et instruktivt kort. For hvert enkelt arkiv angives adresse, telefon, e-mail, hjemmeside og åbningstider, og der redegøres for arkivets historie, geografiske arbejdsområde og for dets samlinger, hvad enten de er papir, billeder, kort, film eller lydbånd osv. På den måde åbnes vej til et bogstaveligt talt overvældende materiale.

Her er landsarkivet i Slesvig med dets 37 km akter. Her er f.eks. byarkiverne i Flensburg, Kiel, Lübeck og Neumünster og de mindre byer som Slesvig og Rendsborg med deres omfattende materiale fra middelalderen til i dag. Her er kreds(amts-)kommunale arkiver, som rummer den amtskommunale overlevering hovedsagelig siden de preussiske reformer efter 1867 samt mange mindre lokale arkiver. Her er de såkaldte »amtsarkiver«, som er kommunale arkiver for de såkaldte 'Ämter', hvert omfattende et 'Amt' sammensat af normalt flere mindre kommuner (Gemeinden). De rummer kommunale arkiver og et mangfoldigt lokalt kildemateriale af privat proveniens. Her er det centrale Nordelbiske Kirkearkiv i Kiel, hvorfra man kan finde vej til

de lokale kirkekredsarkiver og de lokale kirkebøger. Endelig er medtaget en række private arkivinstitutioner såsom Nordfriisk Instituut i Bredsted, Bismarck-arkivet på Friedrichsruh i Lauenburg, Ferring Stiftelsens arkiv på Før og arkiver i Landesbibliothek i Kiel.

En meget stor del af de kommunale arkiver må leve med såre begrænsede ressourcer, få lønnede eller måske kun frivillige medarbejdere. Økonomien er knap, og det kniber meget med at få opfyldt forskrifterne i arkivloven fra 1992. Derfor betyder en udgivelse som denne arkivfører en impuls til at komme videre og for publikum en vældig hjælp til at finde frem til de historiske kilder.

Lars N. Henningsen

Buk-Swienty, Tom: 1864 i billeder

Gyldendal, 2012, 268 s.

Efter de to velkrevne bestsellere *Slagtebænk Dybbøl* (2008) og *Dommedag Als* (2010) har Tom Buk-Swienty nu udgivet endnu en bog om krigen i 1864: *1864 i billeder*. Den kan udmærket læses som en selvstændig, men dog yderst kortfattet version af de to andre bøger. Men det er som supplement til *Slagtebænk Dybbøl* og *Dommedag Als*, at *1864 i billeder* kommer til sin ret.

De to tidligere bøger var illustreret med samtidige fotografier, hvilket gav dem en særlig dokumentarisk karakter. I denne bog slår forfatteren sig løs med en mangfoldighed af billeder: Fotos, træsnit, litografier, skitser, akvareller og monumentale krigsmalerier. Bogen er holdt i et stort coffee-table-format, som tillader en storslået gengivelse af billederne, der nogle gange fylder et helt opslag. Det giver læseren mulighed for at gå på opdagelse i detaljerne – hvis de da ikke skjuler sig i folden i midten, hvad der naturligvis er ulempen ved denne type af gengivelse. Men man kan jo ikke få det hele...

Buk-Swienty har delt sin bog op i 24 kapitler, 9 kronologiske kapitler: »Vejen til krig«, »De første kampe«, »Tilbagetoget«, »Dybbøl«, »Fredericia og general baglæns«, »Belejring«, »Stormen den 18. april«, »Helgoland« og endelig »London, Wien og Als«. Spredt mellem kronologien er fordelt 15 tematiske kapitler, der bl.a. drejer sig om »Mændene bag krigen«, »Krigskirurgi«, »Soldatens hverdag«, »Civile i kampzonen« osv. De tematiske kapitler følger sig naturligt ind i fortællestrukturen.

Teksterne, både kapiteltekster og billedtekster, er meget kortfattede. Hovedsagen i denne bog er – og må være – billedsiden. Og den er

flot! Buk-Swientys *1864 i billeder* er i slægt med Lars Lindebergs gennemillustrerede *De så det ske – krigen 1864*, der udkom ved 100-års jubilæet i 1964, og mange af illustrationerne er gengangere herfra. Men der er sket en del med billedbehandling og bogtrykkerkunst siden dengang; fotografierne står skarpere, og der er langt flere farvebilleder, der tilmed står meget mere smukt og klart. Og så har Buk-Swienty suppleret med en lang række af den britiske tegner Robert Landells' fine skitser, der ellers befinder sig i privateje. Men det er navnlig fotografierne og de storladne krigsmalerier, der gør indtryk; i hvert fald på denne anmelder.

Tom Buk-Swienty er efterhånden blevet ekspert på krigen i 1864. Men når han bevæger sig bort fra selve krigens historie, så dukker der småfejl og unøjagtigheder op. Der er f.eks. efterhånden almindelig konsensus mellem danske og tyske historikere om, at ordene fra Ribe i 1460 »dat se bleven ewich tosamende ungedeeft« ikke indeholder et løfte om, at de to hertugdømmer statsretligt var uadskillelige, men at denne udlægning tværtimod er en anakronisme, skabt af den slesvigholstenske bevægelse i første halvdel af 1800-tallet. Han får også tidsfæstet den franske revolution til 1792 (1789), kalder Henrik Hanssen, Dybbølmark, for »Hansen« (med ét s) og får placeret digteren Theodor Storms fødeby Husum i Holsten (Slesvig). Disse småfejl skal dog ikke skjule, at det er et stateligt værk, der føjer sig smukt ind i Tom Buk-Swientys fine forfatterskab.

René Rasmussen

Glebe-Møller, Jens: I kamp mod dumhed og hykleri. Om oplysningsmanden general W.H. von Schmettau

Museum Tusulanums Forlag, 2011, 122 s.

Sidste halvdel af 1700-årene er en periode præget af reformbestræbelser og nye tanker på mange fronter. På det økonomiske plan blev der arbejdet for at øge produktion og velstand og f.eks. brugt kræfter på at supplere det traditionelle håndværk med nye »industrielle« virksomheder. På det intellektuelle plan kom kirkens position og forkyndelse under stadig stærkere pres, og ved århundredets slutning var både kirkens og skolens folk i stort tal dybt påvirkede af den nye tids dyrkelse af fornuft og oplysning og tro på menneskets egne muligheder. Flere af disse bevægelser er forenet i historien om adelsmanden og generalen Woldermar Hermann von Schmettau (1719-85). Selv om

Schmettau nok må siges at stå som en ener, er det fortjenstfuldt, at der nu er udkommet en minibiografi med vægt på hans budskab som oplysningsmand, så meget mere som Schmettaus scene for en væsentlig del var de gamle hertugdømmer Slesvig og Holsten.

Schmettau hørte på fædrene side til en schlesisk adelsfamilie og trådte i 1746 i dansk tjeneste, bl.a. protegeret frem af den senere danske førsteminister J.H.E. Bernstorff. Hurtigt fik S. høje militære poster og fik i den egenskab Slesvig by som base gennem halvandet årti fra 1750. Adelsmanden erhvervede den fornemme Bispegård, som endnu ligger lige ved domkirken, og herfra udfoldede han i tæt kontakt med Bernstorff en pionerindsats for at oprette nye industrier i Slesvig, således den første fajancefabrik og flere avancerede tekstilvirksomheder. I 1762 deltog Schmettau i forberedelserne til det kortvarige felttog, som skulle afværge et angreb fra Rusland, og fik i årene 1764-67 stillingen som kommanderende general i Norge. Her videreførte han sine industrielle forsøg og agiterede for Glücksborg-provsten Lüders' ideer om kartoffelens udbredelse. Men i 1767 faldt han i unåde og tilbragte derefter sin pensionisttilværelse i Preetz og især i Plön. En bøn om at blive amtmand i Aabenraa blev ikke opfyldt.

Fra Plön gjorde han sig kendt som oplysningsmand og fritænkter af radikal støbning.

Siden sine studieår i den tidligste ungdom var S. vidt belæst udi teologi og filosofi; han stod i kontakt med Voltaire, Rousseau og andre mindre kendte ånder. Herudfra skabte han sig en idéverden som deist, fritænkter og modstander af kirkens dogmer. Hans mest kendte skrift blev pjecen *Blätter aus Liebe zur Wahrheit geschrieben* (1771), som blev forsøgt inddraget af generalsuperintendent Adam Struensee, ministerens fader.

Jens Glebe-Møller er emeriteret teologiprofessor og retter i sin Schmettau-bog fokus på S. som oplysningsmand. Hans rolle som en slags pioner for »industrialiseringen« falder stort set uden for forfatterens opmærksomhed. Til gengæld giver han en velskrevet gennemgang af S.s tankeverden, hvor læseren hele tiden føres videre og til sidst næsten kan ane den gamle radikal-oplysningsmands personlighed som profil i baggrunden.

S. gik til angreb på teologerne og den åbenbarede religion. Kristendommen grundede sig for S. på illusioner, og Treenigheden var uantagelig. Hans »tro« gik ikke videre end til et »højeste væsen«. Jesus var blot den, der forkynnder de største sandheder. S. var på linje med den

da relativt nye historisk-kritiske bibelforskning og talte for »fornuft« og oplysning mod »dumhed og hykleri«, »fordomme og overtro«. I stedet for præster burde man ansætte »sædelærere«.

Vel var S. radikal, og det var kun venteligt, at førsteminister A.P. Bernstorff, hans store beskytters efterfølger, anså S. som en fjende af Gud og moralen. Men S. gennemspillede temaer, som var på dagsordenen i oplysningstiden, og der går en tråd fra S. og hans radikale tanker til det flertal af præster, som med deres opslutning til en fornuftig gudstjenestereform sidst i 1790'erne fremkaldte et sammenstød med den brede befolkning, som slet ikke var med på den slags ideer.

Bogen om S.s tankeverden kan anbefales som et velskrevet og velunderbygget indblik i vigtige sider af 1700-årenes åndshistorie, både i kongeriget og i hertugdømmerne.

Lars N. Henningsen

Henningsen, Lars N. (udg.)/Broder Schwensen (Hg.): I venskab og tillid. Istedløvens tilbagevenden til Flensborg i 2011/In Freundschaft und Vertrauen. Die Rückkehr des Istedt-Löwen nach Flensburg 2011

Udgivet af Studiefællesskabet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, nr. 67. Große Schriftenreihe der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V., Band 75. Flensburg 2012. Parallelttekster på dansk og tysk. 116 s. + dvd af Dieter Nickel.

Istedløven er et erindringssted – ovenikøbet et perfekt eksempel på dette nye begreb inden for kulturforskningen, som blev skabt i 1984 af den franske historiker Pierre Nora i et syvbinds værk, *Les Lieux des Mémoire*. Begrebet dækker over et krystallisationspunkt for et nationalt fællesskab, og ordet er et billedligt udtryk, der dækker over flere forskellige ting, f.eks. en konkret lokalitet eller et monument, en begivenhed, et jubilæum, en myte eller en tradition. Fælles for alt dette er, at et erindringssted består af flere lag:

- det materielle lag i form af selve stedet, monumentet, begivenheden,
- det symbolske lag i form af fortolkningen,
- det funktionelle lag med brugen og ritualiseringer.

Istedløven rummer det hele, og ikke mindst dens symbolske lag er spændende, fordi der på dansk og tysk side har været vidt forskellige

tolkninger af dette monument. Dens funktionelle lag er kommet til udtryk i de årlige mindesammenkomster, der indtil 2010 udspillede sig ved Løven i København og ved dens tomme plads på Flensborg Kirkegård.

Istedløven er det mest omstridte monument, der har befundet sig på dansk kulturområde. Opstillingen af løven på dens høje sokkel på Flensborg Kirkegård i 1862 bliver af forfatterne betegnet som »en legemliggørelse af dansk-tyske modsætninger«. Den afspejlede både dengang og i de efterfølgende mere end 130 år modsatrettede dansk-tyske forhåbninger, mistillid, frygt og skuffelser. Alt dette blev ændret i 2011, hvor skulpturen efter 147 års eksil kunne genopstilles på sin oprindelige standplads i Flensborg som et symbol på venskab og tillid. Det er fascinerende historie, der afspejler kulturarvens dynamik og viser, at fortolkninger af fortiden kan ændres over tid, fordi de er bundet til nutidige synspunkter.

De to forfattere, der arbejder som arkivarer ved henholdsvis det danske mindretalsarkiv og det tyske flertalsarkiv i Flensborg, har skrevet en særdeles læseværdig og veldokumenteret bog om Istedløvens overflytning til Flensborg. De redegør for de politiske forberedelser, det praktiske arbejde, den festlige indvielse samt reaktioner og perspektiver. I tillæg er der gengivet de officielle taler ved indvielsen, og der er fyldige kildehenvisninger, også til avisartikler og internet. Som rosinen i pølseenden er der en fin dokumentarfilm, der nøje redegør for restaurering, tilbageførsel og indvielse.

Bogen giver en særlig indsigt, fordi Broder Schwensen som Stadtarchivar kan dokumentere forvaltningens og politikernes holdninger gennem talrige mails, og Lars Henningsen har bidraget med interviews med centrale personer, blandt andet Heinz-Werner Jezewski fra Die Linke, som var den person, der satte hele processen i gang. Jezewski, der er pacifist og socialist, havde forestillet sig, at Istedløven skulle forvandles fra et »Denk-Mal« til et »Mahn-Mal«. Ideen om at få monumentet tilbage til byen blev imidlertid overtaget af overborgmester Klaus Tcheuschner ud fra helt andre synspunkter – nemlig ønsket om at bruge Istedløven til at profilere og markedsføre Flensborg og det grænseoverskridende samarbejde. Ønsket om en positiv profilering i det danske mindretal før det forestående byrådsvalg kan også have været igang sættende for hele processen. Det havde været oplagt med et interview med Tcheuschner, men måske har han ikke ønsket at medvirke.

Bogen belyser fint den vanskelige balancegang mellem de danske ønsker om den bedst mulige rekonstruktion af det oprindelige monument og de tyske ønsker om en genopstilling, der muliggjorde en total omtolkning, ikke mindst for at imødekomme de kritiske og skeptiske holdninger, der fandtes i flertalsbefolkningen. Af noterne fremgår de meget forskellige ønsker om musik og sange ved indvielsen og de kompromiser, der blev indgået. Både her og andetsteds er stof til adskillige artikler med analyser af erindringspolitik.

Kulturarv bliver ofte fremstillet som et statisk, noget tilbage-skuende begreb. Denne bog viser med al tydelighed, at kulturarv er et dynamisk fænomen, og dens status og betydning ændres i takt med tidens behov. Istedløvens genrejsning i Flensborg og den dermed forbundne nye fortolkning af monumentet viser, at det grænseoverskridende samarbejde er lykkedes, og at det får gennemslagskraft i mange sektorer. Det er således første gang, at de to kyndige arkivarer, der har arbejdet i årtier i samme by, har udgivet en bog i fællesskab, og de understreger selv, at det er sket i en åben og konstruktiv ånd.

Inge Adriansen

Jahnke, Carsten og Jes Fabricius Møller (udg.): 1864 – og historiens lange skygger/1864 – und der lange Schatten der Geschichte. Den dansk-østrigsk-preussiske krig i 1864 og dens betydning i dag/Der österreichisch-preussisch-dänische Krieg von 1864 und seine Gegenwartsbedeutung

Ihle Verlag, Husum, 2011, 360 s.

I anledning af det halvrunde 145-års jubilæum for krigen i 1864 arrangerede SAXO-instituttet, det historiske institut på Københavns Universitet, med hjælp fra Forbundsrepublikken Tysklands daværende ambassadør i Danmark, Christoph Jessen, og generalsekretær for Det Danske Kulturinstitut, Finn Andersen, i 2009 en konference med bidragydere fra danske og tyske forskningsmiljøer, politiske og kulturelle institutioner. Formålet var at skabe et forum, hvor »aktuelle synspunkter og historiske undersøgelser mødte hinanden« (fra forordet). Bidragene blev i 2011 samlet og udgivet på det sprog, hvori det var blevet holdt. Det er der kommet en broget buket ud af.

Der er, foruden forordet, der gengives på begge sprog, 20 bidrag, 9 på dansk og 11 på tysk. De er samlet i fire hovedafsnit: 1) 1864 og politikken i dag, 2) Erindringspolitik, 3) 1864 som traume og 4) Det

glemte 1864. Det er ikke muligt inden for rammerne af en anmeldelse at omtale samtlige bidrag.

Alle bidragydere er enige om, at krigen i 1864 »for Danmark var verdens undergang, mens den for Tyskland var en marginal hændelse« (bl.a. Michael Salewski, s. 187). Denne asymmetri kan der dog rådes bod på, hvis man betragter historien i et lidt større perspektiv, hvad der i særlig grad lykkes for bl.a. Salewski og Uffe Østergaard. For mens 1864 var slutstenen på en lang række af nederlag, der reducerede Danmark fra en stormagt til en småstat (Bernd Henningsen, s. 121-142), så var 1864 det første skridt på Tysklands vej mod stormagtsstatus. De næste var som bekendt 1866 og 1870/71. De to ødelæggende nederlag i verdenskrigene 1914-1918 og 1939-1945 reducerede til gengæld Tyskland til en – ganske vist temmelig stor! – udgave af Danmark: Et rigt, fredeligt og demokratisk land, der kun højest ugerne griber til våben (Østergaard, s. 39). Set i dette perspektiv deler de to nabolande historiske erfaringer.

Med så mange bidrag om det samme tema er gentagelser uundgåelige. Det kan næppe lægges redaktørerne til last. Men selvom der langt hen ad vejen er konsensus om fortolkningen af 1864, så kan der alligevel iagttages en række interessante forskelle.

Christoph Jessen tolker 1864 som »den første stærke advarsel imod den store fejltagelse at bygge Europa på den rene nationalisme« og glæder sig over, at Den europæiske Union er en »konsekvens af det forrige århundredes erkendelse af, at Europa ikke udelukkende kan bygges på rene nationalstatslige principper« (s. 23). 1800-tallets ødelæggende nationalisme førte til opløsning af de gamle, europæiske helstater, Danmark, Østrig-Ungarn, »der rev hele Europa med i afgrunden« og i vore dage opløste Jugoslavien, Sovjetunionen og Tjekkoslovakiet (s. 22).

Javist. Men er det nu i grunden så galt, at folkene ønsker selvbestemmelse? Er det ikke netop dette, vi på andre historiske mindedage hylder som princippet om »folkenes selvbestemmelsesret«?

Steen Bo Frandsen er inde på samme tankegang som Jessen i sit bidrag, der handler om »de nationalliberales glemte modstandere«, nemlig de politikere i Danmark, der arbejdede for at bevare den danske helstat. Der er jo efterhånden historisk konsensus omkring at tildele de nationalliberale danske politikere skurkerollen i optakten til krigen i 1864. Det kan der bestemt være mange gode grunde til. De nationalliberale havde, skriver Steen Bo Frandsen, »pisket stemnin-

gen op, spredt had og uforsonlighed og forlangt et dansk Danmark« (s. 247). Steen Bo Frandsens helstatsfolk og radikalliberale demokrater gik derimod ind for at bevare den multietniske danske helstat. Han giver adskillige smagsprøver på fremtrædende nationalliberales blindhed og nationalistiske aggressivitet mod »de fremmede« – tyskerne. Men alternativet – en bevarelse af den danske multinationale helstat – fortaber sig som en fjern utopi. For når nu de tysksindede slesvig-holstenere, hvad de med al ønskelig tydelighed havde vist i 1848-50, og hvad de heller ikke just lagde dølgsmål på i 1850'erne, pinedød ikke længere *ville* være en del af den danske helstat og tilmed har opbakning fra millioner af folkefæller i 35 tyske stater og fire fristæder, hvad gør man så? Helstatsfolkene sad ved regeringsmagten halvdelen af tiden mellem 1850 og 1864. De formåede heller ikke at løse problemet. Når Slesvig-Holsten overhovedet lod sig regere, skyldtes det vel alene, at hertugdømmerne *ikke* havde fået del i den demokratiske grundlov af 1849 og derfor fortsat blev regeret enevældigt. Er det måske i virkeligheden sådan, at det eneste, der kan holde en multietnisk helstat sammen, er fravær af demokrati?

Det synspunkt er Uffe Østergaard inde på i sit bidrag: Nederlaget i 1864 førte til en »demokratisering af den resterende danske småstat« (s. 29). Tabet af de tre hertugdømmer reducerede Danmark fra en multinational helstat til en etnisk ren nationalstat med kun ét sprog og én kultur. »Måske er det godt, det gik sådan«, skriver Østergaard (s. 40), for hvis helstaten havde overlevet med $\frac{2}{3}$ dansktalende over for $\frac{1}{3}$ tysktalende indbyggere, så kunne Danmark i dag have lignet Belgien, »et konfliktfyldt partnerskab mellem en industrialiseret sydlig del, hvis elite og sprog traditionelt længe havde domineret, og en nordlig flertalsbefolkning med en bondekultur, som i kraft af industrialiseringen efter 1945 er blevet rigere end dem i syd og derfor føler, at de har ret til en egen stat. Den etnisk homogene nationalstat gjorde det lettere at opbygge en velfærdsstat, fordi danskerne overfører penge til folk, der ligner dem selv«. Til gengæld har de vanskeligere ved at navigere i en moderne globaliseret og multietnisk virkelighed.

1864 – og *historiens lange skygger* er bestemt et læseværdigt bekendtskab. Den slutter sig til den lange række af bøger om 1864, der er udkommet de senere år. Der havde ellers meget længe været ret stille om 1864 på bogfronten. Hvorfor er 1864 da blevet interessant igen? Måske fordi historien (igen) har fået nutidig politisk aktualitet. Det

er måske den mest interessante konklusion på denne udgivelse, der dermed på forbilledlig vis lever op til det formål, der blev opstillet i forordet.

René Rasmussen

Jebsen, Nina: Vær tro! Agitation ved folkeafstemninger i Europa 1920-1921

Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, 2012, 32 s.

Nina Jebsens billedbog *Vær tro!* er udgivet som en ledsagebog til en ny permanent udstilling på Sønderborg Slot: *Folkeafstemninger og Genforening 1918-1920*. Der er tale om et hæfte på 32 sider, der viser et udvalg af afstemningsplakater fra de nationale folkeafstemninger efter Første Verdenskrig. Mere præcist ved den tysk-polske grænse i Øst- og Vestpreussen i juli 1920, Kärnten ved den østrigsk-slovenske grænse i oktober 1920, Oberschlesien ved den tysk-polske grænse i marts 1921 og Burgenland ved den østrigsk-ungarske grænse i december 1921. Afstemningsplakater fra Slesvig er ikke taget med, fordi, som det flere gange påpeges, Inge Adriansen og Immo Doege har belyst valgplakater herfra i bogen *Dansk eller tysk? Billeder af national agitation i 1920*, der udkom i 2010. Så kan vi jo anskaffe os den bog. For sammenligningens skyld kunne det dog have været ganske interessant at se eksempler på afstemningsplakater fra alle fem afstemningsområder.

At se afstemningsplakaterne fra de fire andre afstemningsområder er bestemt også interessant. Nina Jebsen leverer fine beskrivelser af udvalget uden dog at gå ind i dybere sammenligninger. Der er ellers mange ligheder i brugen af skræmmebilleder og stereotyper. De nationale folkeafstemninger var nok demokratiske, men de skabte også klare skillelinjer mellem »dem og os«. Som Jebsen anfører i sammenfatningen, forsøger alle afstemningsplakater at skabe national identitet ved at hævde, at ens egen nation er den anden overlegen. Nina Jebsen er som ph.d.-stipendiat ved Institut for Grænseregionsforskning i Sønderborg i gang med et forskningsprojekt om folkeafstemningerne efter Første Verdenskrig. Man kan kun se frem til en uddybende sammenligning af folkeafstemningerne, herunder også vores egen slesvigske, og de valgkampagner, der blev gennemført forud for disse. Med de tværgående billedlige temaer som bonden, barnet, den onde i skikkelser af dyr, økonomiske argumenter, det regionale til-

hørshold og ikke mindst den historiske ret og arv er sammenligningsmulighederne talrige. Her vil Nina Jepsen også kunne uddybe de tekniske forskelle i afstemningernes gennemførelse og den betydning, selve organiseringen af afstemningerne havde for udfaldet. Som Jepsen berører i bogens indledning, var det mere end vanskeligt at tegne entydige nationale grænser på grundlag den nationale selvbestemmelsesret i det nationale kludetæppe, som Central- og Østeuropa var på dette tidspunkt. Netop derfor blev der også kun afholdt fem folkeafstemninger. Folkeafstemningerne skulle primært sikre en endelig afgørelse. Men selv retfærdigheden af de slesvigske afstemninger blev som bekendt betvivlet fra tysk side, og den nationale agitation skabte dybe skel i de pågældende grænseegne. *Vær tro!* er på den vis en fin appetitvækker på Nina Jepsens ph.d.-projekt. Og så bør man selvfølgelig også tage på Sønderborg Slot og se udstillingen.

Morten Andersen

Jespersen, Mikkel Leth: Diamant-Petersen – kaptajn og diamanthandler i 1870'ernes Sydafrika

Udgivet af Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa (Skrifter til Aabenraas søfartshistorie, bind 2). Aabenraa, 2011, 84 s.

Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa har udgivet bind 2 i serien Skrifter til Aabenraas søfartshistorie. Denne gang tages sømand og diamanthandler Johan Peter Petersen under behandling. Han var ikke en af byens egne sønner; men hans senere liv og virke betød, at han med rette indtager en plads i byens søfartshistorie.

Johan Peter Petersen blev født i Nyborg i 1840. Fjorten år gammel stod han til søs som skibsdreng på skonnerten »Flora« af Bandholm og var fuldbefaren, da han i 1860 aftjente sin værnepligt, bl.a. på fregatten »Thetis«. I 1863 kom han hjem fra en rejse til Calcutta og blev atter indkaldt til flåden. Krigen 1864 tilbragte han om bord på fregatten »Sjælland« og deltog således i slaget ved Rygen. Herefter gik han på navigationsskole i Svendborg og aflagde 1865 styrmandseksamen i København. I 1872 var Petersen havnet i Kimberley i Sydafrika, hvor han etablerede en diamantmine. Fortjeneste havde han intet af, for han blev snydt af sine arbejdere. Så slog han sig på diamanthandel, hvilket tilsyneladende gik bedre. I hvert fald rejste han i 1874 tilbage til Danmark, hvor han i Aabenraa giftede sig med kaptajnsdatteren Christine Marie Elisabeth Lund og i Assens lod bygge den 2-mastede

skonnertbrig »Marie« af Nyborg. Så gik turen atter til Sydafrika, hvor Petersen medbringende sin hustru sejlede mellem Sydafrika og Mauritius frem til 1877. Her havde en lille snes kaptajner fra Aabenraa for en tid fundet en niche, idet de med deres små skonnerter netop kunne passere barrierne foran flodmundingerne og nå frem til byer, som de større dampskibe var afskåret fra. I 1877 forlod familien Petersen »Marie« og overlod kommandoen til skibets førstestyrmand, Carl Emil Lund, som var Petersens svoger. »Marie« blev solgt i 1881 og forliste ved Mauritius i 1890.

I 1878 slog Petersen sig atter ned som diamantopkøber i Kimberley, og i dag er stadig bevaret nogle af hans rekvisitter fra den tid, såsom vægt, lup og stempel. I 1879 rejste hustruen og de to døtre Caroline Marie og Johanne Wilhelmine, som var født i hhv. 1875 og 1878, hjem til Aabenraa. Dagen efter hjemkomsten døde hustruen af et hjerteslag. Døtrene blev formentlig anbragt ved familie, og først i 1881 vendte Petersen selv hjem så formuende, at han ikke behøvede at arbejde. Siden gik der rygter om, at kaptajnen engang havde holdt et selskab, hvor der ved hver af damernes kuverter var placeret en diamant som foræring. Det er sikkert en skrøne, men den var med til at underbygge tilnavnet Diamant-Petersen. I Aabenraa giftede han sig med enken Ida, født Paulsen, og flyttede så til Svendborg, hvor han en tid drev en vinhandel. Her fik parret i 1888 datteren Ida. I 1890 foretog Petersen uvist hvorfor og hvordan en sidste rejse til Sydafrika. I 1907 forlod familien Svendborg og flyttede tilbage til Aabenraa. Her blev Petersen i 1925 udnævnt til Dannebrogsmænd. Den ældste datter døde allerede i 1907, hustruen i 1923 og han selv i 1930.

Diamant-Petersen efterlod ikke mange skriftlige vidnesbyrd om sit liv. Det mest omfattende er en regnskabsbog fra skonnerten »Marie«s bygning og de følgende års sejlads. Desuden skrev han en kort levnedsbetretning, da han i 1925 blev udnævnt til Dannebrogsmænd. Mikkel Leth Jespersen har gjort et stort arbejde for at kaste lys over Petersens liv. Fra stort set at være på bar bund er det lykkedes at fremskaffe oplysninger om Diamant-Petersens liv og færden med hjælp fra museer, arkiver og biblioteker i Danmark og Sydafrika. Under efterforskningen viste det sig, at Petersen havde flere efterkommere, som var i besiddelse af fotos og effekter fra Petersens tid som diamanthandler. Trods forfatterens store research, er der stadig perioder i Petersen liv, som er ukendte og næppe nogensinde lader sig belyse.

Bogen er i stift bind og forsynet med mange fine illustrationer, heraf en del i farver. Den afsluttes med Efterskrift, English Summary, Litteraturliste og Billedhenvisninger. Desværre kan bogen ikke sige sig fri for en del sjuskefejl. Det gælder især billedteksterne. På side 21 læser man korrekt, at kaptajn Petersen blev gift 15. maj 1874; men af samme sides billedtekst fremgår, at ægteskabet fandt sted 5. maj 1874. På side 27 angives skønnert »Marie«s kendingsbogstaver at være NMVBD. De var NMVD. Af side 68 fremgår, at Petersen blev udnævnt til Dannebrogsmænd den 26. maj 1925, medens samme sides billedtekst oplyser, at det skete i 1924. På side 69 vises et foto af Aabenraas sidste sejlskibskaptajner angiveligt fra 1828. Det skal naturligvis være 1928, og endelig fortæller billedteksten side 72, at Petersens anden hustru, Ida, var født i 1941, hvilket rettelig skal være 1841. Disse småting kan dog ikke ødelægge en spændende beretning om en usædvanlig sømand, som drev det videre end sædvanligt. Bogen henvender sig især til læsere af maritime skildringer og af Aabenraas lokalhistorie.

Knud Madsen

Jespersen, Mikkel Leth og Stefanie Robl Matzen (red.): Sønderjyder fortæller søfartshistorier i anledning af Aabenraa Museums 125-års jubilæum

Udgivet af Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa (Skrifter til Aabenraas søfartshistorie, bind 3). Aabenraa, 2012, 124 s.

Jomfru Fannys chokoladekande, et gulnet fotografi af en beboelsesejendom i Yokohama, en skriftlig tilladelse til at føre en særlig udgave af det tyske rigsflag, en træskulptur fra Tanzania. Umiddelbart kan det være vanskeligt at se, hvad disse ting har med hinanden at gøre. Nu forholder det sig imidlertid således, at de alle fire er små brikker til en mosaik, der viser søfartens store betydning for købstaden Aabenraas historie.

Her i 2012 har Aabenraa Museum kunnet fejre 125 års jubilæum med en udstilling, hvortil en række privatpersoner havde fundet genstande frem, der på en eller anden måde havde relation til søfarten. Udstillingen blev vist på museet i tidsrummet 4. marts til 6. maj 2012. Museet kunne have markeret jubilæet med en bog om institutionens historie, men har i stedet valgt at publicere udstillingskataloget som 3. bind i serien Skrifter til Aabenraas søfartshistorie. Med udgangspunkt i hver enkelt genstand har dens ejer fortalt om personer og

episoder med tilknytning til denne. I mange tilfælde er der tale om arvestykker, hvis oprindelseshistorie er blevet genfortalt fra generation til generation. Som en af bidragyderne, Anne Lildholdt Jensen, meget rammende skriver: det drejer sig om »alt det, der er blevet bragt hjem gennem tiderne og har inspireret og forundret«.

Tidsmæssigt dækker bogen flere århundreder, fra 1790'erne til 1980'erne, med en afstikker helt tilbage til Nydambåden. Geografisk spænder den vidt, fra Sydøstasien over Afrika til Amerika. På hjemlig grund er Aabenraa med byens skipperfamilier og maritime arbejdspladser i centrum med danske farvande fra Øresund til Vadehavet som skiftende kulisser.

Der er 28 småberetninger i alt. Hver af dem indledes med et portræt og en præsentation af fortælleren, der for nogles vedkommende selv har forfattet stykket, mens andre afsnit er blevet til i en dialog med en af museets inspektører. Indholdsmæssigt spænder beretningerne vidt. Her er familiehistorier med søfarende og pårørende i land som hovedaktører; personlige erindringer fra nære og fjerne steder på kloten; præsentation af udstyr og instrumenter; beretninger om Aabenraavirksomheder såsom værfter, motorfabrik og rederier.

Fortællingerne tager udgangspunkt i de udstillede genstande, alle afbildet i fine gengivelser. Bogen har uden tvivl fungeret godt som katalog til udstillingen. Som læser hjemme i stuen kunne man ønske sig nogle af historierne bredt mere ud. Det ville for eksempel have været interessant at høre om, hvad kaptajnsfrue Elisabeth Catharine Schmidt beretter i sin *Dagbog over min sørejse om bord på skonnert Brik Union 1849-50*, eller at få nogle bud på, hvad en skibskiste mon har indeholdt. I erindringen er det alment menneskeligt først og fremmest at bevare mindet om de store og usædvanlige hændelser i tilværelsen, i denne sammenhæng blandt andet forlis, ulykkelige dødsfald og mødet med fremmedartede lokaliteter. Det kunne imidlertid have været interessant som supplement at have fået en beskrivelse af dagliglivet om bord på et skib på langfart med de mange trivielle gøremål, der må have fyldt meget på sejladsene. Helge Lieberg nævner ganske kort, at han hurtigt blev træt af arbejdet som messedrengen, der skulle pudse messing, gøre rent og servicere officererne, og Jørgen Kristian Friis mindes, hvordan han som værnepligtig matros blev sat til at skrubbe dækket med en teglsten.

Med sine mange punktnedslag er bogen imidlertid en velegnet inspirationskilde til videre læsning, og det vil være oplagt at starte med

nogle af de forslag til supplerende litteratur, der bringes efter hvert enkelt kapitel. Overordnet belyser publikationen som sagt den store rolle, søfarten har spillet/spiller i Aabenraas historie.

Britta Bargfeldt

Jespersen, Mikkel Leth (udg.): Kaptajn Eschel Krabbs erindringer (1841-1885). Mit deutscher Originalfassung

Udgivet af Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa (Skrifter til Aabenraas søfartshistorie, bind 4). Aabenraa, 2012, 125 s.

Med serien Skrifter til Aabenraas søfartshistorie får Aabenraa Museum belyst en betydningsfuld periode af købstadens historie. En epoke, hvor en stor del af byens mandlige indbyggere besejlede verdenshavene om bord på store sejlskibe, drev handel på fremmede sprog og stiftede bekendtskab med fremmedartede kulturer, mens kvinderne, undertiden i årevis, klarede dagligdagen derhjemme på egen hånd. Ydermere var det en tid, hvor nyheder, det være sig fra familie kredsen eller fra det politiske liv, kunne være længe om at nå fra den ene verdensdel til den anden.

I breve, dagbøger og erindringer er denne historie bevaret for eftertiden, således også i kaptajn Eschel Krabbs erindringer. Han var født 1824 i en landbofamilie i Barsmark på Løjt, men tilværelsen som landmand øvede ingen tiltrækning på den unge mand, der allerede som 17-årig imod faderens vilje stak til søs som skibsdreng. Livet om bord på et sejlskib, i den nederste ende af hierarkiet, var en hård skole, men Krabb fortrød livet igennem aldrig sit valg af livsbane. I erindringerne beskriver han, hvorledes han rykkede op i graderne, fik en bedre og bedre hyre og til sidst endte som kaptajn med anpart i et skib i samarbejde med den kendte Aabenraa-matador Jørgen Bruhn. I den sidste del af sit erhvervsaktive liv fungerede Krabb som en slags skibsinspektør for bl.a. Jørgen Bruhns sønner. Fragtsejladser bragte ham i de første år til Sydamerika og til Californien, hvor guldfeberen rasede. I de senere år var det hovedsageligt Sydøstasien, han besejlede. År for år gives der minutiøse beretninger om sejlruter, vejrforhold og fragter. Glimtvis beskriver Krabb også steder i det fremmede såsom Lissabons smukke beliggenhed ved floden Tajo, nye teknologiske landvindinger såsom jernbanen og fremmede skikke såsom tilslørede kvinder i Konstantinopel. Når skibet befandt sig i havn, var der ved ganske enkelte lejligheder tid og overskud til småture i land; dette

skete f.eks. i Calcutta. Tidens politiske begivenheder bliver kun nævnt, hvor de var af betydning for skibsfarten, således var det under krigen 1848-49 vanskeligt for Krabb at få fragt, fordi købmændene ikke ville benytte slesvig-holstenske skibe. Begivenhederne i 1864 omtales overhovedet ikke. Følelser kommer så godt som aldrig til udtryk ud over glæden ved at få brev hjemmefra og høre, at alt står vel til. Det noteres lakonisk, da en skibsdreng omkommer ved en ulykke om bord. Hertil skal dog siges, at der bagest i bogen er optrykt det medfølgende brev, Krabb efterfølgende skrev til den unge mands forældre. Brevet er skrevet på dansk, mens erindringerne er forfattet på tysk, prentet med en smuk håndskrift, som det fremgår af bogens forside. På samme måde, som Krabb bevægede sig ubesværet mellem dansk og tysk, færdedes han hjemmevant mellem Danmark og Tyskland, også efter 1864, uden at det giver anledning til nogle kommentarer.

Museumsinspektør Mikkel Leth Jespersen har forsynet bogen med et forord. Erindringerne er oversat af Karl Lildholdt, men bringes også i den tyske originaltekst sidst i bogen. Der er register over personer, fartøjer og lokaliteter, litteraturhenvisninger samt illustrationer, der bl.a. viser kaptajnen og nogle af hans skibe.

Læsere med forhåndsinteresse for søfartshistorie vil uden tvivl finde fornøjelse ved læsningen, andre vil måske savne en mere personlig og bredere skildring af tilværelsen om bord på et sejlskib. Bogen byder i alle tilfælde på en bid af Aabenraas historie.

Britta Bargfeldt

Kristensen, Henrik Skov: Straffelejren. Fårhus, landssvigere og retsopgøret

Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 2011, 640 s.

Straffelejren handler om de mere end 5.000 såkaldte landssvigere, der i årene efter Befrielsen sad indespærret i straffelejren ved Fårhus, Padborg. Det drejer sig om den lejr, som flere nok kender som Frøslevlejren. Frøslevlejren har siden 1969 været indrettet som museum (som en afdeling af Nationalmuseet) og er i dag udråbt til national mindepark. Frøslevlejren står i dag som et symbol på den danske frihedskamp under Anden Verdenskrig. Efter Befrielsen ændrede man imidlertid navnet på det, nogen har kaldt »verdens mærkeligste koncentrationslejr«, og Fårhuslejren blev nu etableret som en dansk

straffelejrer for landssvigere dømt under det omdiskuterede retsopgør.

Fårhuslejren har ikke uden for det tyske mindretal i Sønderjylland haft den store bevågenhed, og derfor er det absolut kærkomment, at vi nu får en bog, hvor emnets mange og kontroversielle facetter behandles grundigt og kyndigt. Mange uden for mindretallets cirkler vil utvivlsomt kunne have glæde af at få indsigt i denne danske mindretalsproblematik, som de fleste sikkert kun har et overfladisk kendskab til. Fårhuslejren har derimod haft en ganske særlig betydning for mindretallet, fordi den blev central for konstitueringen og vedligeholdelsen af den hjemmetyske selvforståelse, som Henrik Skov Kristensen skriver. Et mindretal, der befandt sig i en loyalitetskonflikt mellem Tyskland og Danmark, og som under krigen med Jens Møller spidsen valgte Det Tredje Rige, og som siden fandt retsopgøret efter Besættelsen uretfærdigt.

Bogens godt 600 sider er disponeret i tre hoveddele: 1. del handler om interneringslejren i den korte periode 5. maj til 3. august 1945. Bogens 2. del er samtidig den største i omfang og handler om den statslige straffelejrer i tiden august 1945-49, mens 3. del behandler Fårhus som symbol og begreb. De to første dele handler om selve de historiske begivenheder, mens den afsluttende del tager fat på Fårhuslejrens betydning for mindretallet efter nedlæggelsen i 1949 og frem til i dag.

Delene er igen opdelt i forskellige temaer, der vedrører lejrlivet og institutionens historie. Det kan dreje sig om beskæftigelsen i lejren eller kirkelig som lægelig betjening. Disse kapitler efterfølges af glimt fra fangekartoteket. Og synes man under læsningen, at forfatteren nogle gange går meget i detaljer med et lejrliv, der langt hen ad vejen forekommer udramatisk, er fangekartoteket med de mange tankevækkende skæbner fra prominente nazister, intellektuelle og højtstående personer fra SS og Schalburg-korpset anderledes spændende. I disse kapitler oprulles, hvordan og hvorfor disse personer var havnet på den forkerte side af pigtråden – og det er ofte ganske spændende fortællinger, hvor forfatteren i kraft af sit store kendskab til perioden perspektiverer enkeltskæbnerne ind i den store historie – og det fungerer godt.

Det drejer sig blandt flere om SS-generalen Kryssing, der i lejren arbejdede i kurvemageriet og beskrives »som både rolig og høflig, men som dog var en meget stædig natur«. Kryssing var en af de

danske officerer, der som følge af den radikalt-socialdemokratiske forsvarspolitik og den (næsten) kampløse besættelse af Danmark, tog imod tilbuddet om at blive chef for Frikorps Danmark og siden endte i engelsk krigsfangenskab, inden han vendte tilbage til Danmark. I lejren sad også journalisten og redaktøren Harboe Kardel, der blev dømt for sit medansvar i forbindelse med oprettelsen af de såkaldt »tidsfrivillige«, der var et korps af hjemmetyskere, der skulle stå til rådighed for besættelsesmagten og evt. bekæmpe en allieret invasion i Danmark. Derudover hører vi om Paul Koopmann, Ejnar Krenchel, brødrene Bryld foruden mange af lejrens mere anonyme fanger, men hvis skæbner også kunne være dramatiske.

Man fornemmer, at disponeringen af stoffet har krævet sine overvejelser, fordi selve institutionshistorien er temmelig tør, men det er fangernes livshistorier ikke. Derfor har det naturligvis været om at gøre at nå en form, hvor begge dele kunne træde frem – og det gør de på denne måde, som nok gør bogen lidt ujævn, men det fungerer.

Bogens gennemgående figur er fængselsinspektøren Cuno Gjerstrup, der som lejrleder havde stor indflydelse på fangernes tilværelse og forholdene i straffelejren. Samtidig fornemmer man også hos forfatteren sympati over for denne Gjerstrup, der var fængselsvæsenets forlængede arm i en fjern provins, og man opdager, at forfatteren har forståelse for inspektørens situation, når vi hører om hans mange problemer i forhold til indblandingen ude- og ovenfra. Således havde Gjerstrup den daglige kontakt med fangerne, og det betød, at han jævnlige havde en anden opfattelse end f.eks. Fængselsdirektoratet eller Justitsministeriet, hvor man, som tiden gik, blev stadig mere interesseret i at nedlægge Fårhuslejren, ligesom sigtet med Straffelejren i Fårhus efterhånden ændrede sig. Hvor motivationen i begyndelsen havde været gengældelse og straf, gik det nu i retning af resocialisering. Gjerstrup kom derfor til at stå som strammeren, når han anførte, at fangen efter hans opfattelse var upåvirket af straffen eller havde tilhørt de åndelige bagmænd og derfor ikke var egnet til løsladelse.

Henrik Skov Kristensens vurdering af forholdene i Fårhuslejren er, at de i begyndelsen var mindre gode, men at forholdene efterhånden bedredes. Således var der i Fårhuslejren problemer med at leve op til de generelle anordninger for danske fængsler, men forfatteren vurderer, at Gjerstrup havde ret, når han tilskrev disse problemer lejrens små fysiske forhold.

Bogens 3. hoveddel, der handler om Fårhuslejren i eftertiden, er

måske samtidig dens vigtigste del, og den fungerer måske i virkeligheden så godt, fordi diskussionen hviler på den meget udførlige og måske til tider lidt langtrukne gennemgang af lejrens historie. I denne sidste del oprulles nogle af de spændinger, der har været i det sønderjyske mellem mindretal og flertal, siden de sidste fanger forlod lejren for over 60 år siden. Det handler ikke mindst om de uretfærdigheder, som mindretallet følte sig påført i forbindelse med retsopgøret, og den offerrolle (fårhusmentaliteten), som det tyske mindretal i Danmark påberåbte sig. Bogens fremstilling af denne spaltning af mindretallets loyalitetsfølelse mellem tysk og dansk er god og ikke mindst påpegnings af, at der ikke i eftertiden har været taget noget ordentlig selvopgør. Således har man ikke i tilstrækkelig grad forholdt sig til, at det ikke blot var Tyskland, men et forbryderisk regime, man solidariserede sig med, som det hedder i bogen. Var retsopgøret med det tyske mindretal retfærdigt? Det var det, ifølge Henrik Skov Kristensens vurdering, under de givne omstændigheder, men det antog indimellem kritisable former. Således blev det tyske mindretal dømt efter de samme love som andre danske statsborgere, og hver enkelt fik prøvet sin sag ved domstolene. Der var ikke en tale om fordrivelse eller kollektiv afstraffelse af mindretallet.

Igennem bogen fornemmer man – ikke mindst i bogens afsluttende dele – forfatterens engagement og temperament med det resultat, at vi både har fået en tiltrængt bog om den i dansk historie stedmoderligt behandlede Fårhuslejre, men vi har også fået en bog, der er værd at læse, fordi den vil sin læser noget, og fordi den betræder et område, hvor følelserne stadig er stærke.

John Jensen

Larsen, Henning N.: Modstanden. Valgene der skilte. Om besættelsestidens kampe

Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 2010, 360 s.

Bogen indeholder en snes kapitler med fortællinger om episoder fra modstandskampen under Besættelsen i Syd- og Sønderjylland. Der er fokus på personerne, på det dramatiske, på knivsæggen mellem liv og død og på den nationale konflikt mellem dansk og tysk i grænselandet. Henning N. Larsen er i besiddelse af en betydelig fortællelyst og gode evner til at opstøve kildemateriale, der belyser de valgte episoder på mikroniveau. Flere af episoderne er kendte fra andre dele af

litteraturen, men Larsen formår at drage nye aspekter frem via sit kildemateriale og i øvrigt også i form af interviews med enten aktørerne selv eller disses efterladte. Nogle af de beskrevne episoder er regulært gribende og bevægende i kraft af det menneskelige drama og de alment menneskelige aspekter, de omhandler.

Larsen kalder selv sin fremgangsmåde for undersøgende journalistisk metode frem for en faghistorisk, uden at det dog uddybes, hvilke konsekvenser dette metodiske valg har haft for hans fremstilling. Den mere kritiske læser vil dog hurtigt se, at forfatterens interesse og styrke i højere grad er den dramatiske fortælling og det personlige drama end at sætte begivenhederne i en bredere historisk kontekst. Det er bestemt også en legitim interesse. Men bogens akilleshæl er, at Larsen tydeligvis heller ikke har et særlig reflekteret forhold til besættelsestidens historie med dens mange dilemmaer og de fortidige aktørers komplekse motiver for handlinger og stillingtagen. Det er et mildt sagt bedaget og naivt historiesyn, der ligger til grund for samtlige fortællinger. Det er næppe nogen overdrivelse at hævde, at historiesynet mere ligner det herskende i 1945 end det aktuelle i 2012. Modstanden ses som selvforklarende og det grundlæggende eneste rigtige. Vi får således ingen forklaringer på, hvorfor de enkelte modstandsfolk gik til modstand. Det synes underforstået, fordi det – ud fra nationale grunde – var det rigtige at gøre og dermed basta. Omvendt får læseren heller ingen forklaringer på, hvorfor det store flertal ikke gik til modstand. Der er altså tale om et stærkt nationalt historiesyn, som nærmer sig det mytologiserende. Modstandsbevægelsen omtales også altid i bestemt form uden refleksioner om opdelinger i forskellige politiske fløje med forskellige målsætninger med modstandsarbejdet. Alle, herunder også kommunisterne, synes at kæmpe for ét og samme mål: det nationale. Man får endda et helt misforstået forsvar for kommunismen (s. 125) med påstand om, at kommunismens forbrydelser ikke var kendte i mellemkrigstiden og under Besættelsen. Her synes forfatteren helt uvidende om, hvor marginaliseret og stigmatiseret kommunismen var i datidens politiske kultur – men at partiet netop under Besættelsen blev tilgivet herfor i visse modstandskredse, på trods af det almindelige kendskab til Sovjetdiktaturets grusomheder.

På samme vis er omtalen af samarbejdspolitikken uden grundlæggende forståelse for denne politiks rationaler og dens funktion under Besættelsen. Læseren må endda trækkes med vidtløftige spekulatio-

ner om, hvornår samarbejdspolitikken burde være stoppet ifølge forfatterens mening. Han mener, det burde være i forbindelse med det tyske angreb på Sovjetunionen i juni 1941 og ikke som tilfældet var i august 1943. Disse spekulationer fremføres endda frejdigt, uden at konsekvenserne af et sådan brud i 1941 overvejes.

Bogen er ikke uden kvaliteter, men samlet set er den problematisk med sit alt for ureflekterede og unuancerede syn på besættelsestiden. Hertil kommer, at der er alt for mange faktuelle fejl og eksempler på manglende viden om den eksisterende forskning.

Niels Wium Olesen

Olsson, Simon og Tommy Jonason: TATE. Dansk-tysk dobbeltagent under anden verdenskrig

Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 2011, 306 s.

I 1958 udgav Charles Wighton og Günter Peis bogen *They spied on England*, som var baseret på chefen for den tyske militære efterretningstjeneste, Abwehr, section II, Erwin Lahousens dagbog. Heri beskrives sønderjyden Wulf Schmidt på følgende måde: »Schmidt var en af de mest pålidelige og troværdige spioner i England.« Schmidt havde – ifølge Abwehr – gennem næsten fem år sendt mere end 1.000 værdifulde rapporter fra en position midt i Blitz'en i London, han havde rapporteret om troppekonzentrationer før commando-raid'et på Dieppe, han havde under de allieredes opmarch til D-Dagen og under invasionen bevæget sig rundt i hele det sydlige England og rapporteret til den tyske efterretningstjeneste, og han havde mod slutningen af krigen sendt rapporter om V1- og V2-bombernes præcision og derved hjulpet tyskerne i den fortvivlede slutkamp. Wulf Schmidts sidste rapport blev afsendt i april 1945, da Montgomerys tropper stod uden for Hamborgs porte. Wulf Schmidt fra Aabenraa var kort sagt Tysklands måske vigtigste agent i England under Anden Verdenskrig. Og så var det hele endda løgn....

Wulf Schmidt ankom til England i faldskærm i efteråret 1940. Han blev anholdt med det samme, afhørt af den britiske kontraspionage og stillet over for valget mellem at ende sin kortvarige karriere som tysk spion for enden af et reb eller blive dobbeltagent og sende misinformationer til sine tidligere arbejdsgivere. Englænderne var på forhånd uhyre velinformerede om Wulf Schmidt – de havde nemlig tidligere anholdt hans ven og agentkollega, den svenske nazist Gösta

Caroli, der havde afsløret ham. Det er også via interessen for Gösta Caroli, de to svenske forfattere er blevet opmærksomme på Wulf Schmidt, der næsten konsekvent omtales som »dansker«, selvom han tydeligvis – i hvert fald i udgangspunktet – hørte til det tyske mindretal i Nordlesvig.

Caroli og Schmidt var en del af det tophemmelige Double-Cross system, der talte snesevis af dobbeltagenter. Double-Cross er med rette blevet betegnet som én af de vigtigste og mest spektakulære britiske sejre under Anden Verdenskrig. Men man må på den anden side indrømme, at den militære efterretningstjeneste, MI5, brillerede på en noget billig baggrund. Den tyske modstander Abwehrs forberedelse af sine agenter var mildt sagt amatøragtig! Wulf Schmidt, der havde påtaget sig opgaven i en forventning om en snarlig tysk invasion over Kanalen og et nært forestående engelsk sammenbrud, var uhyre dårligt klædt på til sin opgave. Han talte et mådeligt engelsk, hans pengebeholdning var mere end sparsom, og hans kendskab til britisk hverdagsliv lige fra brugen af rationeringskort over pubbernes åbningstider og til offentlige transportmidler osv. var meget beskedent. Det var dømt til at mislykkes.

Under streng bevogtning sendte Wulf Schmidt igennem mere end fire år sine misinformationer med radio til Tyskland. Der er nu langt mellem de spektakulære oplysninger. Det meste handler om landbrugsproduktion og vejrudsigter og er i grunden jævnt hen temmelig kedsommeligt! Men Abwehr var uhyre tilfreds, og det giver sikkert et troværdigt indtryk af livet som dobbeltagent. Blandt Wulf Schmidts vigtigste resultater var, at han opnåede at få tilsendt store pengebeløb i britiske pund til sin virksomhed. Det var penge, som Abwehr ikke kunne bruge andre steder. Egentlig krigsvigtig var oplysninger om et minefelt syd for Irland, der holdt tyske u-både på afstand – og dermed gav konvojerne et »fredet« område at sejle igennem på deres vej til England med livsvigtige forsyninger. Og egentlig krigsforandrende kunne hans vildledende oplysninger være blevet om, at den egentlige invasion i juni 1944 ville finde sted i Calais, og at den igangværende invasion i Normandiet blot var en afledningsmanøvre. At de ikke blev det, skyldtes mest inkompetence på tysk side!

Wulf Schmidt levede resten af sit liv i England under sit dækningsnavn Harry Williamson. End ikke hans egen familie havde kendskab til hans fortid som dobbeltagent. Først da forfatteren Nigel West – med det borgerlige navn Rupert Allason – i 1991 udgav bogen *Seven spies*

who changed the world, blev Wulf Schmidts dobbeltrolle afsløret. Wulf Schmidt blev – igen! – beskrevet som én af krigens måske mest vigtige og betydningsfulde agenter – men denne gang i MI5's tjeneste. Afsløringerne nedkølede Wulf Schmidts forhold til sin familie i Tyskland. Olsson og Jonason filosoferer over, om dette mon skyldtes, at familien endnu så på verdenskrigens begivenheder gennem fortidens briller. Det er naturligtvis muligt. Men det må nu under alle omstændigheder være chokerende for enhver at opdage, at éns nærmeste ikke er, hvad de igennem mere end 50 år har udgivet sig for at være. Wulf Schmidt, alias Harry Williamson, alias TATE døde i sit hjem i England i 1992.

Bogen er ikke uden fejl og mangler. I de indledende redegørelser for Sønderjyllands historie snubler fejlene nærmest over hinanden, og det ville have været en god idé at lade en kyndig gennemlæse og rette de pågældende afsnit. Der er også undervejs adskillige fejl og tvivlsomme oplysninger, som dog også kan skyldes en til tider lidt vaklende oversættelse fra svensk. Men det er mindre væsentligt for den egentlige spionhistorie, der afvikles grundigt og detaljeret. Stoffet er dog sine steder disponeret lidt ejendommeligt, og der sker forvirrende, kronologiske brud, der gør det vanskeligt at følge udviklingen. Alligevel er bogen om TATE et ikke uinteressant bekendtskab. Olsson og Jonasons bog er under alle omstændigheder et vigtigt korrektiv til Ladislav Faragos, David Kahns og Günther Peis' spion-klassikere fra 1970'erne.

René Rasmussen

Rheinheimer, Martin (red.): Mensch und Meer in der Geschichte Schleswig-Holsteins und Süddänemarks

Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, Bd. 47. Wachholtz, Neumünster, 2010, 392 s.

Når man beskæftiger sig med Sønderjyllands maritime historie, oplever man det dilemma, at der hverken på den danske eller den tyske side af grænsen findes en håndbog om hele regionens søfartshistorie. I det ellers meget fine værk *Dansk søfarts historie*, bd. 1-7, udgivet i årene 1997-2001, spiller hertugdømmerne kun en marginal rolle, og selv om der findes en række gode bøger om mere eller mindre lokalt og/eller tidsmæssigt begrænsede søfartsemner i Slesvig-Holsten, mangler der den grænseoverskridende vinkel til at se på regionens søfartshistorie.

Martin Rheinheimer har nu taget initiativ til at samle bidrag til både Slesvig-Holstens og Syddanmarks maritime historie i én bog, og som titlen allerede signalerer, er der ikke kun tale om det tidligere hertugdømme Slesvigs gamle grænse, men helt bevidst også om dele af det sydlige Danmark. Som han siger i indledningen, skal det derigennem tydeliggøres, at man inden for den maritime historie altid overskrider grænser, da havet skaber forbindelser mellem forskellige maritime regioner. Derudover ligner vilkår, forudsætninger og strukturer for søfarten i den sydlige del af kongeriget Danmark dem, der fandtes i Slesvig-Holsten, og ikke mindst skal bogen inspirere til også at beskæftige sig med den del af søfartshistorien, som befinder sig på den anden side af den dansk-tyske grænse.

Geografisk dækker de i alt 14 bidrag derfor et område, der i nord ligger mellem Fanø og Ærø og i syd mellem Elben og Trenen. Kronologisk rækker artiklerne fra den tidlige middelalder til nutiden, dog med hovedvægt på tiden efter 1700.

Den første artikel (Bo Ejestrud: »Das Gredstedbro-Schiff. Nordseeverbindungen im Frühen Mittelalter«) beskæftiger sig med et skibsfund fra omkring år 700 ved Kongeåen og har i modsætning til de andre en arkæologisk tilgang til emnet. Inspireret af Ciceros tekst »De re publica« undersøger Detlev Kraack i sin artikel »Fluch und Segen des Meeres. Mittelalterliche und frühneuzeitliche Städte zwischen Nord- und Ostsee« beliggenhedens betydning for en succesrig bydannelse og -udvikling.

Fire bidrag beskæftiger sig med forskellige maritime samfund: Dette gælder for Martin Rheinheimer og Jacob Seerups bidrag med titlen »Die »holsteinischen« Steuermänner. Ein maritimes Netzwerk in der dänischen Kriegsflotte des 18. Jahrhunderts«, som undersøger forholdene og det maritime erhverv i sognet Emmerlev ved Møgeltonder. Ingwer E. Momsen analyserer og dokumenterer Husum bys maritime strukturer omkring 1800 (»Schiffahrt in Husum um 1800. Wirtschaftliche, soziale und räumliche Strukturen«), og Karsten Hermansen undersøger i sin artikel »Marstaller Segelschiffahrt um 1900« sejl-skibsfartens omfang og strukturer i Marstal omkring 1900 og fremhæver dens store betydning for hele byen.

To artikler viser søfartens mekanismer og muligheder med udgangspunkt i enkelte personer og særlige begivenheder: Martin Rheinheimer skildrer i sin artikel »Vom Sklaven zum Sklavenhändler. Der Amrumer Kapitän Hark Nickelsen (1706-1770)« et maritimt livs-

forløb, som omfatter både tre år som slave i Algier og en senere karriere som kaptajn om bord på et slaveskib mellem Christiansborg ved den afrikanske Guldkyst og de dansk-vestindiske øer. Jann M. Witt tager mytteriet om bord på skibet »L'Espérance« i 1817 som udgangspunkt for sin undersøgelse af, hvordan konflikter om bord på tyske og danske skibe opstår og håndteres i det 18. og 19. århundrede.

Fiskeri og hvalfangst behandles i tre artikler: Dieter Pust dokumenterer Flensborgs deltagelse i Grønlandsfarten fra dens begyndelse i 1600-tallet til midten af det 19. århundrede, og Sylvia Zander beskæftiger sig med det farlige arbejde, fiskerne fra Lübeck foretog sig, når vinterens frostvejr vanskeliggjorde sejladsen (»Ostseeküstenfischer im Winter. Die gefährliche Arbeit des Eisbrechens in Lübeck 1700-1900«). Lulu Anne Hansen beskriver i sin artikel »Wo der Nordseefischer regiert. Das Fischereigewerbe in Esbjerg unter der deutschen Besatzung 1940-45« forudsætningerne for, at det danske fiskeri blomstrede under den tyske besættelse i Esbjerg, og de problemer dette indebar.

Tre artikler beskæftiger sig med Vesterhavets ressourcer og risici: Norbert Fischer beskriver i sin artikel »Sturmfluten – Stackwerke – Steindecken. Reinhard Woltman und der Wasserbau um 1800« vandbygningsingeniøren Woltmans anstrengelser for at sikre kysten ved Elb-udmündingen ved Cuxhaven, mens Anne Husum Marboe skildrer spændingsfeltet mellem at udnytte det danske vadehavs maritime ressourcer og at beskytte dem (»Nutzung und Schutz maritimer Ressourcen im dänischen Wattenmeer 1900-1960«). Til sidst undersøger Niels Christian Nielsen bl.a. med udgangspunkt i et turistkort fra 1948 øen som turistdestination (»Nordseebad Fanø. Die Entwicklung der touristischen Landschaft hinter dem Strand«).

Alt i alt indeholder bogen en spændende blanding af helt nye og lidt ældre forskningsresultater, og ikke mindst bliver en del nyere dansk forskning præsenteret for et tysksproget publikum.

Publikationen, som blev udgivet af Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins og Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, indeholder derudover en fortegnelse over forkortelser og korte informationer om forfatterne. Den er derudover udstyret med en række sort-hvide illustrationer samt relevante tabeller og kort.

Ved enkelte artikler ville det af hensyn til læseren have været hensigtsmæssigt at placere større tabeller ved slutningen af teksten. Mens nogle artikler er forsynet med en litteraturfortegnelse, mangler det

ved andre – alt i alt ville en fælles litteraturliste for alle artikler have været en hjælp for dem, der gerne vil læse mere om de omtalte emner. Et fælles register ville ligeledes have været et nyttigt værktøj for alle dem, som beskæftiger sig med Slesvig-Holstens og Syddanmarks maritime historie.

Under alle omstændigheder er bogen en rigtig fin samling af maritime artikler fra begge sider af den dansk-tyske grænse, og den kan varmt anbefales til både historikere og andre fagfolk samt andre interesserede i regionens søfartshistorie.

Stefanie Robl Matzen

Steensen, Thomas (tekst), Harry Kunz og Fiete Pingel (red.): Heimat Nordfriesland. Ein Kanon friesischer Kultur

Udgivet af Nordfriisk Instituut. Bredsted, 2011, 192 s.

For nogle år siden vakte det internationale opsigt, da den daværende danske kulturminister Brian Mikkelsen tog initiativ til udarbejdelsen af en dansk kulturkanon, der skulle samle de vigtigste kulturelle præstationer, der bidrager mest til dansk identitet og derfor skulle kendes af alle danskere. Selvom projektet og især resultatet var og er omdiskuteret, udløste det også initiativer til udarbejdelse af en tilsvarende kanon andetsteds. Det gælder også mindre kulturområder og folkegrupper. Med det foreliggende værk har det nordfrisiske forskningsinstitut i Bredsted udgivet en kanon over den frisiske kultur og dens særpræg.

I indledningen diskuterer forfatteren i første omgang hjemstavnsbegrebet, der jo netop i Tyskland ikke er uomstridt og skal defineres hver gang på ny. Selve kanonen spænder vidt. Den omfatter tolv kapitler, der dækker meget forskellige aspekter af det nordfrisiske kulturområde, nemlig 1) nordfriserne som en del af en mangfoldig frisk fælleskultur med vest- og østfriserne, 2) naturlandskabets betydning for den frisiske kultur, 3) de mange sprog og dialekter, 4) landbrug og bosættelse ved kysten med tab af land og nyinddigninger, 5) forbindelserne til verden (indvandring og udvandring, søfart o.a.), 6) videnskabelige og tekniske præstationer, 7) byggeskik i Nordfriesland, 8) særlige kulturelle skikke og traditioner, 9) frihedsmyter, frihedsbestræbelser og former for selvstyre, 10) litteratur, 11) billedkunst og 12) personligheder. De enkelte kapitler og teksterne kan læses hver for sig.

Thomas Steensen forsøger ikke at sætte alt for snævre grænser for det frisiske kulturområde, Kanonen anlægges bevidst meget åbent, fordi der ikke findes endegyldige svar og resultater – mange ting (og opfattelser) er under vedvarende forandring. Derfor skal begreberne »kulturarv«, »kollektiv hukommelse« og ikke mindst »hjemstavn« opfattes som dynamiske (s. 17). I kapitlet om sprogene f.eks. nævner Thomas Steensen ikke kun de frisiske dialekter, men analyserer også de høj- og plattyske, sønderjyske og rigsdanske sprogs betydning i og for Nordfrisland, ikke mindst med henblik på deres gensidige indflydelse på hinanden. Et andet godt eksempel er kapitlet om frisernes byggeskik, der netop viser Nordfrisland som kontaktområde mellem forskellige byggetraditioner, der tilsammen har skabt regionens særpræg. Generelt fremhæves Nordfrislands mangfoldighed i denne kanon som grundlag for områdets identitet.

Bogen henvender sig til et bredt publikum og giver et godt indblik i Nordfrisland som specielt kulturområde både for dets egne beboere og for folk, der hidtil højst har oplevet regionen ved Vesterhavskysten som turistområde. Kun yderst sjældent glemmer Steensen oplysninger om ting, der ikke umiddelbart kan gennemskues af ikke-eksperter – for eksempel ved Jens Mungards stemningsfulde digt »Di Hiið es Brir« burde det lige forklares, at det poetiske frisiske udtryk »heden er brud« betyder, at lyngen blomstrer (s. 61).

»Heimat Nordfrisland« er langtfra en overfladisk rejseguide, der kun viser regionens smukkeste sider. Bogen præsenterer fakta, baggrundsviden og sammenhænge på en meget spændende og tiltalende måde. Oven i købet er den meget veludstyret og byder på et stort antal flotte illustrationer. Bogen ønskes en stor læserkreds, også i Danmark, så forhåbentlig mange kan få et både overskueligt og velfunderet indblik i det spændende kulturområde Nordfrisland.

Gerret Liebing Schlaber

Sørensen, Anne Birgitte: Østergård. Vikingetid og middelalder

Udgivet af Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev (Skrifter fra Museum Sønderjylland, vol. 5), 2011, 644 s.

Publikationen af udgravningerne ved Østergård har været lang tid undervejs og ventet med spænding af arkæologer og historikere med interesse for bebyggelse og samfundsforhold i sen vikingetid og tidlig middelalder. Det har været ventetiden værd – Anne Birgitte Sørensen

udfolder indsigtfuldt, engageret og velskrivende den totaludgravede bebyggelses store forskningspotentiale og udpeger nye veje for bebyggelsesarkæologien. Museets grafiker Nicole Kossmer står bag det smukke og gennemførte layout.

I publikationen fremlægges fundhistorien og undersøgelsesmetoden samt udgravningens anlæg og genstandsfund samt naturvidenskabelige undersøgelser på forbilledlig vis. Fremlæggelsen af de arkæologiske resultater er metodisk stringent og indeholder mange interessante diskussioner og overvejelser, som bringer bogen langt videre end en almindelig materialefremlæggelse. Kataloget giver en systematisk og detaljeret indgang til de enkelte anlæg og de relaterede fund. En indholdsfortegnelse i kataloget ville dog have lettet opslag betragteligt, og husenes romertal kunne med fordel have været omsat til mere læsevenlige betegnelser.

En af publikationens stærkeste kapitler er bearbejdningen af de mange bygninger. Forfatteren evner at tænke bygningerne »ud af stolpehullerne og op af jorden«. Rekonstruktionstegninger af bygningerne i snit kunne have støttet de konstruktionstekniske diskussioner. Sandsynliggørelsen af et øvre stokværk på nogle af bygningerne med adgang fra udvendige trapper er interessant og understøttes af paralleller til elitens repræsentative bygninger med Bayeuxtapetets afbildninger af et 1000-tals herskabsmiljø som et af de mere prominente eksempler. Forfatterens placering af Østergård i samfundslaget direkte under den absolutte elite var nok næppe blevet fremsat alene med baggrund i et par mulige trappestolper, men understøttes af et heldigt fund af to fantastiske smykker, som med al sandsynlighed er blevet fremstillet ved den tyske kejsers hof. Den ukendte stormand på Østergård vil utvivlsomt indgå i fremtidige diskussioner af den tidlige middelalders elite, som ellers så vanskeligt lader sig identificere arkæologisk.

Østergårds vigtigste forskningspotentiale ligger dog i dens hegn, som udgør nøglen til forståelsen af bebyggelsens udvikling, og det er i publikationens sammenfattende kapitler, som integrerer arkæologiske og skriftlige kilder, at publikationens mest banebrydende, og også debatskabende, bidrag ligger. Det er forfatterens hypotese, at bebyggelsen udvikler sig fra en enkelt gård anlagt i slutningen af 900-tallet til en landsby bestående af 7 gårde i slutningen af 1100-tallet, og at dette er sket gennem arvedeling efter nye regler, som er beskrevet i 1100-tallets lovtekster. Som forfatteren understreger, »frembyder en

middelalderbebyggelse som Østergård store tolkningsmæssige vanskeligheder«, og det bør være in mente for fremtidige diskussioner af arveretsmodellen: den tilbyder en ny fortolkningsmæssig ramme, og den giver et andet, men ikke uangribeligt, bud på, hvorledes vi skal forstå periodens bebyggelsesudvikling.

Det har været forfatterens hensigt at lade andre kigge sig over skulderen, og det er især lykkedes gennem den åbne fremlæggelse af kildekritiske overvejelser og fortolkningsprocesser. Det er dog vanskeligere at trænge igennem datagrundlaget for gårds- og faserekonstruktionerne og dermed syntesens bærekraft, idet manglende anlægsbetegnelser på oversigtsplanerne gør det til en unødvendig udfordring at finde konkrete anlæg og flere steder umuligt at følge forfatterens argumentation, endsige for læseren at følge sine egne veje. Det er ærgerligt, da redegørelsen for bebyggelsens udvikling er resultatet af en enestående arbejdsindsats, hvor diskussioner af materialet fremlægges med stor åbenhed – netop med ønske om dialog. Fejl kan ikke undgås i bearbejdningen af så stort et materiale, men selvmodsigelsen i plandokumentationen af den for syntesen så centrale relation mellem hovedhuset i gård 3 og hegnet fra den efterfølgende opsplittning i to gårde (fig. 10.11 og Bilag 1) er uheldig.

Publikationen Østergård er et innovativt, markant og uomgængeligt bidrag til bebyggelsesforskningen, som bør give stof til mange væsentlige diskussioner i fremtiden, og den indeholder mange flere spændende emner og diskussioner, end det har været muligt at tage op her.

Mette Svart Kristiansen

Sørensen, H.E.: Skast Kirke

Udgivet af Skast menighedsråd, 2011, 72 s.

Tidligere sognepræst i Ballum-Skast-Randerup pastorat J. Aalstrup-Poulsen havde indtil sin død i 2005 arbejdet på en bog om Skast Kirke. Desværre døde han, inden bogen blev færdig, men hans arbejde blev videregivet til H.E. Sørensen fra Skærbæk, der færdigskrev den på baggrund af præstens noter.

Bogen starter fængende, idet jeg straks, da jeg havde læst indledningen, fik lyst til at køre ud til Skast Kirke for der at se det store antal kirketårne, man kan se fra tårnets top. Hvor mange vil jeg ikke her afsløre, men det er et imponerende antal.

I bogen gøres der rede for sognet og dets placering i skiftende administrative enheder. I prosastil fortælles om kirkens opførelse i begyndelsen af 1200-tallet, så tankerne ledes hen på Martin A. Hansens roman *Orm og Tyr*. Siden tages der mere konkret fat på kirkens udformning og de forskellige tilføjelser, som kirkebygningen har fået gennem tiden. Dette er nok specialviden for de fleste og mest af interesse for arkæologer og arkitekter, men på den anden side mener jeg, at sådanne informationer hører med i en bog af denne karakter. Derefter følger en grundig gennemgang af kirkens inventar, og det er nok der, at der umiddelbart er mest at hente for besøgende i kirken. For, som bogen også antyder, udgør vores kirker, hvad én har kaldt Danmarks største permanente kunstudstilling, og her er Skast Kirke ingen undtagelse, da der findes en del interessante genstande heri. Det gælder dels kirkens primære inventar, dvs. alter, prædikestol og døbefont, og dels de malerier og gravsten, der minder os om stedets pietistiske arv. Bogen indeholder også en kort biografi over alle kirkens præster, både de fromme og de drikfældige, og der gives et tilbageblik til 1850'erne i dagbogsformat. Heller ikke kirkegården mangler i gennemgangen, og således kommer bogen godt rundt om alle aspekter af Skast Kirke.

Faren ved denne type bøger er, at de kan blive for opremsende, da der selv i en relativ lille kirke er mange enkeltheder at gennemgå. Jeg synes dog, bogen slipper godt fra denne opgave ved at formå at perspektivere sine oplysninger. Det sker både ved, at der refereres til andre kirker på egnen og ved, at oplysningerne sættes i forhold til større historiske begivenheder og strømninger. Bogen kan derfor anbefales til alle med interesse for Skast Kirke, det være sig lokalhistorikere, slægtsforskere eller dem, der bare ønsker at besøge kirken.

Claus Egelund

Forfatterliste

- Kitt Kragelund Abrahamsen, BA i historie, stud.cand.publib, Holmevej 11, 6240 Løgumkloster, tlf. 29 93 38 16, e-mail: kittkrigelund@yahoo.dk
- Inge Adriansen, museumsinspektør, ph.d., Gustav Johannsens Vej 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 95 25, e-mail: inge.adriansen@mail.dk
- Morten Andersen, adjunkt, ph.d., Dalbyvej 101, 6000 Kolding, tlf. 75 52 51 93, e-mail: mars@kabelmail.dk
- Britta Bargfeldt, cand.phil., Østergade 19, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 11, e-mail: britta@bargfeldt.dk
- Johannes Brix, praktiserende læge, dr.med., Storegade 19, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 88 44, e-mail: jbrix@pc.dk
- Søren Dall, adjunkt, cand.mag., Vestervang 31, 4. mf, 8000 Aarhus C, tlf. 24 20 41 42
- Claus Egelund, sognepræst, Nørrevej 29, 6280 Højer, tlf. 74 78 24 25, e-mail: cle@km.dk
- Kim Furdal, museumsinspektør, cand.mag., Museum Sønderjylland-ISL-Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kifu@museum-sonderjylland.dk
- Hans Schultz Hansen, arkiv- og forskningsleder, dr.phil., Landsarkivet for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 58, e-mail: hsh@sa.dk
- Lars N. Henningsen, tidl. arkiv- og forskningschef, dr.phil., Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 76 17, e-mail: lh@dcbib.dk
- Kristine Holm-Jensen, museumsinspektør, cand.mag., Museum Midtjylland, Textilforum, Vestergade 20, 7400 Herning, tlf. 96 26 19 04, e-mail: khj@herningmuseum.dk
- John Jensen, museumsinspektør, cand.mag., Museet for Varde By og Omegn, Lundvej 4, 6800 Varde, tlf. 75 22 08 77, e-mail: jvj@vardemuseum.dk
- Knud J.V. Jespersen, professor, dr.phil., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense M, tlf. 65 50 21 06, e-mail: kjvj@hist.sdu.dk
- Mikkel Leth Jespersen, museumsinspektør, ph.d., Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa, H.P. Hanssens Gade 33, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 26 45, e-mail: mije@museum-sonderjylland.dk
- Mette Svart Kristiansen, lektor, ph.d., Middelalder- og Renæssancearkæologi, Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet, Moesgård, 8270 Højbjerg, tlf. 87 16 20 84, e-mail: markmsk@hum.au.dk
- Knud Madsen, bibliotekar, Klyden 1, 6270 Tønder, tlf. 74 72 54 62, e-mail: loehma@tdcadsl.dk
- Stefanie Robl Matzen, overinspektør, cand.mag., Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa, H.P. Hanssens Gade 33, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 26 45, e-mail: stro@museum-sonderjylland.dk
- Niels Wium Olesen, lektor, ph.d., Aarhus Universitet, Institut for Kultur og Samfund, Jens Chr. Skous Vej 5, 8000 Aarhus C, tlf. 87 16 21 92, e-mail: hisnwo@hum.au.dk

Anne Marie Overgaard, museumsinspektør, cand.mag., Margrethevej 1, 6280 Højer,
tlf. 35 12 03 21, e-mail: over@museum-sonderjylland.dk
René Rasmussen, museumsinspektør, cand.mag., Nygade 36, 6270 Tønder, tlf.
73 72 00 06, e-mail: renerasmussen@bbsyd.dk

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2011

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe

I 2011 har det grænseoverskridende interreg-projekt »Minderheitenleben/ Mindretalsliv« udgjort et tyngdepunkt i arbejdet. Over 200 arbejdstimer blev anvendt på redaktionen og udgivelsen af bogen *Stimmen aus der Minderheiten/ Stemmer fra mindretallene*. Tyngdepunktet i dette arbejde lå i andet halvår, indtil bogen kunne præsenteres den 8. december i Haus Nordschleswig i Aabenraa.

I foråret og sommeren 2011 har jeg deltaget i to store seminarer om Slesvig-Holstens historie. Et flerdages internationalt seminar beskæftigede sig med temaet *811-2011, 1200 års tysk-dansk grænse. Aspekter af et naboskab*. Mit foredrag havde titlen »Clausenlinjen og grænsedragningen i 1920«. Da Bund Deutscher Nordschleswiger var medarrangør af seminaret, vil jeg medvirke som medudgiver ved udgivelsen af seminarrapporten.

Det andet store seminar fandt sted i Itzehoe og beskæftigede sig med midlalderslige temaer. Der holdt jeg et foredrag om greverne af Holsten som hertuger af Slesvig. Seminarrapporten herfra skal udkomme i 2012.

En særlig succes i året 2011 var udstillingen *Nordslesvig i Det slesvig-holstenske Landsbiblioteks historiske samling*, hvortil jeg udsøgte nogle sjældent viste blade fra magasinerne i Landesbibliothek i Kiel til en udstilling i Haus Nordschleswig.

På arkivområdet har jeg deltaget i både den slesvig-holstenske arkivdag i Rendsborg og den tyske arkivdag i Bremen. Blandt de nye afleveringer til arkivet kan nævnes et helt nyt arkivfond: Papirerne fra Grænsependlerforeningen, der blev dannet i slutningen af 1980'erne. De giver et indblik i, hvordan grænselandet og mindretallet udvikler sig med den nye mobilitet og hvilke problemer, der er forbundet hermed.

Arkivet har også modtaget papirer fra forskellige børnehaver (Kværns, Mølby og Gråsten). Det har glædet mig meget, da dokumentationen af børnehaverne indtil nu har været ret svag.

Som sædvanlig var der i vinterhalvåret 2010/11 igen foredrag i rækken »Schleswigsche Gespräche – deutsch-dänische Begegnungen«. Med et deltagertal mellem 25 og 30 var de godt besøgt.

Frank Lubowitz

Danevirke Museum

To hovedemner har i 2010 og 2011 præget arbejdet på Danevirke Museum: Færdiggørelsen af vor egen nye udstilling om mindretallet i Sydslesvig og udgravningen i Danevirkes hovedvold over for museet.

Dansk i Sydslesvig

Det var en historisk dag på Danevirke, da museet den 1. april 2011 kunne slå dørene op på vid gab til åbningen af den nye udstilling med titlen *Dansk i Sydslesvig*. Udstillingen om mindretallet har været et par år undervejs som del af det grænseoverskridende projekt »Mindretalsliv«, og der skal gå en stor tak til vore partnere i flertalsbefolkningerne og mindretallene på begge sider af grænsen, der har været med til at realisere det fælles Interreg-projekt. Både udstillingens projektleder, historiker og arkivar René Rasmussen, og museets inspektør har set frem til åbningsdagen med store forventninger.

SSFs formand Dieter Paul Küssner bød velkommen og udtrykte sin glæde over, at der nu er en udstilling, der med udgangspunkt i konkrete begivenheder og genstande fra hverdagen giver et indblik i mindretallets daglige liv og de rammebetingelser, vi lever og har levet under. Udstillingen kan således med rette betegnes som et oplysnings- og dialogforum for både flertalsbefolkningerne og mindretallet.

Daværende formand for Folketinget Thor Pedersen understregede i sin åbningstale, hvor vigtigt det er, at også flertalsbefolkningerne får mulighed for at lære mere om mindretallets liv og historie, og at udstillingen er med til at tydeliggøre den gevinst, mindretallet udgør for samfundet og den region, som vi er en del af. Selvsagt blev også det reducerede elevtilskud fra Kiel bragt på tale i åbningstalen, stilet til den slesvig-holstenske landdagspræsident Thorsten Geerds, der i sin tale overrakte lykønskninger og hilsner fra tysk side.

Oplyser flest og bredest

Danevirke Museum er vel den institution, der oplyser flest og bredest om det danske mindretals historie. Og mange har allerede taget imod tilbuddet. Udstillingen er uden tvivl sæsonens tilløbsstykke. Omkring 12.000 besøgende har i tidsrummet fra april til september været på en rundtur i mindretallets historie. Og i disse løvetider skal vi lige huske at nævne, at løven fra Isted selvfølgelig er med – som småfigurer og afbildninger, der belyser løven som symbol for de danske syd for grænsen.

Det dansksprogede katalog til udstillingen er trykt og foreligger. Herefter skal en tilsvarende tysk udgave produceres, så det også kan lægges i udstillingen. Vi har over for flere af vore tyske gæster måttet beklage, at der endnu ikke har været mulighed for at producere udstillingsteksterne på tysk. Det ønsker vi at råde bod på så snart muligt. Det skal her nævnes, at i alt 10 personer i alderen fra 20 til 70 år, heraf flere unge fra vores to gymnasier, gerne vil guide i mindretalsudstillingen. Guiderne undervises på museet, som således i nær fremtid ligefrem vil få en stab, der kan formidle mindretallets historie på såvel dansk som tysk.

Nysgerrige gæster

Det skal nævnes, at det var muligt at følge udstillingsarbejdet på nær hånd nærmest fra starten af, og mange besøgende fandt vejen forbi enten for at aflevere en genstand til udstillingen, for at tale med udstillingsbyggerne eller blot for at se, hvordan arbejdet skred fremad. Blandt disse gæster var Folketingets Kulturudvalg, der sidste år i september også besøgte Danevirke for at

Projektmedarbejder, cand.mag. René Rasmussen giver Folketingets Sydslesvigudvalg en orientering om Danevirke Museums nye mindretalsudstilling. Foto: Danevirke Museum.

se de igangværende udgravninger i volden og mindretalsudstillingen. Også bestyrelsen for den internationale museumssammenslutning for regionale museer, ICOM-ICR, der i februar holdt konference i Slesvig, havde ros tilovers for udstillingsarbejdet. Museumsudstillinger består selvfølgelig af langt mere end bare genstande fra fortiden. Og her i mindretalsudstillingen kunne de kommitterede også finde de mere uåbenbarlige sider af kulturen, herunder oplysninger om sprogbrug, skikke og myter, der var konferencens hovedemne.

»Vi var forberedt på, at Danevirke Museum drejede sig om det danske mindretal i Tyskland. Derfor forventede jeg billeder af ledende politiske og kulturelle personer, men blev overrasket over udstillingen på første sal. Den viser dagligdags genstande, som giver et godt indblik i forskelle og ligheder mellem de to kulturer i regionen,« udtalte en begejstret bestyrelsesformand Yannes Markakis fra Kreta.

Samarbejdsaftale

Forud for udstillingsåbningen havde Museum Sønderjylland og SSF indgået en samarbejdsaftale, omfattende et bredt spektrum af de museale arbejdsområder lige fra forskning, indsamling, registrering, konservering, udstillinger, til udgivelser og markedsføring. Med andre ord mange omfattende arbejdsområder, der kan være svære at løfte alene. Vi håber, at en lignende aftale også kan realiseres med landsmuseerne på Gottorp og i Hedeby, med hvilke

vi i snart en lang årrække kan se tilbage på et godt og frugtbart samarbejde. Her skal blot nævnes vort velfungerende guidesystem. Samarbejdsaftalen skal ikke alene ses som et resultat af det fælles grænseoverskridende projekt, men også på baggrund af samarbejdet, som Danevirke Museum har haft med de sønderjyske museer lige siden SSFs museum blev grundlagt. Museet i Haderslev, på Sønderborg Slot, i Tønder og Dybbølcentret har aldrig været blege for at hjælpe med råd og dåd.

Kanonen

Og ikke mindst den slesvigske vognsamling, hvor frivillige i løbet af de sidste par år har arbejdet på at bygge en kanonlavet med forstilling til Danevirke Museum. Kanonen er den såkaldte System 1834 Fibiger. En af de dygtige håndværkeres udfordring var at fremstille de 6 store egerhjul, der har en diameter på 1,50 m. Det tilhørende kanonrør, en nystøbning af et 6 punds kaliber, ventes leveret i oktober.

Forventningens glæder er store. Dannevirkes borgmester Hermann Büll, kaptajn Jörg Möller fra den slesvig-holstenske landskommando og museumsinspektøren har været på kursus og opnået tilladelse til at skyde salut med det svære skyts.

Udgravningen

Udgravningerne i Hovedvolden og i gennemgangen i den markante stenmur fra år 737 fortsatte langt ind i december 2010, indtil vejforholdene gjorde det umuligt at grave videre. Fredningsmyndighederne besluttede derfor først at genoptage undersøgelserne i sommermånederne 2011. Derfor måtte Folketingets Sydslesvigudvalg nøjes med museumsinspektørens forklaringer om, hvorledes udgravningen forventes at blive et af museumsformidlingens højdepunkter i løbet af de næste år.

Astrid Tumuscheits udgravningsteam genoptog arbejdet på den gamle Truerggrund i begyndelsen af august. Uheldigvis drillede vejret, og de udgravede felter stod gang på gang under vand og forsinkede de arkæologiske undersøgelser.

Vejrguderne var i øvrigt også imod os i anden sammenhæng, da vi i den første juliweekend prøvede at afholde vort årlige vikingemarked. Vi druknede på det nærmeste i regn, og vi er glade for, at der alligevel var 800 gæster, der gerne ville se vikingerne fra foreningen »Opinn Skjold« på nært hold.

Verdenskulturarven

Ikke færre end seks lande arbejder for tiden med forenede kræfter på at få deres vikingetidsarv i form af monumenter og lokaliteter optaget på UNESCOs verdenskulturarvsliste. Og ansøgningen er på trapperne. Det forventes, at Island, Danmark, Norge, Sverige, Tyskland og Letland afleverer en transnational og serial ansøgning i Paris den 31. januar 2012. Claus von Carnap-Bornheim, der som chef for de slesvig-holstenske fredningsmyndigheder er ansvarlig for Danevirke og Hedeby, forventer, at ansøgningen bliver behandlet i 2013 eller 2014.

Ikke kun arkæologi og historie alene

Danevirkes volde har ligget under naturfredning siden begyndelsen af 50'erne. Naturområdet strækker sig langs med voldene fra saltengene ved Slien i øst, hen over moræne, den slesvigske hedeslette til flodmarskerne ved Rheide Å og Trene i vest. Her har mange planter og kryb, der står på den såkaldt røde liste, fundet et refugium. Det er værd at se på, og naturfredningen har opsat skilte, der i maj blev indviet af miljøminister Juliane Rumpf. Tre store tavler er sat op 50 m vest for museet, også med tekster på dansk. De er med til gøre en tur langs med volden til en oplevelse for såvel kulturhistorisk som naturhistorisk interesserede.

Øst for museet har der i mange år stået en kedelig grågrøn strømkasse. Nu har elselskabet, der ejer kassen, i samarbejde med kommunen og museet fået streetart-kunstnere til at udsmykke den. Strømkassen er udsmykket med udgravningsmotiver fra Valdemarsmuren og oksedriften på den gamle hærvej, der fører lige forbi. Her står også kommunens informationstavle. De mange oplysninger om Danevirkes volde og de igangværende udgravninger lader ingen tvivl om, at Danevirke er det centrale emne i Dannevirke by. Godt synligt for cyklister og vandringsmænd, der med turistkontor Ostseefjord Schleis nye kort i hænderne kan se, at de er på rette vej mod Danevirke og vort museum.

Mellem tvende have

Et andet af kommunens og museets fælles arrangementer er stafetløbet for hold, »Lauf zwischen den Meeren« mellem Husum og Damp, som fandt sted den 28. maj. 15.000 sportsinteresserede var mødt op for at se 1.000 løbere passere Skanse 14 og Valdemarsmuren og bytte stafet, inden de fortsatte mod Jagel.

Nævnes bør også, at museet har medvirket i to filmprojekter. TV2 producerede en film om Danevirke på en halv times varighed, der blev sendt sidst i december 2010 og blev set af godt 70.000 mennesker. Den anden film på godt et kvarter var et portræt af museet og museumsinspektøren, som NDR viste i begyndelsen af sommeren 2011.

Nis Hardt

Deutsches Museum Nordschleswig

Med året 2011 gik et arbejdsrigt år til ende på Deutsches Museum Nordschleswig. Det første halvår blev præget af projekt »Mindretalsliv« og den dermed forbundne nyindretning af udstillingen. Indholdsmæssigt beskæftiger den nye udstilling sig med det tyske mindretals nye start efter 1945, udviklingen frem mod dagen i dag, foreningerne og identiteten. Således præsenteres bl.a. udviklingen af Slesvigske Parti, genopbygningen af skolevæsenet, opbygningen af et avisvæsen med dagbladet *Der Nordschleswiger* og opbygningen af de tyske biblioteker. Samtidigt vises udviklingen i forholdet mellem tysk og dansk, begyndende med København-Bonn erklæringerne, det første besøg af det danske kongehus hos det tyske mindretal og talen på Dybbøl i 1995 i anledning af 75-året for Nordslesvigs genforening med Danmark holdt af Hans Heinrich Hansen, daværende formand for Bund Deutscher Nordschles-

wiger. Med disse elementer er det forsøgt at fremstille den positive udvikling. Men samtidig bliver der vist udstillingsgenstande, der vidner om endnu eksisterende fordomme. Udstillingen blev indviet den 16. juni 2011 under festlige former.

Med færdiggørelsen af udstillingen skete der også et lederskifte på museet. Ruth Clausen besluttede sig til arbejdsmæssigt at gå andre veje, og Hauke Grell overtog ledelsen af museet. Også på dette sted skal der lyde en stor tak til Ruth Clausen for hendes indsats og det arbejde, hun har ydet på museet.

En stor tak tilkommer også de frivillige medarbejdere på museet. De har for mig personligt gjort starten let, og de er uundværlige for museet. De bidrager til, at vores museum bliver holdt i gang med alle dets forskellige opgaver, det være sig med det håndværksmæssige, med registreringen af udstillingsgenstandene eller med efterforskningen.

Trods den givne hjælp var starten et spring ud på det dybe vand. Ca. en måned efter min ansættelse besøgte TV SYD os for at lave et museumsprogram. Ved den lejlighed blev der optaget korte, spændende historier om enkelte udstillingsgenstande, og disse er senere vist i TV SYD.

Ud over TV SYD kunne vi hilse mange andre besøgende velkommen i vores hus. Her vil jeg særligt nævne besøget af den nye tyske ambassadør i Danmark, lærerstuderende med linjefag i historie fra University College Lillebælt og en gruppe studerende fra instituttet for Europäische Ethnologie/Volkskunde ved Christian-Albrecht-Universitetet i Kiel. De sidstnævnte så på vores museum med deres fags særlige øjne. Det førte til levende diskussioner, og vi fik nogle ideer til fremtidige nyopstillinger.

Sammenlignet med 2010 kunne vi i 2011 fremvise et lille plus i vores besøgsstatistik. Således kunne vi byde næsten 1.000 besøgende velkommen på museet. Et tal, som vi forhåbentlig overskrider i 2012. For at nå dette mål har vi også gjort os tanker om reklame og optræden i offentligheden. Ganske vist har annoncering i de offentlige turistbrochurer virkning, men i andre medier må der reklameres mere. En fornuftig internet/facebookoptræden hører i dag med. Begge dele skal i fremtiden forbedres og udbygges. En direkte »reklamekampagne« på skolerne kunne også være et udgangspunkt for en stigning i besøgstallet. Dette skal i 2012 prøves på de tyske og danske skoler i Nord-slesvig.

Ud over de udstillingsgenstande, der blev indsamlet i forbindelse med projekt »Mindretalsliv«, havde vi også i 2011 mange besøgende, der medbragte små og større »gaver« til os. Således fik vi overdraget en skyttejakke og kongekæden fra skytteforeningen i Løgumkloster. Foreningen havde netop opløst sig selv, og vi fik de bevaringsværdige genstande. Fra en anden lukning kunne vi indsamle yderligere genstande. Den tyske skole i Højer lukkede med sommerferien 2011 sine døre, og Deutsches Schulmuseum Nordschleswig og vi kunne glæde os over yderligere udstillingsgenstande, også selv om det hverken for skolen eller for mindretallet var en glædelig anledning. Bl.a. fik vi et Slesvig-Holsten våbenskjold i støbejern fra Carlshütte ved Rendsborg. Det havde tidligere hængt over døren til skolelederens kontor.

Vi kunne også glæde os over en komplettering af vores udstilling. En forhenværende krigsfrivillig i Anden Verdenskrig, som allerede har overladt os

Skoleflag fra Højer (1896). Flaget har overlevet to krige i de tyske skoler i Højer, indtil det blev overladt skolemuseet efter lukningen af den tyske privatskole. Foto: Immo Doege.

mange genstande fra sin tid som soldat og krigsfange, stillede nu også sin kuffert fra krigsfangetiden til vores disposition.

Endnu en genstand fik vi fra en broder til en krigsfrivillig i Waffen-SS. Det drejer sig om et fotoalbum, som den krigsfrivillige selv har lavet. Man kan se billeder fra uddannelses- og tjenestetiden. Kammerater til den krigsfrivillige har efter hans død taget billeder af graven i det nuværende Ukraine og føjet dem til albummet.

Hauke Grella

Deutsches Schulmuseum Nordschleswig

Den mest glædelige begivenhed i det forløbne år var vores 10 års fødselsdag, der den sidste weekend i maj blev fejret med ca. 60 gæster i festlige og uformelle rammer. Vi fik mange rosende ord og gaver.

Kontakten til Sønderjysk Skolemuseum i Over Lerte er blevet intensiveret. To næsten helt nye bestyrelser (Fonden og Vennekredsen) besøgte vores museum og afholdt deres bestyrelsesmøder her.

I oktober havde vi besøg af en akademisk medarbejder fra Danmarks Pæda-

gogiske Universitet (DPU), der grundigt studerede vores museum, og som vi siden har haft løbende kontakt med.

I efterårsferien deltog museet i en aktivitetsuge arrangeret af vores partnermuseum, Museum Sønderjylland. Til »Deutscher Tag« i november havde vi en lille informationsudstilling sideløbende med det officielle arrangement i Tinglev.

Vi har modtaget mange fine udstillingsgenstande og skolebøger til vores samling. En stor del heraf stammer fra den nu lukkede tyske skole i Højer. Særlig værdifuld er deriblandt et gammelt skoleflag fra 1896 og en skoleklokke i messing fra 1956.

Efter intensive forhandlinger har Aabenraa Kommune forhøjet vores driftstilskud fra førhen 10.000 til 20.000 kr. årligt i årene 2011-2013. Dette beløb muliggør større investeringer.

Kloakerings- og vejarbejde ikke alene på Jørgensgård, men også på de omkringliggende veje, har været meget belastende både for medarbejdere og besøgende. I perioder var vejene næsten ufremkommelige, og der var ingen parkeringsmuligheder for besøgende.

Immo Doege

Frøslevlejrens Museum

Besøgstal

Museet havde i 2011 48.141 gæster, hvilket betegner en mindre fremgang i forhold til 2010.

Også antallet af forudbestilte foredrag og omvisninger i museet for større grupper steg en anelse, idet i alt 211 grupper købte denne tjenesteydelse, som varetages af dels honoraransatte Bent Hansen og Henrik Vestergaard, dels af museumsinspektør Dennis Larsen.

Udstillinger

Museet fortsatte i 2011 arbejdet med at forny den permanente Frøslev-udstilling. Efter færdiggørelsen af hovedvagtårnet er arbejdet fortsat i barak H4, hvor første etape forventes færdig i 2011. Det drejer sig om en fornyelse af teksterne og genstandsmonteringen i samtlige udstillingens 48 montere.

Arbejdet med etableringen af en permanent udstilling om Fårhuslejren 1945-1949, hvor lejren var først internerings- og siden straffelejr under retsopgøret, er også fortsat, og det forventes, at udstillingen, som skal etableres i museets tredje bygning, barak H6, stort set er færdig på tegnebrættet ved årets udgang med henblik på åbning den 1. februar 2013. Dette sker i samarbejde med Nationalmuseets Center for Formidling.

Finansieringen af dette arbejde er på plads via donationer fra Frihedsmuseets Venners Fond og Hermod Lannungs Museumsfond.

Museet viste fra den 1. juli særudstillingen *En mand, et kamera, en krig*. Udstillingen viser Jørgen Strange Lorenzens fotooptagelser fra Besættelsen og er fremstillet og udlånt af HSB Esbjerg.

Videnskabelige projekter, publiceringer og andet

Arbejdet med etablering af en permanent Fårhus-udstilling er foregået paral-

lelt med overinspektør Henrik Skov Kristensens arbejde på et større bogværk om Fårhuslejren. Fra januar til juli 2011 arbejdede han intenst med at få bogen færdigskrevet, og i slutningen af august udkom den under titlen *Straffelejren. Fårhus, landssvigerne og retsopgøret*. Bogen blev udgivet af Nyt Nordisk Forlag i samarbejde med Nationalmuseet. Udgivelsen af bogen, som er på 640 sider, blev støttet økonomisk af Kulturarvsstyrelsen, Alving-fonden og Dansk Kultursamfund af 1910. Bogen, som blev præsenteret for offentligheden ved et velbesøgt arrangement i Frøslevlejrens Museum den 24. august, blev smukt modtaget, fik megen omtale i medierne, og førsteoplaget var udsolgt efter halvanden måned.

Dennis Larsen fortsatte i 2011 sit forskningsprojekt om danske SS-soldaters virksomhed i den hviderussiske by Bobruisk – et projekt han udfører sammen med lektor Therkel Stræde fra Syddansk Universitet. Det er tanken, at undersøgelsen skal munde ud i en udgivelse i 2012-2013.

Dennis Larsen foretog således i 2011 arkivrejser til Hviderusland, Tyskland og Holland.

Henrik Skov Kristensen har fået publiceret bidraget »Vergangenheitsbewältigung og Fårhusmentalitet. Det tyske mindretal og retsopgøret« i Carsten Jahnke og Jes Fabricius Møller (udg.) *1864 – og historiens lange skygger*, s. 145-170. Denne antologi rummer en række forelæsninger ved et dansk-tysk videnskabeligt symposium på Københavns Universitet i november 2009.

Til leksikonet *Sønderjylland A-Å*, som er redigeret af Inge Adriansen, Elsemarie Dam-Jensen og Lennart Madsen, og som blev præsenteret for offentligheden den 3. november ved et stort arrangement på Sønderjyllands Kunstmuseum i Tønder, bidrog Henrik Skov Kristensen med i alt 13 artikler/opslagsord, nemlig »Besættelsen«, »Tyske befæstningsanlæg«, »Frits Clausen«, »Jens Møller«, »Grænsebevogtning«, »Frøslevlejren«, »Fårhuslejren«, »Ladelund«, »Schweising«, »NSDAP-N«, »Retsopgøret«, »Selbstschutz« og »Zeitfreiwillige«.

Sønderjylland A-Å betegner afslutningen på Historisk Samfund for Sønderjyllands store historie-formidlingsprojekt, som blev sat i søen i forlængelse af nedlæggelsen af Sønderjyllands Amt i januar 2007.

Både Henrik Skov Kristensen og museumsinspektør Dennis Larsen færdiggjorde endvidere bidrag, henholdsvis med titlerne *Deportationen aus Dänemark* og *Dänische KZ-Wächter*, til en antologi, som rummer indlæggene ved et »Skandinaviens-symposium« i Gedenkstätte Neuengamme. Symposiet fandt sted i forsommeren 2010, og antologien forventes publiceret i 2012.

Såvel Dennis Larsen som Henrik Skov Kristensen har endelig i 2011 holdt foredrag og forelæsninger i såvel folkelige som videnskabelige sammenhænge. Og Henrik Skov Kristensen har også i 2011 fungeret som beskikket censor i faget historie ved de danske universiteter.

Personale

Pr. 31. august fratrådte museumsmedhjælper Leif Bo Clausen. Leif Bo Clausen var ansat i et 15-timers fleksjob. I stedet har museet pr. 1. december ansat Melanie Lassen i en deltidsstilling som rengøringsassistent/weekendvagt.

Henrik Skov Kristensen

Museum Sønderjylland

Fra 1. januar 2011 overgik Museum Sønderjylland efter drøftelser i både bestyrelse, MED udvalg og ledergruppe fra afdelingsledelse til fagområdeledelse. Den nye struktur blev indgående beskrevet i sidste års årsberetning, så det skal blot nævnes, at strukturen er blevet indført, og at alle har arbejdet målrettet på at få det hele til at fungere. Det ser ud til, at vi har fundet en struktur, der betyder, at fokus både lægges på Sønderjylland (for de fagområder, hvor dette ansvarsområde er vigtigt), og at der samtidig er en fornuftig ledelse i de enkelte geografisk ret spredte afdelinger.

Ellers var året igen præget af massive aktiviteter inden for alle fagområder og inden for såvel forskning, indsamling, registrering, bevaring og formidling. De respektive overinspektører har beskrevet året for de enkelte fagområder nedenfor. Samlet set er omsætningen igen i 2011 steget markant, og der har heller ikke tidligere været ansat så mange medarbejdere i museet. Da de faste driftstilskud fra stat og kommuner pga. besparelser på statstilskuddet er faldet i 2011, betyder det, at museet igen har hentet flere eksterne midler fra det arkæologiske arbejde, fra private og offentlige fonde og fra entre- og butiksalg. Gad vide, hvor længe det går godt?

Nærværende beretning er stærkt beskåret. En uforkortet beretning findes på museets hjemmeside www.museum-sonderjylland.dk.

Bestyrelsen

Vedrørende økonomien har bestyrelsen indgående arbejdet med den besparelse på en lille mio. kr., der udmeldtes fra Kulturstyrelsen først på året. Det gælder også i både MED udvalg, ledergruppe og lokalt ude i afdelingerne. Besparelserne er udmøntet både i de centrale konti og i de enkelte afdelingers budgetter.

Den generelle orientering om fagområderne fortsattes og sidst på året godkendte bestyrelsen også den formidlingspolitik, som museet har arbejdet med de seneste år. Herudover godkendte bestyrelsen, at Søfartsmuseet i Aabenraa bliver sat i stand for ca. 1,8 mio. kroner, således at museet kan forblive her i de kommende år. Renoveringen betales i fællesskab af museet og Aabenraa Kommune, der ejer en fjerdedel af bygningerne. Renoveringen følges op af nye permanente udstillinger om den sønderjyske søfart. Desuden godkendte bestyrelsen, at museets ledelse afsøger mulighederne for at indrette et sønderjysk industrimuseum i en af tørreladerne ved Cathrinesminde Teglværk – et projekt som længe har spøgt på museet som en permanent udstilling, der skal supplere det elektroniske Industrimuseum Slesvig. På Kunstmuseet Brundlund Slot stod året i den lokale kunstner Franciska Clausens tegn. Museet lavede i tæt samarbejde med Øregård Museum en stor særudstilling om kunstneren og et meget omfattende tilhørende katalog. I den forbindelse vedtog den bestyrelse, der administrerer kunstnerens samling af malerier, tegninger osv., at disse for fremtiden skal opbevares på Brundlund Slot. Samlingen er efter nytår 2011/12 flyttet til museet fra Kunstmuseet Trapholt ved Kolding. Fagområdet den sønderjyske kunst fylder efterhånden så meget, at afdelingen behøver mere plads. Bestyrelsen og Aabenraa Kommune besluttede derfor at undersøge mulighederne for at bygge et nyt museum i tilknytning til Brund-

lund Slot. Bestyrelsen bevilgede 250.000 kr. af de fælles anlægsmidler til at få undersøgt mulighederne for at bygge nyt ved slottet, og efterfølgende lykkedes det bl.a. ved hjælp af gode kræfter i Aabenraa at skaffe 1,5 mio. kr. til en kommende arkitektkonkurrence. 0,5 mio. kr. stammer fra Aabenraas erhvervsliv, 0,5 mio. fra Aabenraa Kommune og 0,5 mio. fra Museum Sønderjyllands anlægsmidler. En arbejdsgruppe nedsattes i efteråret 2011 til at undersøge og beskrive mulighederne for en udvidelse nær slottet. I skrivende stund ligger sagen til udtalelse hos Kulturstyrelsen, da Brundlund Slot er en fredet bygning, der ligger på en fredet borgbanke.

Bestyrelsen har naturligvis været tæt involveret eller i hvert fald orienteret om en lang række af de aktiviteter, der beskrives nedenfor. Et af Museum Sønderjyllands absolutte særkender, som måske på papiret ikke ser ud af så meget, men som alligevel er af stor betydning for hele museets drift og fremtidige virke, er, at de fire kommuner, der driver museet, ved dannelsen i 2006 besluttede, at driftstilskuddene fra kommunerne skulle fordeles efter folketallene. Således betales der lige meget pr. indbygger (ca. 67 kr. om året), hvad enten man bor i Tønder, Haderslev, Aabenraa eller Sønderborg Kommuner. I sommeren 2011 meddelte to af kommunerne, at de ikke mere ville friholde museet for ejendomsskat. Det betød, at museet dels ville have 200.000 kr. mindre at gøre godt med, dels at disse 200.000 kr. især ville komme to af kommunerne til gode, medens de to øvrige enten kun ville få ganske få skattekrone eller slet ingen igen. Formanden rejste sagen over for borgmestrene og de fire kulturudvalgsformænd, og heldigvis endte det hele med, at museet heller ikke i fremtiden skal betale ejendomsskat af museets bygninger. Samtidig blev det slået fast, at kommunerne i hvert fald indtil videre ønsker folketallene som fordelingsnøgle ved tilskuddene til museet.

Jubilæer

I de kommende år står jubilæerne nærmest i kø. Således er det i 2014 150-året for krigen 1864, 100-året for Første Verdenskrigs udbrud, og det er også 100 år siden, møbelarkitekten Hans J. Wegner blev født. To af museets afdelinger har i 2012 125 års jubilæum. Det gælder Aabenraa Museum og Haderslev Museum, der begge blev grundlagt i 1887. Museumsjubilæerne vil blive naturligvis blive fejret på behørig vis.

For 1864-jubilæets vedkommende er der nedsat tre udvalg, der skal arbejde sammen om at markere jubilæet. For Første Verdenskrigs vedkommende har museet de senere år arbejdet med et projekt, som skal sætte fokus på periodens mange fortidsminder, der ligger rundt om i Sønderjylland. I sommeren 2011 bevilgede Region Syddanmark 420.000 kr. til et kulturturisme-projekt om perioden, og senere på efteråret fulgte en fornem bevilling fra P.J. Schmidt Fonden på 3 × 100.000 kr. fra 2012 og i de kommende år. Netop nu er to medarbejdere ved at beskrive et projekt, som ikke kun behandler den historisk-faglige del, men også tager fat på det turismemæssige og dermed det økonomisk/vækstmæssige potentiale i projektet. Projektet foregår i tæt samarbejde med Tønder Kommune, som beredvilligt har stillet arbejdspladser til rådighed for museet. Mht. Hans J. Wegner-jubilæet håber vi at kunne tage den planlagte nye bygning ved Vandtårnet i Tønder i brug, og desuden er

der tætte aftaler med en del andre museer om markeringen af den verdensberømte møbelarkitekt.

Kulturby 2017

Igen i 2011 var flere af museets medarbejdere aktivt involverede i arbejdet for at gøre Sønderborg sammen med hele Sønderjylland/Slesvig til europæisk kulturhovedstad i 2017. Der har været en del mødeaktivitet med ideudvikling, sammenskrivning af notater og større præsentationsmøder – bl.a. to gange i Berlin. Museet har i sit oplæg holdt fokus på grænselandets møde mellem kulturer, identiteter, nationer og sprog. Mange af de projekter, Museum Sønderjylland har foreslået, er skrevet ind i museets langtidspanlægning, så uanset, hvordan kampen mellem Sønderborg og Århus ender, vil vi under alle omstændigheder arbejde videre med vores forslag til det overordnede tema: begrebet kulturmøde. For et mere udførligt katalog over museets forslag se www.museum-sonderjylland.dk.

Augustenborg Slot

Museet direktør blev i 2009 af Region Syddanmark bedt om at indtræde i den arbejdsgruppe, der skal arbejde med Augustenborg Slots anvendelse, efter at det lukkes som psykiatrisk hospital i 2017. I 2011 undersøgte bl.a. mulighederne for at indrette slottet som en afdeling af verdens største museum, Eremitage Museet i Skt. Petersborg. Det affødte bl.a. et møde på Eremitage Museets afdeling i Amsterdam.

Bygninger

Museets bygningskontor har ud over vedligeholdelsen i alle afdelinger arbejdet med en række konkrete byggesager for Museum Sønderjylland.

I 2009 købte museet ejendommen Lindedal 9 af Haderslev Kommune. Bygningen skulle indrettes til kontorer, værksteder og velfærdsrum (bad mv.) for museets arkæologiske afdeling. Arbejdet med at indrette huset gik i gang i foråret 2010, efter at den forurenede jord, der fandtes på grunden, var blevet fjernet. Langt hen ad vejen har museets egne håndværkere fra Arkæologi Haderslev, Kulturhistorie Tønder og Cathrinesminde Teglværk stået for ombygning og renovering. Det er bl.a. i sådan et tilfælde, at fordelene ved museumsfusionen er meget synlig.

Ny Carlsberg Fondet bevilgede i 2010 en stor sum penge til nyanlægning af haven bag Drøhnses Hus i Tønder. Dette arbejde er næsten blevet gennemført i 2011, og haven forventes indviet i sommeren 2012.

Museets arkitekt, Flemming Sørensen, har arbejdet videre med planlægningen af den forestående restaurering af møllerboligen i Dybbøl for de tidligere bevilgede 5,5 mio. kr. fra A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal.

Besøgstal og økonomi

Ud over de faste statslige og kommunale tilskud tilvejebringes museets driftsgrundlag i betydeligt omfang ved indtægter fra bl.a. de lovpligtige arkæologiske nødudgravninger. Også i 2011 var disse meget omfattende. En meget stor

del af museets personale er faktisk ansat til denne opgave – en opgave, som vil variere fra år til år, og som kræver meget stram budgetstyring. Museet har også i 2011 modtaget en række betydelige donationer eller tilsagn om sådanne fra en række fonde, som har gjort det muligt at renovere bygninger, at nyindrette faciliteter for samlingerne i flere af museets afdelinger og at udføre bl.a. forsknings-, formidlings- og publikationsarbejde, som ellers ikke kan rummes inden for det ordinære budget. Både med hensyn til det arkæologiske arbejde og museets indtægter i øvrigt er det værd at bemærke, at museets eksterne tilskud er ca. 8 mio. højere end hele statstilskuddet og næsten dobbelt så store som de kommunale tilskud. Da langt hovedparten af midlerne er anvendt på lønninger, skaber museet således arbejdspladser i Sønderjylland – og trækker dermed også nye borgere til landsdelen.

Nogle økonomiske hovedtal og besøgstal:

Indtægter	2011 (inkl. Historiecentret og Dybbøl Mølle)	2010 (inkl. Historiecentret og Dybbøl Mølle)	2009 (excl. Historiecentret og Dybbøl Mølle)	2008 (inkl. Historiecentret og Dybbøl Mølle)
§ 15- og 16-tilskud fra staten (m.v.)	32.929.575	34.764.466	32.689.462	30.935.223
Indtægter fra de fire sønderjyske kommuner inkl. anlægstilskud	16.480.442	16.433.708	16.883.464	16.782.138
Tilskud fra EU og Region Syddanmark	912.270			
I alt	50.322.287	51.198.174	49.572.926	47.717.361
Indtægter fra arkæologi, fonde, projekter, salg og entre	40.719.200	31.654.418	30.610.297	32.944.172
Omsætning Dybbøl Komplekset	7.908.541	6.286.680		
I alt	98.950.028 (excl. moms)	89.139.272 (excl. moms)	80.183.223 (excl. moms)	80.661.533 (excl. moms)
Besøgstal i alt	242.164	248.056	249.832	240.441
Antal gæster ved foredrag m.v. uden for museerne	16.771	15.215	12.354	14.921

Igen i 2011 lagde museets medarbejdere en kæmpeindsats i museets tjeneste. Det er samlingerne – både inden for og uden for museernes mure – og medarbejderne, der bærer institutionen. Rammerne udgøres af økonomien og så den støtte, stabilitet og arbejdsro, der gives fra den øverste ledelse: bestyrelsen. Bestyrelsen har det afgørende ansvar for, at det går godt. Derfor skal der også lyde en varm tak til bestyrelsen for støtte og opbakning på alle mulige måder

i 2011. Sidst, men ikke mindst en stor tak til de fonde, virksomheder og private, der har støttet os med rundhåndede pengegaver også i 2011. Uden støtten herfra ville museet ikke kunne eksistere i sin nuværende form. En tak skal også lyde til de gæster og andre brugere, som har besøgt eller på anden måde udnyttet vores tilbud i 2011, og det samme gælder de fire sønderjyske kommuner, staten og regionen for økonomisk støtte og i øvrigt på alle områder glimrende samarbejde i 2011. Sidst, men ikke mindst skal der også lyde en varm tak til alle medarbejderne og museets mange frivillige for aldrig svigten engagement.

Naturhistorie og palæontologi v. Mette Steeman

Året begyndte med et vinterferiearrangement med fokus på mikrofossilerne. De mindste fossiler fra lergraven blev undersøgt under mikroskop, og de besøgende havde lejlighed til at se det væld af organismer, der ikke ses med det blotte øje. Kort før påske åbnedes en udstilling om de danekræ, der indtil nu er blevet fundet i Gram Lergrav. Afdelingen deltog i Forskningens Døgn i april med forskellige aktiviteter, der satte fokus på, hvordan nulevende hvaler spiser, og hvordan man kan rekonstruere uddøde arters spisevaner. Der forskes netop nu i, hvordan evolutionen af spisemåden er foregået igennem de seneste 30 mio. år, og fossilerne i Gram er en vigtig brik i forståelsen af, hvordan blåhvalen og dens slægtninge har udviklet deres særegne fourageringsteknik. Afdelingen præsenterede forskningsresultaterne inden for dette tema ved et symposium i San Diego, USA, i juni. Museets associerede forsker, Ella Hoch, bidrog med et videnskabshistorisk foredrag om Ole Worm ved den internationale konference *The History of Geology and Medicine* i november i London.

En lokal samler af afstøbninger af forhistoriske menneskefossiler tilbød i juni at udlåne hans omfattende samling til en særudstilling. I juni åbnedes derfor en udstilling om det forhistoriske menneske, der viste menneskets udvikling, fra vores udviklingslinje delte sig fra chimpanselinjen og frem til det moderne menneske. Denne udstilling stod sommeren over og var også omdrejningspunkt for vores efterårsferiearrangementer.

Vi fik i årets løb bevilget midler fra LAG Haderslev og I.P. Nielsen Fonden til opførelse af en formidlingspavillon ved kanten af lergraven. Vi forventer pavillonen åbnet i første del af 2012.

Der blev i årets løb fundet mange fine fossiler i Lergraven. Særligt skal bemærkes et flot aftryk af den bageste del af skjoldet fra en troldhummers skjoldskifte – det første af sin slags fra Gram-leret – samt et sneglehus fra en *Spinucellareimersi*. Dette sneglehus er kun det tredje af sin slags, der kendes på verdensplan. De to tidligere fund af arten kommer også fra Gram Lergrav, men det nye fund er næsten komplet, og fine detaljer, som ikke ses på de tidligere fund, er bevaret. Både sneglehuset og troldhummerskjoldet blev anerkendt som danekræ i årets sidste måned.

Sønderjyllands Arkæologi v. Lennart S. Madsen

Museum Sønderjyllands arkæologiske afdeling måtte i løbet af 2011 konstatere, at det atter ville blive et år med et meget stort antal udgravninger. Dette

skyldtes ikke det almindelige aktivitetsniveau i samfundet, der som bekendt faldt drastisk i løbet af dette år, men derimod en aftale med Energinet.dk om, at alle arkæologiske undersøgelser i forbindelse med det nye naturgasrør så vidt muligt skulle være afsluttet i løbet af året. Det betød, at både prøvegravningerne og de deraf afstedkomne udgravninger så vidt muligt skulle være afsluttet inden 31. december 2011. Da naturgasrøret var små 100 km langt (Egtved til Ellund), bevirkede det naturligvis et aktivitetsniveau ud over, hvad vi tidligere havde prøvet, selv da udgravningerne på motorvejen kørte på sit højeste. En yderligere vanskelighed var det, at EU's komplicerede regler betød, at intet jordstykke måtte ligge åbent i mere end otte dage eller fire uger (henholdsvis inden for og uden for dyrkningszonen), hvis det ikke skulle gå ud over landmandens hektarstøtte.

Afdelingen udfører de arkæologiske undersøgelser i henhold til museumslovens kapitel otte i de fire sønderjyske kommuner, samt – på vegne af Museet på Koldinghus – i Kolding Kommune. For at kunne udføre de mange prøvegravninger og egentlige udgravninger var der som tidligere år et stort antal ansatte i den arkæologiske afdeling. Udgravningerne på naturgasrøret samt de større og mindre prøvegravninger og udgravninger, der skulle udføres for andre bygherrer, bevirkede, at antallet af ansatte nogenlunde kunne fastholdes på et stabilt niveau året igennem. Vi lå således i løbet af året på et gennemsnit på omtrent 60 ansatte.

I 2011 udførte afdelingen 45 prøvegravninger og 59 udgravninger. Disse tal dækker over undersøgelser, der havde en varighed fra en enkelt dag til flere måneder. Det skal bemærkes, at prøvegravningerne på naturgasrøret kun er talt med som to prøvegravninger, nemlig den 100 km lange grøft og pløjningerne. Til tallet skal som sædvanlig lægges omtrent 20 egenfinansierede prøvegravninger, typisk staldbygninger og lignende på under 5000 m², der normalt har en varighed af en dag. Disse prøvegravninger betales af museets egen kasse. Kigger man tallene nærmere efter og renser dem for alt, hvad der havde med naturgasledningen at gøre, så foretog afdelingen 43 prøvegravninger og kun 15 arkæologiske undersøgelser, der ikke var afledt naturgas eller motorvej. Det er her, man kan aflæse den økonomiske krise!

Som det har været tilfældet siden 2002, udførte afdelingen også i 2011 de arkæologiske undersøgelser i Kolding Kommune på vegne af Museet på Koldinghus. De to museer kan således fejre ti-års jubilæum for ordningen og det gode samarbejde mellem de to institutioner. Man kan håbe, at samarbejdet kan få lov at fortsætte i årene fremover.

Udgravninger/indsamling

Årets udgravninger har som sædvanlig givet en lang række spændende resultater, og enkelte af disse vil blive omtalt nedenfor. Men først et par ord om naturgasudgravningerne. Der var nemlig det helt specielle forhold, at det nye rør ligger placeret langs det gamle rør, altså den naturgasledning, der blev gravet ned 1980-83. Dengang var det et af de første store anlægsarbejder, som afdelingen udførte, men i kraft af de ændrede lovgivningsmæssige forhold mellem 1980 og 2011, så var betingelserne kraftigt ændrede. Dengang blev hele røret rekognosceret, og kun de steder, hvor der fandtes genstande eller

lignende på overfladen, eller hvor topografien entydigt pegede i retning af, at der lå et fortidsminde, blev der prøvegravet. Blev der så fundet noget, blev det udgravet.

I 2011 blev der slet ikke rekognosceret, men i stedet blev der udført to forskellige typer prøvegravninger. En knap 100 km lang, tre m bred grøft blev trukket i midten af det godt 20 m brede tracé fra Egtved til Ellund, og på udvalgte steder blev der desuden gennemført pløjninger, idet man lettere finder stenalderlokaliteter med ploven end ved at grave overjorden væk. Energinet.dk ønskede kun at have én samarbejdspartner i forbindelse med de arkæologiske undersøgelser, så det var Museum Sønderjylland, der udførte hele prøvegravningen, mens de egentlige arkæologiske udgravninger blev fordelt sådan, at Museet på Sønderkov udførte gravningerne inden for Vejen Kommune, mens Arkæologi Haderslev udførte gravningerne i Aabenraa, Haderslev og Kolding Kommuner samt den ene udgravning, der lå inden for Vejle Museums område.

Det endelige resultat af de mange gravninger er endnu ikke helt på plads, men en meget væsentlig konklusion af undersøgelserne er, at den gamle metode med at rekognoscere og derefter kun prøvegrave der, hvor man fandt noget, ikke er optimal – for at sige det mildt. Da de to ledninger løber parallelt med hinanden, er en umiddelbar sammenligning mulig, og vi må erkende, at man i begyndelsen af 80'erne kun fandt omkring 20% af de fortidsminder, som vi fandt i 2011 med den nye metode. Vi har derfor måttet indse, at der er store dele af væsentlige fortidsminder, der blev bortgravet af naturgassen 80'erne. I disse tilfælde har vi i 2011 udgravet dele af bopladser og lignende, hvor væsentlige dele i dag er væk, fordi de ikke blev erkendt og udgravet dengang. Et bedre argument for at foretage systematiske prøvegravninger også på steder, hvor man måske ikke forventer fortidsminder, kan man næppe få.

Omvendt har det nye gastracé betydet, at vi nu har fået udvidet vores viden om fortidsminder, der blev undersøgt i 80'erne, væsentligt, idet det dobbelte areal nu er undersøgt. Det har naturligvis betydet meget for nogle af de store undersøgelser, der blev gennemført dengang, og lokaliteter som f.eks. Syvsig og Galsted har på visse områder ændret karakter i forbindelse med, at de gamle og de nye udgravninger er lagt sammen. Halve huse er blevet hele og enkeltgårde er blevet til landsbyer.

Nu er der så tid til at få skrevet udgravningsberetninger, og i de kommende år vil materialet fra udgravningerne på naturgastracéet komme til at indgå i publikationer af forskellig slags. Det starter faktisk allerede i 2012, idet artikler om en del af lokaliteterne er planlagt til at skulle indgå, sammen med artikler om nogle af udgravningerne på motorvejen fra Kliplev til Sønderborg, i afdelingens jubilæumsbog i anledning af museets 125-års jubilæum.

Men her følger traditionen tro en kort gennemgang af nogle af årets vigtigste resultater, nogenlunde fordelt på tidsperioder.

Stenalder: Der blev undersøgt flere små bopladser på naturgastracéet. For en sjælden gangs skyld er også den ældste tid repræsenteret. Der er fundet en flintblok fra Hamborgkulturen (12600-12100 f.Kr.) ved Blå Å samt et antal såkaldte Wehlen-skrabere fra Federmesser-kulturen (12000-10800 f.Kr.) på lo-

kaliteten Slevad I. Ved de samme to lokaliteter blev der desuden fundet henholdsvis to jagtstationer fra Kongemosekultur (6400-5400 f.Kr.) samt en specialiseret jagtplads fra den ældste del af bondestenalderen. Her var fundsammensætningen af en karakter, der afslører, at det er en jagtstation, hvor man både har fremstillet pile til jagten samt rensset skindet fra de nedlagte dyr.

Fra den sidste del af stenalderen gjordes også fund. På lokaliteten Stamplund ved Hjordkær udgravedes et område på 725 m², hvor der blev fundet en boplads fra seneolitikum (2400 f.Kr.-1800 f.Kr.). På bopladsen fandtes et hus med delvist neddybet gulv i den østlige halvdel. Desuden blev der fundet et antal bopladsgruber og stolpehuller, hvori der i et af stolpehullerne blev fundet en fragmenteret stridsøkse fra enkeltgravskulturen (2800 f.Kr.-2400 f.Kr.).

Fra samme periode stammer en spændende grav, undersøgt på lokaliteten Kamp Syd nordøst for Hellevad. I en lille gravhøj fra omkring 2400 f.Kr. fandtes en såkaldt »bueskyttegrav«. Det var en mandsgrav, hvor gravgaverne bestod af en stridsøkse samt af tre pilespidser, der lå tæt ved hinanden. Man må forestille sig, at de har været skæftede og har siddet i et pilekogger, da de blev lagt i graven sammen med den afdødes bue. Bueskyttegrave er forholdsvis sjældne i Danmark på denne tid, mens der kendes masser af denne type grave i den samtidige, europæiske klokkebægerkultur.

Bronzealderen fylder normalt ikke så meget i en sådan fundgennemgang. De store gravhøje er enten fredede eller stort set helt bortpløjede, og bønderne boede i enkeltgårde, så deres bopladser er betydeligt sværere at finde end jernalderens ofte ganske store landsbyer. Der er dog hist og her dukket områder med bronzealder op også i 2011.

Det mest spændende anlæg fra bronzealderen fandtes ved udgravningen af lokaliteten Bastrup nær Vamdrup. Her blev der undersøgt seks bygninger, der repræsenterer en gård, der har flyttet rundt inden for et begrænset område over et par hundrede år fra 1000 f.Kr. og frem. I kort afstand fra denne gård lå tre parallelle rækker af i alt 77 kogestensgruber. Gruberne er øjensynligt anlagt samtidig, idet de er placeret ud for hinanden og med en ensartet afstand mellem de enkelte gruber. Eksperimenter har vist, at der kan tilberedes mad til ti personer i en grube, så det har været en stor fest, der har været afholdt ved Bastrup kort efter 1000 f.Kr. Helt specielt for Bastrup er desuden to lange rækker stolper, der øjensynlig respekteres af kogestensgruberne, selv om de må være blevet fjernet samtidig med, at disse blev anlagt. Deres funktion er endnu ukendt. Ved Bastrup fandtes desuden i prøvegrøfterne en lille urnegravplads fra den seneste del af bronzealderen, ca. 500 f.Kr. Den mangler endnu at blive udgravet.

Jernalderen og specielt perioderne førromersk jernalder, ældre og yngre romersk jernalder samt ældre germansk jernalder (dvs. perioden 500 f.Kr.-500 e.Kr.) er de perioder, hvorfra de fleste fund stammer – også i 2011. En del af disse udgravninger vil blive nøjere omtalt i de kommende år, og nogle enkelte skal kort fremhæves i det følgende.

Det er ikke ofte, vi i Sønderjylland undersøger gravpladser fra ældre jernalder, men der er da heldigvis undtagelser. På lokaliteten Røddingvej blev der udgravet en mindre gravplads med 14 urner fra den ældste del af ældre ro-

mersk jernalder. Blandt disse urner skilte to sig ud ved at være krigergrave med et indhold af skjoldbule, skjoldbulehåndtag, spydspids mm. Den ovenfor omtalte enkeltgravhøj Kamp Syd havde omkring 150 e.Kr. dannet udgangspunkt for en lille familiegravplads med mindst 13 urner. Heri fandtes dragt- og bæltespænder, knive og synåle som gravgaver, og i en enkelt urne fandtes desuden en lille hvid glasperle, et relativt sjældent fund for denne periode. Omkring en af gravene var opført en kvadratisk seks $\times$ seks m stor indhegning, der må opfattes som et dødehus eller en indhegnet gravhave, som kendes flere steder, bl.a. fra Galsted ved Bevtoft. Kamp Syd gravpladsen afslørede desuden som yngste anlæg en barnegrav fra omkring 300 e.Kr. med to lerkar som gravgaver. Denne grav er samtidig med en landsby, Kamp, ca. 100 m nord for gravpladsen.

Men det er uden sammenligning landsbyer, der undersøges flest af, og som derfor på mange måder bidrager mest til vores forståelse af jernalderens samfund og dets udvikling både på et regionalt og et nationalt plan. Et sådant sted er lokaliteten Dyrgård i Vamdrup Sogn. Her blev der undersøgt et stort antal konstruktioner fra flere perioder af jernalderen. Nævnes skal 18 hovedbygninger fra en landsby fra ældre romersk jernalder med to samtidige jordfæstegrave, fem hovedbygninger fra en landsby fra yngre germansk jernalder samt en enkelt gård fra den ældre vikingetid.

Udvidelsen af naturgastracéet har også visse steder givet god indsigt i, hvordan en landsby kunne flytte rundt inden for sit ressourceområde igennem den ældre jernalder. Et godt eksempel herpå er lokaliteten Adelvej. Det er en landsby fra de første to århundreder efter Kristi fødsel. Husene afløser hinanden igennem denne lange periode, og de er også af to forskellige typer, Over Jerstal og Osterrönfeld-typen, således at anglernes overtagelse af Over Jerstal Kredens område også kan følges her. Inden for få hundrede meter fra Adelvej udgravedes de to landsbyer Lundsæk og Dragehøj. Disse er en anelse yngre og angiver, hvor landsbyen fra Adelvej flyttede hen i 2. århundrede e.Kr. Endnu et stykke mod nord ligger lokaliteten Syvsig med en stor landsby fra yngre romersk jernalder (200-350 e.Kr.), og endelig er der nogle få hundrede meter mod øst i 1981 undersøgt en landsby, Lille Kleinbjerg, fra ældre germansk jernalder (350-525 e.Kr.). Alt i alt repræsenterer disse fem landsbyer højst sandsynligt den samme landsbys »vandring« inden for et begrænset område langs Syvsig Bæk nord for Vojens igennem 500 år.

Også andre steder fandtes bebyggelser fra den ældre del af jernalderen. Et stykke sydøst for Galsted undersøgtes lokaliteten Strandelhjørnvej med en landsby fra 1.-2. århundrede e.Kr. Der blev udgravet flere gårdsanlæg fra en landsby med gårdene liggende på en række. Denne landsby knytter sig tæt til den samtidige landsby ved Galsted og markerer både ligheder og forskelle til denne landsby, hvis ældste del er at opfatte som en typelandsby for den såkaldte Over Jerstal Kreds, stammesamfundet i Nordslesvig omkring Kristi fødsel. I forbindelse med naturgasledningen undersøgtes ganske tæt herved også lokaliteten Galsted By, en jernalderlandsby af en lidt yngre dato. Her blev der undersøgt adskillige jernudvindingsovne. Lige netop landsbyerne ved Galsted har længe været centrale landsbyer i museets undersøgelser af bebyggelsen i Sønderjylland i ældre jernalder, og med de to undersøgelser af

landsbyer i 2011 er området blevet endnu mere centralt for museet. Det skal i den forbindelse bemærkes, at hele Galsted komplekset kun ligger ganske få kilometer fra museets store undersøgelse af lokaliteten Østergård ved Hyrup, hvor endnu en samtidig jernalderlandsby blev undersøgt.

I juni måned deltog to af museets arkæologer i den lille prøvegravning, som museet i samarbejde med Nationalmuseet, Kulturstyrelsen, Museet på Gottorp, Moesgård Museum og Selskabet for Nydam Forskning foretog i Nydam Mose. Her gravedes fire søgegrøfter for at afklare, om de geofysiske undersøgelser, der blev foretaget i mosen i 2010, kunne bruges til at påvise fund. Det viste sig, at det kunne de ikke, men der blev dog fundet oldsager – bl.a. et spant og en planke formodentlig fra den sønderhuggede egebåd.

Fra en lidt yngre periode stammer udgravningen af en landsby i flere faser ved Rhedersborg vest for Rødekro. Her blev 2011 udgravet store dele af en landsby fra slutningen af ældre og begyndelsen af yngre romersk jernalder. Gårdene fra ældre romertid ligger grupperet omkring en lille lavning, mens de yngre gårde befinder sig nord, syd og vest herfor. Til den yngste landsby er der i 2011 udgravet 65 jernudvindingsovne, fem trækulsmiler samt en lille oven til ristning af malm, og der er ingen tvivl om, at vi her står med en landsby, hvor indbyggerne havde specialiseret sig i fremstilling af jern. Denne udgravning vil fortsætte i 2012.

Ser man på årets jernalderudgravninger i almindelighed, så falder det i øjnene, at ældre og yngre germansk jernalder er forholdsvis stærkt repræsenteret. Ved Syvsig blev der som omtalt undersøgt en stor landsby fra 4. og 5. århundrede. Allerede i 1980 var udgravningen af Syvsig en af de største på naturgastracéet, og med den nye udgravning i 2011 er denne landsby blevet væsentligt forøget. Der er dog meget tilbage, idet fortidsmindeområdet anses at dække et areal på op til 10 ha. I 2011 blev der undersøgt 28 hovedbygninger, hvoraf langt størstedelen tilhører landsbyen fra 4.-5. århundrede. En konsekvent brug af metaldetektor under udgravningen gav også et godt udbytte bl.a. i form af adskillige fibler fra perioden.

Karakteristisk for flere af disse bebyggelser var det, at de forsvandt, men at det område, hvor de havde ligget, atter blev bebygget flere århundreder senere, nemlig i løbet af vikingetiden. Både Syvsig og Jellinghave rummede således en landsby fra germansk jernalder og en landsby fra vikingetid. Karakteristisk for disse to vikingetidslandsbyer var, at de begge rummede grubehuse. Ved Jellinghave blev der inden for tracéet kun udgravet et enkelt grubehus, men til gengæld rummede fyldet heri lidt af en sensation, idet der på gulvet lå lerkarskår af Pingsdorf-keramik importeret fra Rhinegnene. Denne importkeramik findes meget sjældent i landlige miljøer som Jellinghave, og karret må være kommet til egnen enten via Hærvejen eller fra Ribe. At der i det samme grubehus fandtes keramik af en type tydeligt inspireret fra øst, gør kun fundet endnu mere interessant.

Vikingelandsbyen ved Syvsig bestod efter det oprindelige fund i 1980 udelukkende af grubehuse, hvorfor man dengang vurderede, at det drejede sig om en markedsplads af sæsonkarakter. Denne opfattelse ændrede de nye udgravninger på, idet der nu blev fundet langhuse fra regulære gårdsanlæg, og der blev udgravet grubehuse, der tydeligvis var blevet repareret flere gange

og derfor må have været i brug længe. Der er indtil nu undersøgt 34 grubehuse i Syvsig, og også her er der gjort specielle fund. Særligt skal fremhæves en sjælden engelsk sølvmønt slået for kong Burgred af Mercia (852-874). Mønten var rullet sammen og har sandsynligvis været båret som amulet, da den blev tabt i grubehuset mere end 100 år efter, den blev slået. Der findes kun seks eksemplarer af denne mønt, alle fundet i England.

To andre bebyggelser fra vikingetiden fortjener at blive fremhævet. Uldal Nord blev udgravet i 1980 og igen i 2011. Denne gang blev bebyggelsen suppleret med yderligere tre hovedhuse, det ene næsten 40 m langt. Uldal Nord ligger ikke langt fra Syvsig og Jellinghave og understreger dermed betydningen af dette område vest for Vojens, hvor hærvejsstrækningen skærer vejen mellem Ribe og Haderslev Fjord, i vikingetiden. Den anden landsby er Stagebjerggård ved Kolding, hvor der blev undersøgt fem langhuse fra vikingetid med tilhørende økonomibygninger og otte grubehuse. Netop denne bebyggelse fører os over i årets fund fra middelalderen, idet vikingelandsbyen Stagebjerggård direkte blev afløst af en landsby fra middelalderen.

På baggrund af keramikken kan middelalderbebyggelsen dateres til tiden 1000-1300. Der blev undersøgt 25 bygninger samt tre smedjer. I et af husene fandtes en kælder med et ildsted og ved en af vægstolperne blev der fundet en samling bronzeafklip. Sandsynligvis har kælderen været en slags arbejdskælder, og hele bebyggelsen må have været specialiseret på metalhåndværk. Ved lokaliteten Kragelund, ligeledes på Koldingegnen, blev der undersøgt en bebyggelse fra middelalderen med en meget velbevaret smedje, som de foreløbige analyser tyder på har været specialiseret til rensning af jern. Mere almindelige middelalderlige landsbyer er undersøgt på lokaliteterne Brønshøjgård I, Ballekær II samt Dalbygård II. Den sidste afslørede en gård i tre etaper, der uden tvivl er en del af det middelalderlige Dalby. Interessant ved denne gård var fundet af fire store karformede gruber fyldt med varmpåvirkede sten, men uden spor efter ild. Muligvis er disse gruber brugt til opvarmning af vand, måske i forbindelse med tekstilfremstilling eller bøjning af træ.

Og endelig et par fund fra nyere tid. Ved Gråsten Slot blev der foretaget ledningsarbejde, og her lykkedes det at påvise et N-S orienteret kampestensfundament fra en ukendt bygning til slottet fra 1600-årene. Endelig blev der i forbindelse med naturgasledningen stødt på et mindre teglværk fra begyndelsen af 1800-tallet ved Hessellod i Kolding Kommune. Der blev undersøgt fem ovne, hvoraf de fire afløser hinanden.

Fredede fortidsminder

I august 2007 underskrev afdelingen en aftale med Kulturarvsstyrelsen om på styrelsens vegne at varetage tilsynet med de fredede fortidsminder i de fire sønderjyske kommuner samt i Kolding og Fredericia Kommuner. Ved tilsynet skal afdelingen kontrollere, at beskrivelsen af fortidsmindet stemmer, at der ikke er foretaget indgreb i fortidsmindet eller i den beskyttede 2 meter zone rundt om fortidsmindet, ligesom der skal foretages en nøjagtig indmåling af anlægget med moderne GPS-udstyr. Afdelingen skal samtidig på Kulturarvsstyrelsens vegne foretage genbesigtigelser af fredede fortidsminder i forbindelse med sagsbehandling, og desuden er afdelingen indblandet i styrelsens

sagsbehandling af overtrædelser af bestemmelserne om beskyttede diger. Med Fredericia, Kolding, Aabenraa og Tønder Kommuner har afdelingen desuden indgået aftale om at kontrollere 100 meter zonen, når vi nu er der alligevel, og om at hjælpe kommunerne med at udarbejde plejeplaner og forslag til nye skilte. Haderslev og Sønderborg Kommuner har ikke ønsket at deltage i denne ordning. I de kommuner, afdelingen dækker, findes der i alt 2.191 fredede fortidsminder. Heraf er 1.115 i privateje, 659 ejes af staten og resten er krigergrave.

I 2011 har tilsynet med de fredede fortidsminder kørt på fuld kraft efter at have ligget stille i næsten 1½ år på grund af problemer med de tekniske hjælpemidler, som Kulturarvsstyrelsen skal stille til rådighed for tilsynet, samt med den database, som tilsynet anvender til at indrapportere forhold til Kulturarvsstyrelsen. Museet havde derfor ophobet en pukkel af tilsyn, hvoraf halvdelen blev afviklet i 2011, og den anden halvdel forventes afviklet i 2012.

Forskning

Igennem året var der flere projekter, der var igangsat i tidligere år, der fandt sin afslutning.

Først og fremmest drejer det sig om Anne Birgitte Sørensens store værk om vikingetids- og middelalderbebyggelsen på Østergård. Anne Birgitte Sørensen har arbejdet med Østergård igennem flere år og har nået fornemme resultater med sin forskning. Middelalderlandsbyen Hyrup, der er kendt under sit arkæologiske lokalitetsnavn Østergård, kommer uden tvivl til at spille en stor rolle i middelalderforskningen i de kommende år. Ikke andre steder har det været muligt på samme måde at undersøge og dokumentere en landsbys udvikling fra en enkelt gård i sen vikingetid til en landsby med syv gårde i midten af 1200-tallet – og resultatet har været overraskende for mange!

Afdelingens flerårige projekt med fokus på C14-dateringer af hustomter hovedsageligt fra jernalder, vikingetid og middelalder fortsatte igennem året. Hovedsigtet med projektet er at udvikle en statistisk holdbar metode til datering af huse, dvs. hvor mange prøver skal dateres, hvilke former for trækul og eller frø skal man benytte etc. for at være statistisk nogenlunde sikker på at få dateret netop det hus, man ønsker dateret. Samtidig er håbet, at vi kan nærme os en datering af hustomter, der ikke er afhængig af den traditionelle typologi, der synes at være behæftet med væsentlige mangler og fejlslutninger. Dette arbejde blev suppleret af en række nye dateringer i 2011 og skal afsluttes med en rapport 2013. Som optakt til dette store projekt begyndte afdelingen i 2011 at samle de fosfatanalyser, som afdelingen har fået udført igennem årene. I 2012 er det meningen, at alle disse analyser skal beskrives af de arkæologer, der har fået dem udført, med henblik på at publicere dem alle i 2013.

Endelig var museet medarrangør af en stor konference på i København under titlen: *Naturvidenskabelige metoder inden for arkæologi: Nye Metoder & Nye Resultater*. Konferencen var arrangeret i samarbejde med foreningen NatArk, der er en sammenslutning af virksomheder, institutter m.m., der arbejder med at udføre naturvidenskabelige undersøgelser for museer. Hensigten med konferencen var at præsentere de nye metoder samt at lægge op til at udarbejde

en hjemmeside, hvor alle de relevante metoder præsenteres på en sådan måde, at de ikke er længere end et klik væk for den arkæolog, der skal bruge en metode for at komme videre med sin forskning eller sin udgravning. Hjemmesiden vil blive præsenteret i 2012. Man kan linke til den her: <http://www.natark.dk/manual>.

Formidling

I 2011 var den store udstilling fremvisningen af Torben Sodes utrolige udstilling af glasperler fra alle tider og fra hele verden. Det var i alt væsentligt samleren selv, der havde arrangeret udstillingen, men afdelingen benyttede lejligheden til at vise nogle af de fine forhistoriske glasperler, der igennem tiden er blevet fundet i Sønderjylland.

I løbet af året åbnede en mindre udstilling om resultaterne af museets udgravninger ved Starup Kirke. De fleste af de fine genstande, der er fundet i området gennem flere år blev vist frem.

Igennem året fortsatte afdelingen den succes, det havde været i 2008 at arrangere en sommerferieaktivitet for børn med titlen: *I arkæologens fodspor*. Over nogle dage kunne børn i alderen 7-15 år, fordelt på to aldersgrupper, lære at arbejde som arkæolog. I 2011 deltog afdelingen atter i Forskningens Døgn med åbent hus på flere udgravninger, og afdelingen deltog som året før på Fællesdyrskuet i Aabenraa, hvor der blev fortalt om fredede fortidsminder. Noget nyt er deltagelse i Naturvidenskabsfestivalen, hvor der var mulighed for at se konservatorerne arbejde. De efterhånden traditionsrige »Renaissancevandring« i Haderslev havde også deltagelse af afdelingen, og endelig holdt afdelingen i efteråret et offentligt arrangement, hvor en række af afdelingens udgravningsledere fortalte om årets fund.

I den permanente udstilling var den store nyhed, at afdelingen endelig kunne åbne for den *Skrydstrup-kvinde installation* som der var blevet arbejdet på i flere år. Hele den gamle indledning til den permanente udstilling var blevet bygget om, således at man nu træder ind i en udgravning af en gravhøj, når man kommer op på 1. sal. Her kan man i en stor »sandkasse« udgrave forskellige dele af Skrydstrupkvindens grav, få historien bag de enkelte genstande digitalt på en skærm og derefter printe ens egen udgravning ud. Det har taget lidt tid i løbet af året at få det til at køre gnidningsfrit, men efterhånden var det kun publikums utålmodighed, der var et problem.

Sønderjyllands Historie v. Peter Dragsbo

Fra 1. januar 2011 er »Sønderjyllands Historie« et af Museum Sønderjyllands nye fagområder. Området består nu af: Sønderborg Slot, ISL-Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Historiecenter Dybbøl Banke, Dybbøl Mølle, udstillingerne på Augustenborg Slot samt Første Verdenskrig i landskabet.

Sønderborg Slot

Forskning og publicering

Inge Adriansen fortsatte sit arbejde med erindringssteder og nationale symboler. I foråret udkom hendes bog om den gensidige »Monumentensturz« i grænselandet siden 1848, bogen *Denkmal und Dynamit. Denkmälerstreit im*

Region Syddanmark og P.J. Schmidt Fonden bevilgede penge til en større undersøgelse af det turistmæssige potentiale ved og mulighederne for at flytte Zeppelinmuseet til den stadig stående flyhangar på luftskibsbasen ved Tønder. Foto: Museum Sønderjylland.

deutsch-dänischen Grenzland. Bogen, der var en udløber af det store arbejde med erindringssteder i Danmark, viser, hvorledes den danske side, i modsætning til manges traditionelle opfattelse, har været førende med ødelæggelse af »de andres kulturarv«, især i 1945. I det hele taget er temaet kulturarv og konflikt meget aktuelt i vore dages Europa, og Inge Adriansen har derfor også deltaget i det internationale netværk, CRIC, om omgangen med »besværlig kulturarv« og her bl.a. deltaget i en international konference i Paris-Verdun januar 2012.

Et andet kulturarvstema i 2011 var opsætningen af Isted-løven på Flensborg gamle kirkegård, hvor den oprindeligt stod 1862-64. Her deltog Inge Adrian-

sen med rådgivning bl.a. om soklen, et arbejde der også involverede museets afdeling for stenkonservering. Inge Adriansen har fulgt både diskussionen om »genrejsningen« og omtolkningen af det historiske sejrsmemorial til et vidnesbyrd og fred og forståelse i grænselandet. Om dette har Inge Adriansen bl.a. holdt forelæsninger på universiteterne i Dresden (12. februar) og Kiel (28. januar) og mange andre steder, ligesom hendes kalender har været fyldt med talrige foredrag om emner fra Sønderjylland overalt i landet.

I 2011 er også det fælles ph.d.-projekt *Da folket blev spurgt* mellem Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, Institut for Grænseregionsforskning på Syddansk Universitet og Kulturarvstyrelsen fortsat. Først og fremmest har Nina Jebens i september-oktober været på to studierejser til de andre europæiske afstemningsområder, Østpreussen, Øvreschlesien, Burgenland og Kärnten, og efter forudgående kontakt besøgt en lang række arkiver, museer og forskningsinstitutioner. Derefter har hun arbejdet i praktik på Sønderborg Slot, hvor hun har forberedt det europæiske afsnit af den kommende faste udstilling om *Folkeafstemninger og Genforening 1918-20*. Hertil har hun kunnet bruge en del af det materiale, hun har fået gennem sine studierejser, og samtidig udgives i marts 2012 en bog på dansk og tysk, *Bleibetreu/Vær tro. Agitation ved folkeafstemninger i Europa 1920-21*, med præsentation af en række af de spændende afstemningsplakater, som findes i de andre områder.

I juni 2011 udkom resultatet af registreringen af tysk og dansk arkitektur fra perioden 1864-1920 i form af Peter Dragsbos *Tyske og danske bygninger i Sønderjylland 1864-1920*. Den lille, rigt illustrerede bog, der er udgivet med stor støtte fra Kulturarvsstyrelsen, blev bagefter udsendt til alle kommuner, museer og bevaringsforeninger samt en lang række arkiver og private arkitekter i Sønderjylland, men har også solgt så godt, så den inden jul måtte trykkes i et nyt oplag. Også denne bog er et bidrag til revurderingen af den »besværlige« flernationale kulturarv i grænselandet.

Den vigtigste udgivelse fra Sønderborg Slot blev dog Inge Adriansen og Peter Dragsbos *Fem fyrsteslotte. Sønderborg, Nordborg, Augustenborg, Gråsten og Glücksborg*, årbogen for Slottet og Historisk Samfund for Als og Sundeved 2011. Bogen sætter fokus på, at vi i det østlige Slesvig har den største koncentration af kongelige og hertugelige slotte uden for København-Nordsjælland, og udfylder samtidig et længe næret savn, efter at tidligere monografier om Sønderborg og Augustenborg slotte for længst er udsolgt. Bogen gennemgår de fem slottes ejer- og bygningshistorie gennem storhed og fald, men behandler også i to sammenlignende afsnit slotshaverne og slotsbyerne.

2011 var også året, hvor det grænseoverskridende EU-Interreg-støttede projekt »Mindretalsliv/Minderheitenleben« – et samarbejde mellem Museum Sønderjylland, de to nationale mindretal med deres museer og arkiver samt Kulturstiftung Schleswig-Flensburg – kunne præsentere en række af sine resultater. Bl.a. som resultat af indsamlingsprojektet i 2009-10 kunne Danevirke Museum i april åbne dørene for en helt ny, permanent udstilling om danskhedens historie i Sydslesvig fra 1864 til i dag med særlig vægt på tiden efter 1920. I juni var der derefter åbning af de reviderede og udvidede udstillingsrum om det tyske mindretals historie på Deutsches Museum Nordschleswig. Endvidere kunne de to arkiver bag interviewprojektet i 2009-10, Studiefafde-

lingen og Arkivet ved Det danske Centralbibliotek, Flensborg, og Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe, Aabenraa, i december præsenterer bogen *Stemmer fra grænselandet/Stimmenaus dem Grenzland*.

Udstillinger

Den store begivenhed på udstillingsfronten i 2011 var åbningen 28. april af den nye faste udstilling om *Sønderjyderne i Første Verdenskrig 1914-18*. Udstillingen er den første af tre, der som led i den igangværende fornyelse af slottets faste udstillinger opbygges med støtte fra A.P. Møller og Hustru Chastine McKinney Møllers Fond til almene Formaal. I disse udstillinger afprøves et nyt koncept, hvor en kunstner udefra udarbejder den overordnede design-idé, mens slottets »udstillingshold« selv udarbejder det faglige indhold og det konkrete resultat. Til udstillingen om »Den store Krig« havde vi valgt kunstneren Ingvar Cronhammar. Cronhammar har med rummet skabt en lukket, feltgrå verden med mørke kiler overalt, der viser en »parentes« i historien, hvor et verdensbillede blev sprængt, og al civilisation ophørte. De mange ens montrer og maskingeværet i midten fortæller om krigens massemyrderier, og fra en mægtig forsænket roset i loftet kigger hundreder af sønderjyder, der har gennemlevet krigen ned på den besøgende. I udstillingen kører tre løbende billedserier på skærme, men ellers er AV-virkemidlerne i udstillingen i respekt for temaets alvor blevet begrænset til 10 fortællinger, der med jævne mellemrum lyder ned fra loftet.

Fra maj-juni begyndte så arbejdet på den næste af de tre udstillinger, *Folkeafstemninger og genforening 1918-20*, med arkitekten Poul Ingemann som designer. Denne udstilling, som åbner i 2012, bliver næsten diametralt modsat: lys, åben, venlig og med siddebænke som et gennemgående motiv som symbol på den demokratiske proces' sejr over grænselandsparternes tabte krige.

Selv om slottet i disse år har nedprioriteret særdstillingerne, blev der alligevel plads til flere mindre udstillinger: Claus Carstensen: *Identitet og nationalfølelse. Mit værelse – drøm og virkelighed. Børns forestillinger om eget værelse* (i samarbejde med Sønderborg Bibliotek). Sønderborg Kunstforenings påskeudstilling. Torkild Funder: *Billeder af en by* med smukke Ribe-billeder ledsaget af poetiske tekster. *Landmalerne* – en præsentation af landskabsmalere i nutiden med to sønderjyske gæster: Ole Prip og Dan Thuesen. *Godt brølt løve/Gut gebrüllt, Löwe* om Istedløven i billeder og karikaturer fra 1862 til vore dage.

Det skal ikke skjules, at satsningen på fornyelsen af de faste udstillinger frem for store særdstillinger går lidt ud over besøgstallet. Men det er efter vores mening vigtigt at få slået fast, at Sønderborg Slot er under forandring, og at alle de, der kender museet med udstillingerne fra 1970'erne, roligt kan besøge det mange gange igen: Der har siden 2006-07 været nyheder hvert år! I 2011 havde vi da også den fornøjelse, at Sønderborg Slot var nomineret til Bikubens danske museumspris for langt, godt arbejde. Vi »tabte« til kunstmuseer – men måske er vi stadigvæk i kikkerten?

Samlinger og registrering

Den største erhvervelse i 2011 var modtagelsen af alle de genstande, der blev indsamlet i Sydslesvig i 2009-10 i forbindelse med projekt »Mindretalsliv/

Nordborg Slot er et af de slotte, der blev sat fokus på i bogen Fem fyrsteslotte. De øvrige var Augustenborg, Gråsten, Sønderborg og Glücksborg. Foto: Museum Sønderjylland.

Minderheitenleben«, både de udstillede og de ikke-udstillede. Ifølge aftalen mellem Museum Sønderjylland og SSF samarbejder vi om indsamling med Danevirke-museet, hvis samlinger for fremtiden registreres som en del af Museum Sønderjyllands samlinger. M.h.t. sikringen af de nødvendige oplysninger faldt det så heldigt, at den projektmedarbejder, der stod for indsamlingen, nemlig cand.mag. René Rasmussen, fra 1. januar 2012 blev ansat som ny museumsinspektør på Sønderborg Slot. Han første opgave blev derfor at arbejde med velkendt materiale!

Slottet har også i årets løb fået andre værdifulde ting fra Sønderjyllands historie. En meget fin genstand var et blækhus af messing, som havde tilhørt den navnkundige danske rigsdagsmand Hans Andersen Krüger fra Bevtøft (1816-1881). Den vigtigste del af decorationen er et bånd, hvor der let skjult ses ordene »Artiklen/Paragraf 5«. Indskriften hentyder til § 5 i Pragerfreden 1866, hvor der på fransk initiativ var indføjet, at den nordlige del af Slesvig kunne få lov til at stemme om tilhørsforholdet. Krüger var den stærkeste forkæmper for paragraffen, der imidlertid blev slettet af Preussen og Østrig i 1878.

Endvidere købtes en række sjældne litografier fra borgerkrigen 1848-50. Litografierne bestod af 6 *Ansichten der Düppeler Schanzen*, tegnet af landskabsmaleren August Fricke (1829-1894), der havde deltaget i slaget på Dybbøl 1848 og derefter fik dem trykt i Braunschweig. Vi havde mange stik og billeder af Treårskrigen set fra dansk side, men denne tyske serie var indtil nu ikke nået til Sønderjylland!

Endvidere har vi fra 1864-krigen fået et sent vidnesbyrd, nemlig en serie af tegninger til personers rette forbindelse, udført af kirurgen professor Esmarch. Tegningerne blev i 1943 fundet under taget til skolen i Nybøl, der i 1864 havde været lazaret for preussiske soldater. Fra Genforeningen har vi bl.a. erhvervet en tegning med teksten »Vi er danske og vil vedblive med at være danske«, udført i 1919-20 af tegneren Max Petersen, der i afstemningskampen leverede motiver til både dansk- og tysksindede. Fra Første Verdenskrigs tid har Slottet i forbindelse med åbningen af udstillingen om »Den store Krig« fået en hel del materiale, bl.a. soldaterbreve og dagbøger, som har været gemt i de sønderjyske familier gennem 3-4 generationer. Sammen med fotografier og dokumenter fik vi i den forbindelse også et topersoners kaffestel, som en soldat fra Notmark havde med hjem til familien fra tjeneste i Kiel, hvor han var oppasser for en officer. Kopperne har malede motiver fra byen, dels Stadttheater, dels søbadeanstalten. Og endelig har vi fået fat i en smuk plakat fra 1949, udført af tegneren Aage Sikker Hansen, med teksten »DYBBØL-DAGEN. Grænseforeningens indsamling til fordel for Dybbøl Mølle«. Som det ses nedenfor, var det ikke sidste gang, Grænseforeningen samlede ind til det danske nationalsymbol.

Fra den ældre historie lykkedes det os også i slutningen af året på en Bruun-Rasmussen-auktion at erhverve en Christian 2.-mønt. Det specielle ved den er, at den var slået efter hans fængsling i 1532, formentlig i Malmø i forbindelse med oprøret i 1534. Rundt om kanten stod nemlig en interessant indskrift på latin: »Til minde om kongens uretmæssige fængsling i Holsten« - dvs. på Sønderborg Slot.

Museers samlinger er dog ikke blot et spørgsmål om indsamling af allerede producerede genstande. Undertiden kan et museum også, som led i udviklingen af fortællingerne, bestille et værk. Det lykkedes i 2011, da det efter ihærdig indsats lykkedes Sønderborg Slot at samle 800.000 kr. fra Ny Carlsbergfondet, Fabrikant Mads Clausens Fond, P.J. Schmidts Fond, BHJ-Fonden og Sportsgood-fonden til bestilling af et nyt historiemaleri med Dybbøl 1864 som tema af kunstneren Thomas Kluge. Thomas Kluge er især kendt som en fremragende portrætmaler, men har også udført et historiemaleri til Frederiksborgmuseet med det danske militær i Irak/Afghanistan som tema – og ideen er, at et moderne Dybbøl-maleri skal indgå i museets udstillinger om de slesvigske krige som et nyt og tankevækkende moment.

ISL-Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

Forskning og publicering

I starten af året var Kirsten Clausen ansat i fire måneder til at gennemføre en kulturhistorisk undersøgelse af de frivillige brandværn i Aabenraa og Sønderborg Kommuner. Baggrunden er de ændringer, der er i gang i beredskabsstrukturen, som medfører lukninger eller sammenlægninger af de frivillige værn. I projektet blev der ud over indsamling af billeder gennemført 19 interviews, og resultatet er blevet formidlet i en artikel i *Sønderjysk Månedsskrift*: »Bidt af en gal brandmand. De frivillige brandværn i Sønderjylland« (2011, s. 256-62). Projektet var støttet af museets Forskningsfond samt af Aabenraa og Sønderborg Kommuner.

Fra november havde Kim Furdal atter forskningsorlov til at færdiggøre projektet om *Lokalhistorie mellem hjemstavnhistorie og topografisk historie* – en kulturhistorisk undersøgelse både af lokal- og hjemstavnhistoriens historie, både i Sønderjylland og i Danmark-Tyskland, og et forsøg på at rehabilitere lokalhistorien, som den udføres af mange »almindelige« mennesker som en særlig erindringskultur og ikke bare nederste trin af historieskrivningen.

Som et led i projektet udgav ISL 9. januar 2012 antologien *På sporet af den tabte tid – tid, sted og hjemstavn i det moderne samfund*, redigeret af Kim Furdal. I bogen kaster ni fagfolk lys på forholdet mellem menneskene og stedet før og nu; fra museet har Inge Adriansen, Peter Dragsbo, Anne Blond og Kim Furdal bidraget med artikler.

Endnu et forskningsprojekt har været en indsamling af erindringer fra flygtninge og indvandrere i Aabenraa og Sønderborg sammen med Inge Adriansen, Sønderborg Slot. Resultatet blev artiklen »Sønderjylland – en kulturel smeltedigel« i Museum Sønderjyllands årbog 2011. Desuden har Kim Furdal foretaget en økonomisk-historisk undersøgelse af Aabenraa Havn i perioden 1920-2010 som led i arbejdet med infrastrukturens historie. Kim Furdal udgav også sammen med Ulla Lunn et hæfte om *Flensburger Dimensionen/Flensborg dimensioner* i forbindelse med åbningen af hendes Vestindien-udstilling på søfartsmuseet i Flensborg. Endelig har Kim Furdal videreført sit arbejde med sønderjyske kulturmiljøer og har i 2011 udgivet et hæfte om de danske skoler i Sydslesvig fra 1920 til i dag: *Danske skoler i modvind og medvind* i serien »Sønderjyllands kulturmiljøer«.

Samlinger og registrering

ISL modtager løbende afleveringer fra private, foreninger, institutioner og virksomheder. Den største aflevering i 2011 var fra Enstedværket, der i forbindelse med lukningen afleverede en flyttekasse med film og 29 ringbind med billeder, der belyser værkets historie efter udflytningen fra Aabenraa Havn i midten af 1950'erne. Her forestår et større registreringsarbejde og ikke mindst en digitalisering af filmene, så de bliver tilgængelige for offentligheden.

En af de værdifulde afleveringer kom fra Helge Krempin, der for et beskedent beløb solgte sine affotograferinger af billedsamlingen på Folkehjem i Aabenraa. Dermed kan ISL imødekomme de mange ønsker om gengivelser af det historiske portrætgalleri. Endvidere afleverede Anne Hagemann i efteråret 77 spolebånd, optaget af giverens far, journalist Bjørn Svensson. Båndene vil ikke kunne bevares og formidles, og derfor skal der skaffes midler til en digitalisering og registrering af samlingen.

2011 blev også året, hvor Museum Sønderjylland med ISL som projektleder kunne holde premiere på billedregistrerings-databasen Cumulus, der i 2011 blev lagt på museets hjemmeside under navnet *Sønderjyske Billeder*. Pionererne i publiceringen har været ISL og Sønderborg Slot, hvor cand.mag. Martin Franke har sikret projektets gennemførelse på fornem vis. ISL har p.t. registreret over 10.000 billeder i databasen, bl.a. postkortfabrikant Biehls samling fra 1920'ernes Sønderjylland og Aabenraa-fotograferne Peter og Holger Clausens fotosamlinger (1904-1960'erne). Fra Sønderborg Slot er store dele af samlingen af historiske fotos fra Sønderborg, Als og Sundeved registreret og lagt ud i

Cumulus sammen med registreringer af mindesmærker og krigergrave m.m. Cumulus er valgt som database, da den også bruges af de store statsinstitutioner Det kongelige Bibliotek, Rigsarkivet og Nationalmuseet og derfor kan forventes at være langtidsfunktionelt.

Bevaring

ISL vil i de kommende år påbegynde en systematisk scanning og nedfrysning af afdelingens negativsamling, efter at hjemstavnhistorikeren Theodor Möllers enestående samling af 110 glasnegativer fra Løgumkloster i 1920'erne er blevet scannet og nedfrosset efter »sølvspejl«-angreb. Også den digitale kulturarv indebærer som nævnt bevaringsmæssige udfordringer. Her har de store statsinstitutioner, Statens Arkiver, Det kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket etableret et såkaldt »bitmagasin« til bevaring af den digitale kulturarv i Danmark. Aftalen om magasinet med Kulturministeriet rummer også mulighed for adgang for andre kulturinstitutioner, og Museum Sønderjylland har derfor gennem ISL indgået en aftale om bevaring af museets digitale kulturarv i det nye digitale magasin. På nuværende tidspunkt drejer det sig om ca. 3 TB, primært fra ISL og Arkæologi Haderslev. Outsourcingen er ikke alene billigere for museet, men tilbyder også de bedste forhold for digital langtidsbevaring. Overførslen af det digitale kulturarv til bitmagasinet vil ske i løbet af marts-april 2012.

Historiecenter Dybbøl Banke

Årets store nyhed var, at Historiecenteret for første gang siden åbningsåret i 1992 nåede et besøgstal på over 50.000 besøgende – præcist 50.600, hvilket var 14 % mere end 2011, og samtidig steg omsætningen i butikken med over 26 %. Stigningen skyldes både den stadigt stigende interesse for 1864 – i kølvandet på den fornyede historieinteresse, Tom Buk-Swientys bøger, filmplaner mv. – og den stadigt fornyede og mere og mere alsidige formidling i den genbyggede skanse, som efterhånden giver de fleste andre videnscentre i landet »baghjul«.

Sæsonen blev indledt 18. april med en stor mediebegivenhed: Slaget, »genopført« i radioen med udsendte reportere, der fra kl. 10 fulgte slagets gang, suppleret med beretninger fra København og Berlin, alt sammen sendt fra et studie oprettet til lejligheden på Dybbøl Mølle. Her havde Anette Johnsen, DR, bl.a. besøg af Tom Buk-Swienty, Inge Adriansen og Uffe Østergaard, der var indkaldt for at sætte 1864 ind i et større perspektiv. Det var fremragende radio, der nåede bredt ud i befolkningen, og som siden er blevet genudsendt adskillige gange og har fået flere europæiske priser. Udsendelsen har også i høj grad bidraget til den gode sæson!

I 2011 fik Historiecenteret også en tiltrængt ansigtsløftning, hvor det uensartede design i skilte, plakater, plancher mv. blev afløst af en fælles designmanual med nyt logo, farver og skrifttyper. Også i den øvrige formidling er der sket ændringer, bl.a. i de ord, vi bruger i f.eks. undervisningstilbuddene. Et nyt forløb til ungdomsuddannelserne hedder f.eks. »Skyd en landsmand«, og der arbejdes med begrebet »national identitet« – begge dele for at understrege

de slesvigske kriges karakter af også at være borgerkrige. Endelig er Historiecenteret i 2011 gået ind i de sociale medier med en *facebook*-side.

Det store arrangement i dagene omkring 29. juni var »Kampen om Als«, som arrangeres af Historiecenteret i samarbejde med Sønderborg Kaserne. I 2011 valgte man at afholde arrangementet på den militære øvelsesplads ved Kær, lige ved Allsund, og takket være flere års erfaringer og en helt enestående hjælp fra kasernens personale og elever forløb det hele langt bedre end i 2010. Ca. 300 morgenfriske mødte op kl. 3 om morgenen for at opleve de preussiske soldaters landgang og de efterfølgende kampe. Resten af dagen var der lejr på pladsen, bemandet af *reenactors* fra flere lande, som også var godt besøgt. I de kommende to år skal »Kampen om Als« udvikles, så vi kan præsentere det helt store brag i 2014, 150-året for 1864.

Fra en giver i København har centeret og Sønderborg Slot fået foræret to tyske bagladekanoner af den type, som brugtes i 1864. De var i sin tid blevet solgt af Krupp til Belgien og var efter erobringen i 1914 blevet opsat som sejrstrøfæer på torvet i sønderjyske byer – for til sidst at havne i en privat have nord for København. Foræringen skete på betingelse af, at centeret lod to andre kanoner restaurere, hvilket er sket med hjælp fra værkstedet på Slesvigske Vognsamling. Vognsamlingens værkstedshold har også i 2011 lavet en flot forstilling til centerets 12-punds feltkanon og er nu gået i gang med at rekonstruere en preussisk belejringskanon af den type, der fra Gammelmark på Broagerland kunne skyde de danske skanser og Sønderborg by i grus.

Dybbøl Mølle

2011 var året, hvor man kunne nyde, at den langvarige restaurering, bortset fra en sidste kalkning, er afsluttet – og møllens besøgstal er da også på vej tilbage til det gamle niveau. For at sikre midler til den løbende vedligeholdelse, der ikke kan dækkes af den spinkle driftsøkonomi og tilskuddet fra Sønderborg Kommune, iværksatte Grænseforeningen i efteråret en landsdækkende kampagne for at rejse midler til Dybbøl Mølle. I mellemtiden kunne Dybbøl Mølle imidlertid iværksætte restaureringen af møllens stuehus for en bevilling fra A.P. Møller-fonden på 5,5 mio. kr. Restaureringen, der i skrivende stund går planmæssigt, forventes afsluttet i juni 2012, hvorefter de ansatte ved Dybbøl Banke i efteråret kan rykke ind på nye og bedre arbejdspladser, ligesom der bliver publikumsrum og gæsteforskerrum.

Af den vision for udviklingen på Dybbøl Banke, som møllen og historiecenterets formand, Jens Møller, lancerede i 2008, mangler nu kun det tredje og sidste trin, restaureringen af den historiske »Skansegård« til et formidlingscenter for civilbefolkningens vilkår i 1864 og frem til i dag sammen med beretningen om Røde Kors' indsats i 1864 og udviklingen af hjælpearbejde og humanitær folkeret frem til nutiden. I efteråret 2011 gik Dansk Røde Kors ind i sagen og har, med godkendelse af regeringen, sat en åbning af et sådant formidlingscenter i 150-året for 1864, 2014, på Røde Kors' internationale program. Lige før jul bevilgede Røde Kors 100.000 kr. til en forundersøgelse af de pædagogiske muligheder i et sådant center, som blev sat i værk 1. februar 2012.

Når talen er om 2014, er der i det hele taget mange initiativer undervejs.

For at sikre en koordinering af aktiviteterne samt for at udvikle de historiske aktiviteter i jubilæumsåret, blev der ligeledes på Jens Møllers initiativ i 2011 nedsat et sønderjysk udvalg med deltagelse af mange relevante parter. Samtidig er Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot med Inge Adriansen som repræsentant gået med i et nationalt netværk af museer og arkiver – herunder bl.a. Det kongelige Bibliotek, Rigsarkivet, Tøjhusmuseet og Frederiksborgmuseet – der skal udvikle et fælles foredrags- og udstillingsprogram. Og endelig har Region Syddanmark dannet et »Dybbøl-Forum« for udvikling af 2014 som krumtap til markedsføring af grænselandet, og heri deltager både møllen og museet.

Under møllen hører også siden 2009 det lille historiske *Bøffelkobbekobbelhus* med »graven ved alfar vej«. I 2011 flyttede den sidste lejer ud – og det viste sig, at huset var i ret dårlig stand bag tapet og tæpper. To mand fra Historiecenteret har gennem året knoklet for at få renoveret huset indvendig med bl.a. nye gulve og nyt køkken. I slutningen af året kom der så 175.000 kr. fra P.J. Schmidts fond til at få huset renoveret udvendigt med døre, vinduer og facade. Derefter vil huset igen kunne lejes ud – og samtidig arbejdes der for at få oprettet et lav af frivillige, der kan passe forhaven med den historiske soldatergrav og flagningen.

Kontoret for Bygningskultur

I 2011 har museets Kontor for Bygningskultur fortsat arbejdet med at koordinere hele museets nyere tids bevaringsarbejde – det såkaldte kapitel otte-arbejde – især med hensyn til nedrivningstruede og bevaringsværdige bygninger. Kontoret for Bygningskultur v/arkitekt MAA Flemming Sørensen koordinerer her arbejdet i hele museets område, hvor inspektører på afdelingerne i Aabenraa, Sønderborg og Tønder varetager den egentlige sagsbehandling i hvert deres område, mens Bygningskulturkontoret varetager arbejdet i Haderslev Kommune. Der er foretaget en række registreringer og skitseopmålinger af nedrivningstruede bygninger og gjort indsigelser i diverse nedrivningssager, ligesom kommuneplanarbejde er gennemgået og kommenteret. Endvidere deltager Flemming Sørensen i både Kulturmiljørådets arbejde og arbejdet i bevaringsråd eller samarbejdsgrupper i de enkelte kommuner.

Endelig har Kontor for Bygningskultur i samarbejde med museets Kulturmiljøråd for Sønderjylland 10. januar i Tønder afholdt den årlige konference for interesserede fra museet, kommunerne, Kulturmiljørådet og private arkitekter og tegnestuer. I 2011 var der særlig fokus på »Bygningskultur 2015« og Kultur(arvs)styrelsens kommende gennemgang af alle fredede bygninger i Sønderjylland. Men der var også orientering om A.P. Møller-fondens arbejde i Ballum og byfornyelse i Højer mm.

Sønderjyllands Kunsthåndværk og Kunstindustri v. Elsemarie Dam-Jensen
Fra 1. januar 2011 er »Sønderjyllands Kunsthåndværk og Kunstindustri« et af Museum Sønderjyllands nye fagområder. Området består af følgende afdelinger: Kulturhistorie Tønder, Drøhes Hus, Højer Mølle, Skærbæk og Ehlers Lertøjssamling.

Kulturhistorie Tønder

Forskning og publicering

Inger Lauridsen fortsatte i 2011 sit forskningsprojekt med titlen *Den tønderiske kniplingsindustri 1600-1864, dens internationale baggrund, økonomiske betydning, nationalt og regionalt samt den sociale historie vedrørende kniplerskernes liv og arbejdsvilkår og disses forholds indvirkning på Hertugdømmet Slesvig og især på Tønderregnen*. Projektet finansieres af Carlsbergfondet.

I november udkom også det tredje bind af Sønderjyllands Historie i form af Danmarks første regionale leksikon *Sønderjylland A-Å*, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. Inge Adriansen, Elsemarie Dam-Jensen og Lenart Madsen har lagt et meget stort arbejde både i redaktionen og i skrivning af utallige bidrag. Meget fortjent er leksikonet blevet modtaget med stor begejstring og måtte allerede inden jul trykkes i et nyt oplag!

Iben Eslykke Kristensen arbejdede med Tønderkniplingernes historie som forberedelse til en kommende basisudstilling og til Kniplingsfestival 2013.

Indsamling og registrering

Museet har i 2011 ikke iværksat større indsamlinger, men har forsøgt at begrænse tilvæksten af genstande, så man kun tager imod de helt relevante genstande i forhold til ansvarsområderne. Bl.a. har museet fra kniplersken Inge Skovgaard modtaget et stort materiale bestående af prikkebrev, bøger, kniplinger osv.

Formidling

Følgende særudstillinger er blevet vist i Tønder: *Guldsmede langs Vadehavet – en udstilling om guldsmede i Ballum og Skærbæk i 17- og 1800-tallet; Bore, Pi og Hüüw; Hovedtøjs- og dragttradition fra Vadehavsoerne og Knuder og knaster*.

Kulturmiljø- og kapitel otte-arbejde

Museets beliggenhed ved Tøndermarsken, Vadehavsområdet og den nye Nationalpark Vadehavet giver mange opgaver. Museets inspektører har været involveret i mange arbejdsgrupper med Vadehavets kulturhistorie og kulturmiljøer langs Vadehavet som tema, herunder undervisningsportalen *www.mit-vadehav.dk*, sitet *Historisk Atlas* og grupperne »Vadehavets Formidlerforum«, »Vadehavsinspektørgruppen« og »Vadehavssamarbejdet« (et kulturmiljø-orienteret samarbejde med kommuner og museer langs Vadehavet).

Drøhses Hus

I 2011 var Drøhses Hus rammen om udstillingen *Smukke Sting. 50 års korssting fra Haandarbejdets Fremme*. I 2010 havde foreningen Haandarbejdets Fremmes populære korsstingskalender haft 50 år jubilæum, og foreningen havde i den forbindelse fundet korsstingsbroderier frem fra de 50 år. Derudover var også nye broderier blevet syet efter de gamle forlæg, bl.a. for at kunne vise de mange muligheder, der er for at anvende korsstingsbroderi. I Drøhses Hus vises også udstillingen *Kniplinger fra Sønderborg Slots samling og Kniplingsgaver til museet 2009-2010*.

Et nyt tiltag var »Sommerknipling«, fire eftermiddage hen over sommeren,

Tre glade redaktører ved udgivelsen af bogværket Sønderjylland A-Å den 3. november 2011. Bag de tre ses museets nyerhvervelse, Per Kirkebys store billede Ludvigsbakke. Foto: Museum Sønderjylland.

hvor besøgende kunne få et førstehåndsindtryk af kniplingshåndværket i praksis; desuden blev der i efteråret afholdt to korsstingscafeer inspireret af udstillingen *Smukke Sting*.

Desuden blev en del af museets kniplinger vist på en udstilling om Tønderkniplingerne og kniplingshandelens historie på State Pushkin Museum i Moskva i perioden fra den 7. december 2011 til den 31. januar 2012. Udstillingen blev realiseret gennem en stor donation fra Toosbuy's Fond. Samarbejdet omkring udstillingen er foregået mellem Den danske Ambassade i Moskva, Pushkin Museet, Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Tønder og Dagmarskolen i Moskva, en danskstøttet knipleskole for russiske piger.

Højer Mølle

Forskning og undersøgelser

I forbindelse med projektet *Brød i Norden*, hvor afdelingen deltog sammen med Sønderborg Slot, gennemførtes en række interviews med brødfabrikken Kohberg A/S og gårdmølleriet Skærtøft Mølle, blandt andet med henblik på at undersøge virksomhedernes visioner og missioner på brødetts vegne, samt hvorledes »den nordiske madbølge« har haft indflydelse herpå.

I den forbindelse har Anne Marie Overgaard arbejdet med det sønderjyske rugbrød og gennemgået ældre kogebøger for opskrifter på traditionelt rugbrød – dvs. ikke formbagt. Der er i den forbindelse også gennemført en del

bageforsøg, som har resulteret i en opskrift på hjemmebagt sønderjysk rugbrød.

Formidling og udstillinger

1. april 2011 åbnede Højer Mølle for sæsonen med særudstillingen *Fra malaria til Margarethenspende – Sygdom og sundhed på Vesteregnet*, der bl.a. fokuserede på marskens udfordringer med rent drikkevand i begyndelsen af det 20. århundrede.

I maj 2011 lancerede museet sammen med Vadehavets Formidlerforum samt Mandø Mølle og Sønderho Mølle filmen *Møller langs Vadehavet*. Filmen er lavet af instruktøren Hans Wessing og er blevet til med støtte fra Kulturregion Vadehavet.

I forbindelse med Dansk Mølledag 2011 blev den nyrenoverede møllerbolig officielt indviet. En bevilling på 700.000 kr. fra A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal i 2009 betød, at Museum Sønderjylland kunne købe og renovere møllerboligen, således at museet nu råder over et samlet kulturmiljø i Højer, som i årene fremover skal være rammen om flere nye tiltag, især i forbindelse med temaet omkring brød og bagning.

Skærbæk

Forskning og undersøgelser

I forbindelse med udstillingen om Rømø-dæmningen har museet iværksat en undersøgelse af baggrunden for byggeriet af dæmningen som landvindings- og beskæftigelsesprojekt. Desuden har museet påbegyndt en interviewrunde af personer, der på forskellig vis har været knyttet til dæmningens opførelse eller vedligehold. Museet tager gerne imod henvendelser vedr. personer, der kunne bidrage til dokumentationen af Rømø-dæmningen.

Formidling og udstillinger

Årets særudstilling blev *Store drømme og jord under neglene – planer og realisering af en dæmning til Rømø*. Udstillingen vil også kunne ses i 2012.

I december lavede museet en lille udstilling om jul og juletraditioner i museets butiksvinduer ud mod hovedgaden, hvilket blev modtaget meget positivt.

Ehlers Lertøjssamling

På Ehlers Lertøjssamling havde man i 2011 igen mange spændende formidlingstiltag i samarbejde med lokale musikere og teaterfolk.

I juni var der *Jeppe på bjerg*-forestillinger og i september sopranoconcert.

Også samarbejdet med keramikere blev fortsat, så publikum foruden den store samling af lertøj også kunne se »levende« lertøjsproduktion.

Sønderjyllands Erhvervshistorie v. Stefanie Robl Matzen

Fra 1. januar 2011 er »Sønderjyllands Erhvervshistorie« et af Museum Sønderjyllands nye fagområder. Området består af følgende afdelinger: Kulturhistorie Aabenraa, Cathrinesminde Teglværk, Oldemorstof, Jacob Michelsens Gård og Slesvigske Vognsamling.

Forskning og publicering

På Cathrinesminde Teglværk undersøgte Torben Vestergård indvandring til teglværkerne, bl.a. fra Lippe-Detmold. Det resulterede bl.a. i artiklen »Indvandrere og udsving i teglindustrien« til Museum Sønderjyllands Årbog 2011. Derudover registreredes industrilandskabet omkring Danfoss; projektet gennemførtes i samarbejde med kommunen og betaltes af KUAS. Susanne Rudloffs *Kobbermølle. Kobber- og messingværket ved Kruså: Fra hammerværk til industrivirksomhed* blev udgivet som årsskrift for Museum Sønderjylland – Cathrinesminde Teglværk i samarbejde med Cathrinesmindes Venner og Museerne i Kobbermølle. Derudover blev der lavet et visionshæfte til et sønderjysk industrimuseum: *Jomfru Petersens tørrelade. Et sønderjysk industrimuseum på Cathrinesminde Teglværk*. Museumsinspektøren på Oldemorstof, Mie Ellekilde, arbejdede i fire måneder med en bevilling fra bl.a. KUAS med projektet »Der er så farligt ude på landet. Risici og arbejdsforhold i landbruget 1850-2000 – et spørgsmål om holdning?« og afsluttede projektet med en rapport. På Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa etableredes den nye skriftrække *Skrifter til Aabenraas søfartshistorie* med bind 1: *Af Kaptajn C.C. Fischers Erindringer* og bind 2: *Diamant-Petersen Kaptajn og diamanthandler i 1870'ernes Sydafrika*. Medlemmerne af støttegruppen omkring Jacob Michelsens Gård udgav i 2011 bogen *De glemte kager. En kulturhistorisk bagebog fra Museum Sønderjylland – Jacob Michelsens Gård*, som blev redigeret af Birthe Merete Jessen, Lene Bilde Freisig og Karen M. Michelsen. På grund af den store interesse for bogen udkom 2. oplag allerede i starten af 2012.

Samlinger og bevaring

På Cathrinesminde har maskingruppen fortsat istandsættelsen af Bukh-motoren fra Rebelsig Teglværk og forsynet den med en starttrykflaske. Paxmanmotoren har gennemgået en omfattende rensning af dyser og brændstofsystent og kører igen. Teglværksarkivet gennemgår en omfattende nyordning, hvorunder det registreres i Regin. Der fortsættes siden med Industriarkivet. Genstandsregistreringsefterslæb er under registrering i Regin, men det vil tage tid, og processen hæmmes af manglende magasinplads til genstande, der kræver indendørsklima.

Oldemorstof har i 2011 hjemtaget ganske få landbrugs- og gendarmerirelaterede genstande i 2011. Der registreres sideløbende, og 2012 vil stå i registreringens tegn. Luftfugtigheden på museets magasin er høj, men en affugter har hjulpet på dette problem.

På Vognsamlingen har man ud over konservering af en af dens egne vogne, en ponyvogn fra vognfabrikant Jensen i Højer, nyfremstillet et gelænder til Drøhses hus' kældertrappe i Tønder. Endvidere restaureret en tohjulet og en firehjulet trækvogn til DSB Museet i Odense. Der blev arbejdet videre på kopi af kanonlavetten til Danevirke.

Udstillinger

Cathrinesminde viste i sommeren 2011 en særudstilling om *Det elektriske Sønderjylland* om Sønderjyllands elforsyning, højspændingsværket og dets første direktør Jes P. Christiansen; dertil kom udstilling af Broagerlands

Kunstforening og Sundeved Husflid. På Oldemorstofte åbnedes den 1. april i stuehuset små, permanente udstillinger om Karsten Thomsen, Oldemorstofte historie, Hærvejen, Vildtbanevej og Padborg som baneby. Samtidig indviedes det nye publikumsområde med en ta' selv cafe i stuehuset, som har udviklet sig til et tilløbsstykke.

På Slesvigske Vognsamling vistes i 2011 særudstillingen *Håndværk i nye dimensioner – Knuder og knaster*, som åbnedes 1. marts og arrangeret i samarbejde med Danmarks Håndarbejds lærerforening og Danmarks Sløjdlærerforening. Udstillingen bestod af eksempler på skolebørns frembringelser i fagene sløjd og håndarbejde med udgangspunkt i ovennævnte titel. Fra 3. maj til 31. juli var Vognsamlingen vært for særudstillingen *Måstermyr – vikingemedens værktøj*, en udstilling bestående af rekonstruktioner af smedeværktøjet fra Måstermyr – udført af Ribe Vikingsmedelauget Regin – et gotlandsk fund der dateres til ca. 950-1000 og regnes af mange som den bedste kilde til viden om værktøj fra vikingetiden.

Kulturhistorie Aabenraa kunne i marts efter flere måneders lukning i forbindelse med husets renovering åbne sin nye permanente udstilling om Aabenraa og Sønderjyllands søfart. I sommer 2011 vistes i anledning af landstævnet for De Danske Folkedansere og De Danske Folkedanseres Spillemand i Aabenraa særudstillingen *Silke til Sønderjyske Brude og Bønder 1750-1870*. Silke blev valgt som emne, da det kombinerede områdets landbrugs- og søfartstraditioner. Der blev udgivet en udstillingskatalog til særudstillingen. Senere på året viste kunstnere fra MAP – *Maritime Art Project* fra Danmark, Tyskland og Norge forskellige installationer, video, musik og malerier – alle med udgangspunkt i museets fornyede søfartsudstilling. Dette projekt gennemførtes i samarbejde med Schifffahrtsmuseum Flensburg og blev præsenteret under ICMMs (International Congress of Maritime Museums) møde i Washington, som Stefanie Robl Matzen deltog i. Årets sidste særudstilling var en maleriudstilling med værker fra Nikolaus Störtenbecker, som viste havnebilleder fra byerne Aabenraa, Sønderborg og Flensburg.

Formidling og aktiviteter

På Cathrinesminde afholdtes i 2011 traditionen tro kulturmåned med Tre tenorer og en sopran, Lone Kühlmann, Sven-Bertil Traube og Tom Buk Swienty (i alt ca. 1.500 gæster). »Historisk Værksted« var booket fuld hele sæsonen. Som digitale formidlingsformer etableredes www.imslesvig.dk/ og www.imschleswig.de og en mobiltelefonguide til Industrimuseum Slesvig. På Oldemorstofte gennemførtes igen det meget populære »Sønderjysk Kaffebord« og til jul blev for første gang sat belysning op i det store kastanjetræ – dette lykkedes med hjælp fra en lang række firmaer, banker og butikker i Padborg. I december var der igen julestue for områdets børnehaver og vuggestuer. I juli åbnedes landbrugsmuseets digitale formidlingssatsning *Landbrugsmuseet i det 21. århundrede*, en digital platform med informationer om det historiske landbrugslandskab. Mie Ellekilde er derudover Museum Sønderjyllands repræsentant i samarbejdsprojektet *Historisk Atlas*. På Vognsamlingen holdtes en række koncerter med Modal Nodes Duo, Trio Mio og Duo Ullner/Sivebæk, der igen løb af stabelen tre fredage i august og en i september. Årets sidste

Udstillingen Absolut Avantgarde om maleren Franciska Clausen var det store tilbedsstykke på Brundlund Slot i 2011. Foto: Museum Sønderjylland.

arrangement var julemarkedet 2. søndag i advent. Kulturhistorie Aabenraa var igen medarrangør af en række maritime arrangementer, som foregik uden for museets mure. Blandt dem kan nævnes Værftsdagen på Kalvø, hvor der formidles historien om Jørgen Bruhns sejlskibsværft fra ca. 1850 (ca. 1.200 besøgende), Kanonfestivalen i Søgårdlejren og Kunstskeppet om bord på Gesine, hvor børn beskæftigede sig kreativt med områdets maritime sider. Flere af disse projekter indgår i Sønderborg 2017. På Jacob Michelsens Gård gennemførtes der ud over de traditionsrige og velbesøgte bageweekender også et fastelavnsarrangement og som del af kommunens »Aktiv Ferie« sammen med pottemageren Vibeke Erlang Christensen arrangementet »Leg med Ler« for børn, som på grund af den store interesse blev udvidet. I forbindelse med landsstævnet for De Danske Folkedansere vistes der forskellige arbejdende håndarbejdsværksteder på gården.

Sønderjysk Kunst v. Katrine Kampe

2011 var en usædvanligt år, hvor det lykkedes at finde velvilje og økonomisk bidrag fra adskillige fonde til arbejdet med de sønderjyske kunstnere. Det betød, at vi blandt andet kunne realisere et meget værdifuldt kunstkøb, tilrettelægge en særdeles bekostelig udstilling og tilbyde en lang række formidlingsprojekter til børn og unge. Året bød på kunsthistoriske udstillinger såvel som udstillinger med samtidens kunstnere, således at museets gæster kunne se skiftende fokus på sønderjysk kunst.

Sommerens udstilling med Franciska Clausens kunst fra hendes uden-

landsår mellem 1921 og 1931 blev en stor publikumssucces, som betød, at vi satte besøgsrekord i udstillingsperioden. Det havde stor betydning for synligheden af slottets tilbud, at JydskeVestkysten omtalte og formidlede udstillingen så intensivt, så avisens læsere blev informeret om, at man på Brundlund Slot kunne opleve, hvordan Franciska Clausen havde været banebrydende for kunstens udvikling. Vores samarbejde med JydskeVestkysten var særdeles frugtbar og givende for formidlingen af denne sønderjyske kunstner.

Gennem en længere periode har vi haft kontakt til bestyrelsen for Fonden Franciska Clausens Samlinger, der ejer Franciska Clausens efterladte samling. Bestyrelsen er blevet informeret om det kunstfaglige ansvarsområde, som vi arbejder med på Kunstmuseet Brundlund Slot, og vores store interesse i at formidle Franciska Clausens kunst. De blev også gjort bekendt med vores ønske om at få deponeret deres samling på slottet og i vores nuværende fine samling af nogle af kunstnerens hovedværker. Ligeledes er de blevet informeret om fremtidsplanerne for Kunstmuseet Brundlund Slot, hvortil der både er tale om udvidelsesplaner og ideer til fornyet fokus på Franciska Clausens kunst.

I september måned besluttede bestyrelsen, at samlingen skal deponeres på Kunstmuseet Brundlund Slot og således flyttes fra Trapholt i Kolding til Brundlund Slot i Aabenraa. Bestyrelsen for Fonden Franciska Clausens Samlinger har således sørget for, at Franciska Clausens kunst er kommet hjem til Aabenraa.

I de kommende år vil der være fokus på forskningsprojekter omhandlende sønderjyske kunstnere, og fællesprojekter med andre kunstmuseer nord og syd fra grænsen vil også komme til at spille en stor rolle for det faglige arbejde.

Samarbejde med andre institutioner

I 2010 indgik vi et samarbejde med Øregaard Museum i Hellerup om tilrettelæggelse af udstillingen *Absolut Avantgarde – Franciska Clausen 1921-1931* og i forbindelse med udstillingen *Astrid Kruse Jensen – Disappearing into the Past* samarbejdede vi med Stadtmuseum Schleswig i Slesvig, Rønnebæksholm i Næstved og Museet for Fotokunst i Odense.

Udstillinger

Leif Kath – Uden titel. Dansk Guldalder 1800-1850 – malerier og tegninger af kunstnere fra Sønderjylland. Absolut Avantgarde – Franciska Clausen 1921 – 1931. Astrid Kruse Jensen – Disappearing into the past. Sønderjysk kunst fra samlingen – nyerehvervelser.

Nordisk Kunst og Design v. Ove Mogensen

Kunstmuseet i Tønder fortsatte i 2011 sine bestræbelser på at udbygge sin kunstsamling med værker, der belyser væsentlige strømninger og aspekter af nordisk Kunst fra det 20. og 21. århundrede. To absolutte nøglepersoner i denne sammenhæng er billedkunstnerne Per Kirkeby og Svend Wiig Hansen. Begge kunstnere er hovedpersoner i dansk kunst og begge har et format, der

placere dem som internationale markante eksponenter for centrale sider af Nordisk Kunst.

Museet har gennem en årrække ejet ti såkaldte *tavler*, som Per Kirkeby udførte med tanke på placering på Kunstmuseet i Tønder. Ny Carlsbergfondet erhvervede disse tavler og skænkede dem til kunstmuseet i 2002. Tavlerne, der hver måler 122 cm x 122 cm, kan ses som skitseblade for Kirkebys originale naturmaleri. I forlængelse af disse tavler har det været kunstmuseets store ønske at erhverve et stort Kirkeby maleri, der så at sige omsætter kunstnerens skitser og maleriske anslag i tavlerne til et stort fuldgyldigt maleri. Ny Carlsbergfondet donerede et meget stort beløb i 2011, så Per Kirkeby kunne bestilles til at udføre et særligt maleri til kunstmuseet. Resultatet blev et enestående maleri *Ludvigsbakke*, der måler 300 cm x 455 cm. Maleriet er et hovedværk i museets samling, og sammen med de ti tavler er Per Kirkeby på unik vis repræsenteret på kunstmuseet.

Ligeledes med Ny Carlsbergfondets generøse støtte blev skulpturen *Mennesket-det ensomme dyr* fra 1995, udført af Svend Wiig Hansen, støbt i bronze i 2011 og skænket til kunstmuseet. Wiig Hansens kunstneriske univers, stærkt forankret i menneskets eksistentielle situation, er en væsentlig nøgle til forståelse af det særlige ved nordisk kunst.

Wiig Hansen var i mange år tilknyttet nordens måske væsentligste skulpturgalleri, Veksølund. Lederen af Veksølund, Jørgen Hansen, opbyggede igennem årene en stor samling af Wiig Hansens værker baseret på gaver fra Wiig Hansen. Jørgen Hansen døde i 2010; forinden havde han testamenteret hele sin Wiig Hansen samling til Kunstmuseet i Tønder. Samlingen befinder sig nu på museet og omfatter et halvt hundrede værker inden for maleri, skulptur, tegning, akvarel og grafik. Med denne gave kan kunstmuseet nu belyse alle sider af en af nordens vigtigste billedkunstnere. Som et væsentligt supplement til denne Wiig Hansen samling deponerede Ny Carlsberg Glyptotek 15 mindre bronzeskulpturer og et stort antal tegninger af Wiig Hansen på museet i 2011.

På Veksølund havde Jørgen Hansen indrettet et lokale, hvor en lang række af Danmarks førende billedhuggere udstillede små skulpturskitser udført i ler, papir, træ m.m. Disse skitser var alle forlæg for storskulpturer, hvoraf mange er blevet realiseret og opstillet i det offentlige rum. Hele denne Veksølundssamling omfattende flere hundrede skitser og modeller skænkede Jørgen Hansen ligeledes til kunstmuseet. Samlingen tæller bl.a. billedhuggere som Jørgen Haugen Sørensen, Ole Christensen, Bjørn Nørgaard, Ejler Bille, Bent Sørensen og Erik Heide.

Fremhæves skal endvidere en række papirarbejder af den danske installationskunstner Thorbjørn Lausten, som kunstmuseet erhvervede i 2011. Fra tidligere ejer museet to installationer af Lausten, dels *Interval* fra 1980 og dels *Drivhus* fra 1994/95. Erhvervelsen af papirarbejderne bidrager til forståelsen og uddybelsen af det særlige teknisk/videnskabeligt funderede kunstneriske univers, Laustens installationer formidler. Den danske fotograf Trine Søndergaard vakte opsigt på en udstilling på Glyptoteket i København med sin udstilling *Strude*. Udstillingen bestod af følsomme næroptagelser af unge kvinder iført folkedragter fra Fanø. Fotografierne fokuserede især på kvindernes

hovedbeklædning, den såkaldte strude. Ud over at fotografierne dokumenterede de mangartede hovedbeklædninger, rummede fotografierne en forunderlig ophævelse tid og stedbundenhed, således at fotografierne fra at være en kulturhistorisk dokumentation blev til en kunstnerisk manifestation. Kunstmuseet erhvervede to af disse fotos til sin fotosamling.

Udstillinger

Kunstmuseet i Tønder arrangerede i 2011 fire udstillinger: *Black and Black again*, der omfattede malerier fra perioden 1987-2010 af den engelske billedkunstner Ian McKeever, *Painting out of Time*, en retrospektiv udstilling med maleri af Kehnet Nielsen, fotoudstillingen *Strude* med fotografier af Trine Søndergaard og endelig en skulpturudstilling af den finske billedhugger Tommi Toija.

Orla Madsen

Institut for Grænseregionsforskning

Institut for Grænseregionsforsknings profil og forsknings- og prioriteringsområder er nærmere beskrevet i årsberetningen for 2009, jf. *Sønderjyske Årbøger* 2010, s. 253-54. Institutet er en del af Syddansk Universitet, beliggende på Alsion i Sønderborg.

Den 10. marts afholdtes i samarbejde med Sønderborg Participatory Innovation Research Centre et seminar om forretningsudvikling i Afrika, *Afrika – Fremtidens Vækstmarked*, rettet mod lokale virksomheder. Den 3. november gennemførtes en workshop om professional partnerudvælgelse for forskere og repræsentanter fra virksomheder i regionen. Herudover afholdtes den 28.-30. september et tværfagligt PhD and Student Seminar, *European Borders and Border Regions in Comparison*.

I samarbejde med Folkeuniversitetet gennemførte IFG i marts en forelæsningsrække ved professor Steen Bo Frandsen med overskriften *Dansk og tysk – et gammel naboskab i ny belysning*. Forelæsningsrækken præsenterede nogle tilgange til naboskabets historie, der ikke altid fulgte de traditionelle fortolkninger. I oktober fortsattes med *Erindringssteder og glemselssteder*, hvor foredragsholderen var museumsinspektør og adjungeret professor ved IFG Inge Adriansen.

Også i 2011 var Institut for Grænseregionsforskning medarrangør af *International Research Workshop* for ph.d.-studerende. Workshop'en, som gav en generel indføring i anvendelse af videnskabelige metoder for ph.d.-studerende, blev afholdt i perioden 2.-7. oktober. Det var 5. år i træk, at Syddansk Universitet havde fornøjelsen af at være vært for omtrent 85 ph.d.-studerende.

I samarbejde med det danske netværk for erhvervshistorie arrangerede IFG den 11.-12. april en konference om det sønderjyske erhvervslivs historie i 1800- og 1900-tallet. Under overskriften *Structural Change – in the 2nd half of the 20th Century – Research, Projects and Current Perspectives* arrangerede IFG den 13.-14. maj i samarbejde med IZRG, Flensborg Universitet, en konference om strukturændringer i Slesvig efter 1945. Den 22.-25. juni var Institut for Grænseregionsforskning medarrangør af en stor international konference om mindretalsprog: *XIII International Conference on Minority Languages General*

Theme »The Institutional Arrangements«. Den 29.-30. november afholdtes en konference for internationale ph.d.-studerende med titlen *Identity and Mobility from Cultural, Economic and Business Perspectives*. Konferencen var arrangeret af ph.d.-studerende ved IFG.

IFG's årlige festdag (»IFG på landkortet«) blev afholdt den 26. oktober. Hvert år er der fokus på et specielt emne eller fælles tema inden for IFG's forsknings- og prioritetsområder. I 2011 fokuseredes på emnet »At krydse grænser; mobilitet og arbejdsmarkeder«. I forbindelse med festdagen uddelte Sønderjyllandsfonden priser til årets dygtigste studenter.

Professor Steen Bo Frandsen, lektor Karen Margrethe Pedersen, lektor Martin Klatt og lektor Gerd Battrup har bidraget med artikler til opslagsværket *Sønderjylland A-Å*, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland og redigeret af bl.a. museumsinspektør Inge Adriansen, som ligeledes er adjungeret professor ved Institut for Grænseregionsforskning.

Elisabeth Vestergaard

Landsarkivet for Sønderjylland

Modtagelse af arkivalier

Landsarkivet modtog i 2011 Sønderjyllands Amts arkiver fra perioden 1993-2005. Dermed er alle papirarkivalier fra Sønderjyllands Amt siden 1970 samlet på Landsarkivet, hvor de lægger beslag på tæt ved halvanden hyldekilometer i magasinerne. Sønderjyllands Amt var i årene mellem de to kommunalreformer i 1970 og 2006 rammen om det regionale politiske liv. Derfor var det en vigtig begivenhed, at amtets omfattende arkiver nu er sikret for fremtidens historieskrivning om Sønderjylland. Derudover modtog Landsarkivet Politiregion III's arkiv. I alt modtoges 1.157 hyldemeter fra offentlige myndigheder og institutioner.

Blandt de private afleveringer skal nævnes amtsborgmester Kresten Philipsens privatarkiv og flere supplerende afleveringer til redaktør Bjørn Svenssons arkiv samt foreningsarkiver fra Dansk Kultursamfund af 1910 og Grænseegnens Arbejdsudvalg. I alt indkom 17 hyldemeter private arkivalier. Desværre tillod personaleressourcerne kun ordning og registrering af Svenssons store arkiv. Arkivmedhjælper Trine Christensen, der har været ansat siden medio oktober, arbejdede med dette.

DIP-projektet

Årsagen hertil var i første række, at så mange ressourcer som muligt måtte sættes ind på DIP-projektet, hvor DIP står for DAISY-indtastning i provinsen, dvs. indtastning af Landsarkivets arkivalier i Statens Arkivers arkivdatabase. Takket være en særbevilling kunne Lars Holmgaard Bak og Hans Segalt Hansen ansættes fra 1. maj udelukkende med henblik på denne opgave. Fra november ansattes endvidere Marianne Thaysen som studentermedhjælp med 10 timer ugentligt. Niels Christian Rotvig Jensen, der var ansat i virksomhedspraktik og løntilskudsjob fra april, arbejdede hovedsagelig også med DIP-projektet. DIP-bevillingen fortsætter i 2012, og ved det kommende årsskifte skal alle bind og pakker være inddateret og alle arkivalier pakket i moderne æsker forsynet med en etiket med stregkode. Der blev registreret 479 hyldemeter arkivalier på arkiv-

serieniveau og 2104 meter på arkivenhedsniveau svarende til, at hhv. 94,5 % og 82 % af den samlede bestand var registreret ved årsskiftet. Færdiggørelsen af DIP-projektet vil betyde et stort fremskridt for arkivets brugere.

Claus Jørn Lildholdt og Karen Harder Lildholdt arbejdede videre på frivillig basis med ordningen af Liefergemeinschafts arkiver. Dette store arbejde nærmer sig sin afslutning.

Læsesalen

Landsarkivet havde i 2011 2.379 besøgende på læsesalen. Det er en pæn fremgang i forhold til 2010, hvor besøgstallet var 2.003. Det tolkes derhen, at mange slægtsforskere er vendt tilbage til arkivet efter først at have udnyttet mulighederne på www.arkivalieronline.dk hjemmefra. Antallet af ekspeditioner var ligeledes voksende, 5.328 enheder mod 4.080 året før. Antallet af ansøgninger om adgang til arkivalier, der ikke er almindeligt tilgængelige, voksede også, fra 134 til 162. Stigningen er fortsat ind i 2012 og skyldes især udgivelsen af Henrik Skov Kristensens bog *Straffelejren* om Fårhuslejrens historie 1945-49. Mange tidligere fanger og navnlig deres efterkommere har i kølvandet på udgivelsen ønsket at se fangechartekker og dombøger fra retsopgøret.

Væksten i benyttelsen er sket på trods af en mærkbar indskrænkning i åbningstiden. Læsesalen er fremover åben tirsdag til torsdag kl. 9-16 og fredag kl. 9-13 samt den første og sidste lørdag i måneden i perioden fra oktober til april.

Læsesalens gæster benytter efterhånden kun sjældent kopierne af de danske kirkebøger på mikrokort. Derfor er den tidligere mikrofilmlæsesal blevet omdannet til et gruppearbejdsrum, hvor grupper på indtil en halv snes personer kan arbejde med arkivalier og samtale om dem.

Øvrig formidlingsvirksomhed

Landsarkivet har i 2011 øget antallet af arrangementer. Der blev som tidligere år gennemført kurser for nye arkivbrugere og kurser i DAISY både forår og efterår. Dertil kom værkstedskurser om alfabetiske lister og lægdsruller samt jordebøger som kilde til slægtsforskning, sidstnævnte ved Henning Mathiesen i forbindelse med det årlige brugermøde. En nyskabelse er foredragsserien »Arkivalier fortæller Sønderjyllandshistorie«, hvor Hans Schultz Hansen i foråret fortalte om politiets rapporter om det tyske overfald den 9. april 1940 og i efteråret om kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog som kilde til forholdet mellem dansk og tysk i 1840'erne. I samme serie holdt overinspektør Henrik Skov Kristensen i efteråret foredrag om Fårhuslejrens fangejournaler. Især dette foredrag blev et tilløbsstykke med 170 tilhørere – og efterfølgende et stort antal ansøgninger om adgang til fangejournalerne. En anden nyskabelse var serien »Samlinger i Sønderjylland«, hvor Dr. Broder Schwensen fortalte om Stadtarchiv Flensburg, som han leder. Også her var der mange tilhørere. Arrangementerne gav anledning til mange omtaler af arkivet i pressen.

Landsarkivet fik besøg af en 3.g klasse fra Aabenraa Statsskole under ledelse af adjunkt, tidligere arkivar Morten Andersen. Dette besøg kan forhåbentlig generere flere besøg af gymnasieklasser og et øget samarbejde med gymnasie-

skolen. Samarbejdet med Aabenraa Bibliotekerne blev fortsat ved et genbesøg på hovedbiblioteket på Haderslevvej.

Forskning

Den 11.-12. april afholdtes seminaret *Sønderjysk erhvervshistorie i 19. og 20. århundrede* på Alsion i samarbejde mellem Institut for Grænseregionsforskning, Museum Sønderjylland – Cathrinesminde Teglværk, Landsarkivet for Sønderjylland og Center for Erhvervshistorie. Hans Schultz Hansen indledte den første dag med en oversigt over Sønderjyske erhvervsforhold i det 19. århundrede. Leif Hansen Nielsen holdt foredrag om Jernstøberier og skibsværfter – metal som spydspids i Slesvigs industrialisering før 1914. Adjunkt Morten Andersen, Aabenraa Statsskole, tidligere Landsarkivet, indledte andendagen med en oversigt over sønderjyske erhvervsforhold i det 20. århundrede. Et koncentrat af Hans Schultz Hansens foredrag bragtes i *Pluk fra forskningen i Sønderjyllands* juninummer. I *Sønderjyske Årbøger* publicerede han desuden artiklen »Kontaktudvalget for det Tyske Mindretal – oprettelsen og de første år 1965-1973«. Leif Hansen Nielsen og Hans Schultz Hansen bidrog endelig med tilsammen 68 artikler til opslagsværket *Sønderjylland A-Å*.

Bygninger, bibliotek

For at fremme afviklingen af foredrag og kurser blev foredragssalen forsynet med en fast projektor og et nyt og større lærred. Ligeledes blev der indrettet et nyt møderum, som i 2012 er udstyret med videokonferencefaciliteter.

Den regnfulde sommer tilspidsede de problemer med for høj fugtighed i magasinerne, som Landsarkivet har haft siden installeringen af et nyt varmeanlæg. Heldigvis kunne de løses i et nært samarbejde med Bygningsstyrelsen og leverandøren.

Landsarkivets bibliotek rummer vedvarende mange værdifulde aviser, tidsskrifter, bøger og pjecer om Sønderjyllands historie. Der blev fulgt op med nyanskaffelser af de vigtigste udgivelser, men generelt har biblioteksarbejdet også i 2011 lidt under, at en stilling blev skåret væk i 2010.

Hans Schultz Hansen

Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Året 2011 brød med flere traditioner fra de seneste år. For første gang udgav afdelingen en bog sammen med kollegainstitutionen i det tyske mindretal i Nordslesvig. Årets anden bog henvendte sig specielt til den tyske flertalsbefolkning. På den måde knyttedes an til tankegangen ved Studieafdelingens grundlæggelse i 1963: ønsket om at præsentere dansk forskning også over for den tysksprogede flertalsbefolkning. Indadtil blev året præget af digitaliseringsprojekter, et nyt indsatsområde, som netop nu sætter dagsordenen i mange arkiver.

Publikationer og forskning

Den 5. april blev bogen *Zwischen Grenzkonflikt und Grenzfrieden. Die Dänische Minderheit in Schleswig-Holstein in Geschichte und Gegenwart* (340 sider, 214 illustrationer) præsenteret ved et pressemøde på Landesarchiv Schleswig-Hol-

stein i Slesvig. Bogen er en tysk udgave af den dansksprogede *Sydslesvigs danske historie*, som udkom i 2009. I den nye bog er den oprindelige tekst strammet op, og fremstillingen er ført frem til årsskiftet 2010/11. Bogens fire forfattere Lars N. Henningsen, René Rasmussen, Martin Klatt og Jørgen Kühl markedsførte bogen med i alt otte foredrag på tysk i Landesarchiv i Slesvig og Landesbibliothek i Kiel.

Årets anden bogudgivelse, *Stemmer fra mindretallene/Stimmen aus den Minderheiten – en interviewbog/ein Interviewbuch* (381 sider, ill. og indbundet), blev udgivet sammen med Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe in Dänemark og blev præsenteret i det tyske mindretals hovedsæde Haus Nordschleswig i Aabenraa den 8. december. Bogen gengiver 29 samtaler med medlemmer af de to mindretal, gennemført 2009-2010 som led i Interreg IVa projektet »Mindretalsliv«. Samtalerne er et kildemateriale, som bidrager til at besvare det brede spørgsmål: Hvad vil det sige at leve som mindretal?

Ved siden af disse formidlende aktiviteter stod det mere grundlæggende forskningsarbejde. Ph.d.-studerende Karsten Merrald Sørensen fortsatte sit arbejde om »Kirkebrug i Slesvig 1600-1850«. Lars N. Henningsen publicerede det første resultat af sine undersøgelser omkring liturgistriden i Slesvig i 1790'erne og udarbejdede manuskript til en bog om Istedløvens restaurering og genopstilling i september 2011. Bogen ventes præsenteret 25. juli 2012, 150 års dagen for løvens første opstilling.

Samlingerne

Arkivet voksede med 21 løbende meter. Blandt mange perler kan nævnes protokoller fra Flensborgs Christiansgarde 1816-55 og fra Flensborgs danske Borgerskole 1851-64, den ældste af alle mindretalsinstitutioner i Sydslesvig. Store afleveringer kom fra FDF/Frivilligt Drengeforbund, Sydslesvigs danske Ungdomsforeninger og flere SSF-sekretariater. Blandt personarkiverne kom arkiver fra kendte personligheder i grænselandet som lærerne Christian Stenz og Erik Krebs Lange, SSW-politikeren W.L. Christiansen, friserne Nann og Jens Mungard og Hans Hoeg. Arkivets enestående samling af soldaterbreve fra krigsårene 1939-45 blev udvidet med interessante breve og billeder fra Jens Berg, Agtrup/Løgumkloster, netop landskendt for sin erindringsbog på forlaget Gyldendal. Hertil kom et stort forretningsarkiv fra købmandshuset C.C. Petersen i Flensborg.

Billedarkivet blev øget med ca. 6.800 positiver og dias, filmarkivet med 50 film og lydarkivet med 175 optagelser på lydbånd og DVD. Digitaliseringen af lydbånd, film og billeder blev intensiveret så stærkt, at der måtte indkøbes nye separatservere til lagring af de betydelige datamængder.

Billedscanning og registrering i arkivprogrammet Arkibas blev fortsat, og den nyudviklede brugerflade Miniarkibas blev taget i brug straks ved fremkomsten i foråret. Ved årets udgang var fortegnelser over hovedparten af papirarkivet og over 6000 billedscanninger tilgængeliggjort på internettet via Miniarkibas.

Samtidig blev påbegyndt et nyt projekt »Sydslesvigs danske historie på film«. Målet er at bearbejde og tilgængeliggøre afdelingens samling af gamle

Sydslesvigfilm til en sammenhængende filmfremstilling af mindretallets historie fra 1920 til frem mod i dag. Ved årets udgang forelå filmmaterialet for tiden 1920-45 foreløbigt bearbejdet, således at produktion af de færdige DVD'er kan indledes. Endelig blev taget skridt til onlinepræsentation af afdelingens bøger på hjemmesiden. Ved årets udgang var 52 af samtlige 82 bogudgivelser tilgængelige til læsning og download på hjemmesiden.

Medarbejdere

Afdelingens tidligere medarbejder, René Rasmussen, var beskæftiget som arkivar fra april til årets udgang, hvor han tiltrådte en fast ansættelse som museumsinspektør i Museum Sønderjylland, Sønderborg Slot. Hans vidtspændende arbejde som historisk forfatter og formidler blev den 28. april belønnet med tildeling af Grænseforeningen i Sønderborgs ærespris. »Projekt lyddigitalisering« blev varetaget af Martin Bo Nørregård under en projektansættelse sidst på året.

Lars N. Henningsen

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 2011

Historisk Samfund for Sønderjylland 2011

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 21. april 2012 årsmøde på Hotel Harmonien i Haderslev. 70 medlemmer deltog i årsmødet. Formanden for Haderslev kreds, Karl Erik Olesen, fortalte om Harmoniens historie og valgtes på generalforsamlingen til dirigent. Han konstaterede, at årsmødet var indvarslet i henhold til foreningens vedtægter og gav ordet til formanden, Hans Schultz Hansen, der aflagde følgende beretning:

Sønderjylland A-Å

Den 3. november sidste år var en milepæl ikke blot i året 2011, men i hele vor forenings historie. Dagen var en festdag i dobbelt forstand. På Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Tønder præsenterede vi for halvandet hundrede tilhørere opslagsværket *Sønderjylland A-Å*, og samtidig markerede vi afslutningen på vort store projekt med en moderne formidling af landsdelens fortid i bogform, der også omfatter *Sønderjyllands Historie* bind 1 og 2 fra 2008 og 2009. Derfor var det helt på sin plads med musikledsagelse fra talentlinjen på Tønder Kulturskole, kaffebord med sønderjyske specialiteter og fællessang, men hovedpunktet var naturligvis redegørelsen for værket ved dets tre redaktører Inge Adriansen, Elsemarie Dam-Jensen og Lennart S. Madsen.

Sønderjylland A-Å er et alfabetisk opslagsværk på 439 sider med tæt ved 1000 stikord beskrevet af næsten 100 forfattere, der er specialister på deres felt. Værket spænder fra oldtid til nutid og fra Kongeåen til Ejderen og omhandler landsdelens natur, geografi, historie, mennesker, erhverv, kultur og kunst. Bogen er solidt indbundet og overdådigt illustreret. Den er Danmarks første regionale leksikon.

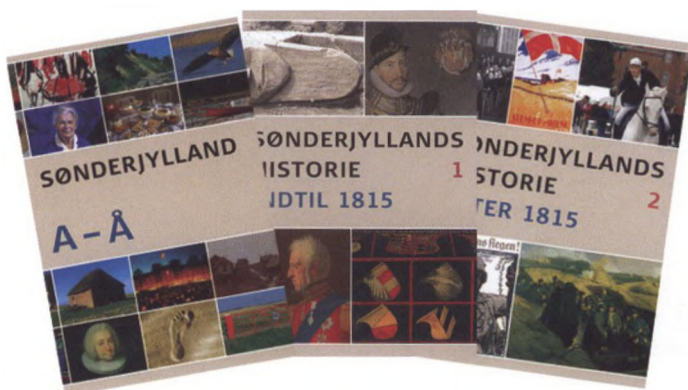
Modtagelsen har helt været derefter. I pressen blev *Sønderjylland A-Å* både betegnet som et »mesterværk« og et »pragtværk«, som »seriøs historieformidling med plads til nutid« med et »endog særdeles fornemt« resultat med »stor appel til det øvrige land«. Hele raden rundt var anmelderne begejstrede. Det var bogkøberne også. Første oplag på 5.100 stk. var udsolgt allerede lige før jul. I hast bestiltes et andet oplag på 2.500 stk. Også det blev der gjort stort indhug i endnu i 2011, og det gode salg er fortsat efter nytår. På nuværende tidspunkt, hvor efterspørgslen har nærmet sig det almindelige, er der 1500

stk. tilbage. Helt som tilsigtet står foreningen dermed med et pænt lager både af *Sønderjylland A-Å* og *Sønderjyllands Historie 1-2*, som vi kan forsyne bogkøberne fra i de kommende år. For det er værker, hvis »sidste salgsdato« ligger adskillige år ude i fremtiden. Der vil næppe komme afløsere lige med det samme.

Sønderjylland A-Å trak et pænt salg med sig af *Sønderjyllands Historie 1-2* og medvirkede til at fastholde vort medlemstal, så det ved indgangen til 2012 var på 2.474 mod 2.476 et år tidligere. Det er faktisk i sig selv lidt af en præstation, eftersom vi hvert år mister ca. 10% af medlemmerne som følge af dødsfald, fraflytning og andre former for udmeldelse.

Mange gode kræfter har andel i den markante succes, som *Sønderjylland A-Å* er blevet. Det gælder i første ombæring redaktørerne og forfatterne, billedleverandørerne, omslagsdesignerne og trykkeriet, men også PR-udvalget og sekretariatet, der har været oppe på stikkerne med udsendelse af pressemeddelelser, udarbejdelse og spredning af salgsbrochurer, udarbejdelse og lancering af særtilbud overfor store kunder, udsendelse af anmeldereksemplarer, rundtur til boghandlerne, salg i forbindelse med bogmessen i København og arrangementer i den sønderjyske landsdel, udlevering direkte til medlemmerne og forsendelse med posten og meget andet.

Det hele var imidlertid ikke blevet til noget uden solid opbakning fra forskellige myndigheder og fonde: Alving Fonden/Grænsforeningen, Amtsmuseumsrådet for Sønderjyllands Amt, A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal, Dansk Kultursamfund af 1910, Kulturministeriet, Oberst H. Parkovs Mindefond, P.J. Schmidt-Fonden, Svend Beck, Peter Holm og Vagn Jacobsens Almene Fond, Sydbank Sønderjyllands Fond og Sønderjyllands Amt.

Den 3. november 2011 kunne Historisk Samfund for Sønderjylland præsentere Danmarks første regionale leksikon *Sønderjylland A-Å*, og samtidig markerede foreningens afslutningen på sit store projekt med en moderne formidling af landsdelens fortid i bogform, der også omfatter *Sønderjyllands Historie* bind 1 og 2 fra hhv. 2008 og 2009.

Sønderjyske Årbøger

Ud over *Sønderjylland A-Å* har 2011 ikke budt på bogudgivelser. Men med vore to tidsskrifter, *Sønderjyske Årbøger* og *Sønderjysk Månedsskrift* er der nok ingen af vore medlemmer, der løb tør for læsestof.

Sønderjyske Årbøger 2011 indeholdt syv meget forskellige artikler, der i tid strakte sig fra Lø Herred i 1635 til 1970'ernes Skærbæk. Svend Jacobsen gav på grundlag af den bevarede tingbog fra 1635 et spændende indblik i »Liv og død i Lø Herred i 1635«. Lars N. Henningsens bidrag handlede om en »Værdikamp på revolutionstiden«. Striden stod om en ny kirkeliturgi i Haderslev provsti 1797-98. En folkelig protestbevægelse greb Sønderjylland, da regeringen i København indførte en reform af gudstjenestens indretning. Det førte til sammenstød mellem befolkning, præster og embedsmænd. Som andre unge sønderjyske mænd blev Peder Rostgaard Evald indkaldt til tysk krigstjeneste 1914-1918. Hans »Erindringer fra Første Verdenskrig« blev udgivet med et forord om forfatteren af hans to døtre, Kirsten Rostgaard Petersen og Anna Rostgaard Rasmussen.

Mogens Rostgaard Nissens artikel handlede om den tyske gesandt i København 1936-1942, »Cécil von Renthe-Fink og grænsespørgsmålet«. Renthe-Fink sad i en helt central position, da det dansk-tyske grænsespørgsmål truede med at blive akut i 1940. Mindretallet var også emnet for Hans Schultz Hansens artikel om »Kontaktudvalget for det Tyske Mindretal – oprettelsen og de første år 1965-1973.« Etableringen af kontaktudvalget var et konkret udtryk for afspændingen mellem flertal og mindretal siden 1950'erne.

Tøndermarsken blev afvandet i årene 1925-1933. Det store ingeniørprojekt indvandt megen ny landbrugsjord, men dette »Indgreb i marsklandets sjældne og særegne skønhed« fremkaldte også kritiske røster. Blandt dem var kunstmaleren Emil Nolde. Søren Eller redegjorde for det store afvandingsprojekt – og for Noldes mindre indgribende alternativ. Vestkysten var også emnet for sociologen og forfatteren Henrik Dahls »Skærbæk minder« fra tiden 1968-1978. Barndomsbyen Skærbæk er jævnlige dukket op i hans forfatterskab – og ikke altid for det gode.

Ved udgivelsen udtrådte Andrea Graw-Teebken, Hans-Ole Mørk og René Rasmussen af årbogens redaktion. Foreningen skylder alle tre hjertelig tak for deres indsats i de forgangne år. Nye i redaktionen fra årgang 2012 er Anne Marie Overgaard og Mogens Rostgaard Nissen.

Sønderjysk Månedsskrift

Som det har været tilfældet siden starten i 1924, har hovedvægten i *Sønderjysk Månedsskrift* også i 2011 ligget på det kulturhistoriske stof. Spændvidden har været bred fra artikler om bl.a. det sønderjyske brandværn, Sønderjyllands første krematorium, træk og slip i Aabenraa til nyere gårdtyper nord og syd for grænsen. Der har dog også været plads til det mere traditionelle historiske stof som »En plads i solen« om det tyske kejserrigets flådepolitik i begyndelsen af 1900-tallet og presseensuren i de første uger af besættelsen. Blandt det mere aktuelle stof i 2011 kan nævnes kulturminister Per Stig Møllers tale ved genindvielsen af Istedløven i Flensborg og en artikel om Kobbermølle-museets fremtid – foruden den kvartalsvise grænselandskronik. I alt er det

blevet til 320 sider med 32 artikler og 30 bogomtaler. Redaktionen bestod i 2011 uændret af Kim Furdal, Elsemarie Dam-Jensen og Lennart S. Madsen. Ny var derimod tilføjelsen på kolofonen – at *Sønderjysk Månedsskrift* udgives af Historisk Samfund for Sønderjylland »i samarbejde med Museum Sønderjylland«. Og snart vil vi se endnu en tilføjelse – at det sker »med støtte fra Kulturfokus«. Den sønderjyske Kulturaftale ydede nemlig også i 2011 et solidt tilskud til månedsskriftes udgivelse, og det har man ønsket skulle fremgå af bladet. Derudover var der tilskud fra Kulturministeriets Bladpulje, Dansk Kultursamfund af 1910, Alving Fonden og Traugott Møllers Fond.

Skurke og Helte i Sønderjyllands historie

I 2010 havde Historisk Samfund en foredragsrække om *Skurke og Helte i Sønderjyllands historie*. Foredragene blev holdt i otte udvalgte forsamlingshuse. I 2011 fortsatte denne række med nye skurke og helte og denne gang med foredrag på Skærbæk Realskole samt Museum Sønderjyllands afdelinger i Haderslev, Aabenraa, Tønder og Sønderborg. Stefan Pajung fortalte om brodermorderen kong Abel, Carsten Porskrog Rasmussen om dronning Margrethe 1., Mikkel Leth Jespersen om hertug Hans den Ældre, Vivi Jensen om dronning Dorothea, René Rasmussen om redaktør Margrethe Wildenrath Krabbe, Axel Johnsen om rigsdagsmand H.P. Hanssen, Louise Klinge om grænseluseren Karen Poulsen, Hans Schultz Hansen om gårdejer og selvstyreleder Cornelius Petersen, Inge Adriansen om KZ-fangen og forstanderinden Johanne Hansen og Dennis Larsen om KZ-fangevogteren Gustav Alfred Jepsen. Tilhørerantallet varierede fra 27 i Skærbæk til 150 i Sønderborg, mens der kom omkring 60-85 de tre andre steder. Det må betegnes som ganske tilfredsstillende. Der var enighed i styrelsen om, at landsdelens nordvestlige hjørne også fremover skal huskes ved tilrettelæggelse af foredragsrækker. Foredragsrækken var vel tilrettelagt af René Rasmussen, Inge Adriansen og Mikkel Leth Jespersen, og de to sidstnævnte redigerer tillige den bog med biografier over sønderjyske skurke og helte, der vil udkomme senere i år.

Kurser i Sønderjyllands historie – årsmøde

Foreningen har i 2011 på ny medvirket ved planlægning, foredrag og bogsalg i forbindelse med to kurser i Sønderjyllands historie. I februar var der som året før ugekursus i Sønderjyllands historie på Idrætshøjskolen i Sønderborg, og i maj en weekend med samme tema på Sandbjerg arrangeret af Folkeuniversitetet. Der var henholdsvis 56 og 72 tilmeldte til de to kurser, og de var opmærksomme tilhørere og dygtige bogkøbere. Historisk Samfund skylder derfor begge samarbejdspartnere tak. Idrætshøjskolen vil også i 2012 og 2013 have kurser med relation til landsdelens historie.

Vort årsmøde 2011 fandt sted på Refugiet i Løgumkloster. Det samlede som de senere år ca. 85 deltagere. Efter generalforsamlingen holdt fhv. chefkriminalinspektør Hans Jørgen Bonnichsen foredrag »Barn af grænselandet. Er det en gave eller en forbandelse at være en hybrid mellem to kulturer«. Det tog udgangspunkt i maleren Emil Noldes liv på skellet mellem dansk og tysk. Efter foredraget var der rundvisning i klosterkirken ved Gunvor Sandvad og på krigsfangekirkegården fra 1. Verdenskrig ved Inge Adriansen.

Udflugter

Årets store udflugtstilbud var en tredagestur til fyrstendømmet Schaumburg-Lippe, hjemsted for de schaumburgske grever, som mellem 1111 og 1459/1640 havde en rolle som landsherrer i dele af Holsten og Slesvig. Førstedagen gik til Stadthagen med grevernes slot og pragtfulde mausoleum og slægtens stamsæde på borgen Schaumburg. Lørdagen var henlagt til fyrstendømmets hovedby Bückeburg med besøg i slot, kirke og den berømte hofrideskole og derefter i det velbevarede middelalderkloster Möllenbeck. Bindingsværksbyen Rinteln var udflugtens hotelbase, og her var der byvandring søndag formiddag. Et forblæst højdepunkt blev bådturen til fæstningsøen Wilhelmstein midt på søndagen, indtil bussen med de 46 deltagere og turlederen Carsten Porskrog Rasmussen og Lars N. Henningsen ved 14-tiden indledte turen hjemad.

De kulturhistoriske vandringer gik i 2011 til udvalgte sønderjyske frigårde. Frigårdene var store gårde i Nord- og Mellemslesvig, som i senmiddelalderen blev udstyret med særlige privilegier, der placerede dem mellem de almindelige bondegårde og adelens hovedgårde. De kendes ikke i det øvrige Danmark. Det første besøg var på Oldemorstoft i Bov Sogn, som Mikkel Leth Jespersen fortalte om. Dernæst gjaldt det frigårdene Grarupgård, Vandlinggård, Roskæmmergård, Olufskær og Lunding på Haderslev Næs, hvor Lenart S. Madsen var guide. Sidste besøg fandt sted i Bylderup kirke, hvor Mikkel Leth Jespersen fortalte om den nok mest kendte frigårdsejer, Nis Henriksen på Hajstrupgård, og hans efterkommere, der sad inde med herredsfogedembedet i Slogs herred i 1500–1600-tallet. Der var ca. 30 deltagere ved de tre besøg.

Arbejdet i kredsene

Adskillige udflugter blev traditionen tro arrangeret af Historisk Samfunds fem kredse. Haderslev kreds var på Årø og i Flensborg. Også Aabenraa kreds besøgte Flensborg gamle kirkegård i anledning af Istedløvens genindvielse og museet for kasernen i Mørvig. Sammen med Aabenraa Turistforening stod kredsene desuden for en udflugt til Sikringsstilling Nord, byvandring i det gamle Aabenraa og besøg på Aabenraa kirkegård. Sønderborg kreds besøgte i forbindelse med sin satsning på egnens industrihistorie både Cathrinesminde Teglværksmuseum og Deutsches Museum Nordschleswig, der har til huse i den tidligere villa til Eksportbryggeriet i Sønderborg, ligesom kredsene stod for en byvandring med Peter Dragsbo omkring samme tema. Der var endvidere besøg i Notmark kirke. Tønder kreds arrangerede en tredages bustur ad Hærvejen fra Hjordkær til Hamborg. Sydslesvig kreds lod sig også inspirere af Istedløvens tilbagekomst og arrangerede et møde på selve dagen den 10. september med foredrag og underholdning ved Københavns Universitets Studenterangere.

I det hele taget var 2011 et meget aktivt år i kredsene. Der var også foredragsmøder. Haderslev kreds holdt to foredragsmøder, hvor Kai Joel Schmidt fortalte om Finnebørn i Danmark og Mogens Asmund om de første og de sidste banker i Haderslev Amt. Aabenraa kreds var traditionen tro medarrangør af afstemningsfesten på Folkehjem og arrangerede foredrag ved Lars N.

Henningsen om Istedløven. I Sønderborg kreds fortalte Christian Bo Bojesen på kasernen om revolutionen i 1918 og viste en film om denne begivenhed, mens Jørgen Fink holdt foredrag om Solofabrikken. Tønder kreds havde foredragsaften med Henrik Becker-Christensen, der fortalte om Hærvejen som optakt til foreningens førnævnte udflugt. Sydslesvig kreds holdt foredragsmøde om og i samarbejde med Sydslesvigsk Vælgerforenings Ungdom og dens historie. Og så har der traditionen tro været generalforsamlinger i kredsene og fællesmøder med de lokalhistoriske foreninger og arkiver i området.

Øvrige aktiviteter – styrelsens arbejde

Foreningens PR-udvalg har i 2011 arbejdet videre med en ny hjemmeside for Historisk Samfund, som nu er klar til test. Ud over et nyt grafisk udtryk og en mere overskuelig inddeling rummer den bl.a. bedre moduler til bestilling af bøger og andre ydelser, og den er forberedt til ud over præsentationen af foreningen og dens tilbud også at udvikles til en ny platform for vores formidling af Sønderjyllands historie.

På årsmødet i Løgumkloster redegjorde formanden for foreningens holdning til Aabenraa Kommunes omdannelse af Genforeningshaven til et nyt byrum og de efter vores mening uheldige konsekvenser, dette havde for en passende placering af monumentet for H.P. Hanssen. Hen mod årets udgang modtog foreningen en venlig anmodning fra Aabenraa Kommune om at medvirke ved opsætningen af en informationstavle om H.P. Hanssen. Vi fandt, at vi burde opgive vores tidligere afvisning af at medvirke, og resultatet blev, at der forud for H.P. Hanssens 150-årsdag kunne opsættes en dansk-tysk-engelsk informationstavle ved monumentet.

Ligeledes på årsmødet i Løgumkloster blev Aage Ladegaard indvalgt i styrelsen, hvor han overtog kassererposten efter Henning Mathiesen. Det har imidlertid vist sig, at det ikke har været helt så nemt at erstatte Henning Mathiesen og hans store viden om økonomistyring og foreningsdrift. I hvert fald meddelte Aage Ladegaard ved årsskiftet, at han ikke mente at kunne afse den fornødne tid til opgaven. Vi nedsatte derfor en arbejdsgruppe bestående af formanden, Mogens Asmund, Hans-Ole Mørk og vores sekretariatsmedarbejder Dorthe Vilhelmsen til at afslutte årsregnskabet for 2011 og lægge budget for 2012. På et møde mellem arbejdsgruppen og vores revisor blev konklusionen, at foreningen i hvert fald i en periode måtte søge eksternt hjælp til at finde nye rutiner for regnskabsaflæggelsen, få konsolideret vort bogholderi og bl.a. få udarbejdet en ny kontoplan. Hertil blev udvalgt Jette Wiese Madsen, og samarbejdet med hende tegner rigtig godt. På denne baggrund erklærede Mogens Asmund sig villig til at overtage hvervet som foreningens kasserer i et par år frem i tiden. Det er vi meget taknemmelige for. Finn Bach overtager foreløbig hans post som tovholder i PR-udvalget og dermed som medlem af forretningsudvalget.

Der er i årets løb udført et stort og engageret arbejde på sekretariatet, hvor Dorthe Vilhelmsen nu har påtaget sig arbejdet med at producere de mange indstik, som i årets løb udkommer sammen med Sønderjysk Månedsskrift. Det siger vi tak for – og en tak skal som tidligere år også rettes til Museum

Sønderjylland – ISL, hvis medarbejdere alle støtter stærkt op om sekretariatets drift og foreningen i det hele taget.

Blik ind i fremtiden

Udgivelsen af *Sønderjyllands Historie 1-2* og *Sønderjylland A-Å* har givet Historisk Samfund en skærpet profil i offentligheden. Vi har oparbejdet en stor fond af viden til videre formidling. Vi har yderligere sikret vores økonomi. Foreningen står stærkt rustet til de kommende års udfordringer. Vi vil arbejde videre i tre spor. For det første vil vi fortsætte med den bredere formidling af landsdelens historie, fremover med vægt på internettet og andre elektroniske medier. For det andet vil vi medvirke til markeringen i 2014 af 150-året for 1864 og 100-året for 1914; vi deltager med formand og andre styrelsesmedlemmer i de udvalg, som er nedsat med dette formål. For det tredje agter vi i nært samarbejde med Museum Sønderjylland at påbegynde et nyt grundforskningsprojekt om sønderjysk søfartshistorie, der skal følge nogenlunde samme spor som den sønderjyske landbrugshistorie, hvis afslutning med det tredje bind om tiden 1500-1830 vi imødeser endnu i år. Der er kort sagt mange planer. Vi ser med fortrøstning frem til at berette om deres virkeliggørelse i kommende årsberetninger.

Beretningen blev enstemmigt godkendt af forsamlingen. Dernæst fremlagde foreningens kasserer, Mogens Asmund, regnskabet, der fremviste et overskud på 76.587 kr. Kassererens beretning blev ligeledes enstemmigt godkendt. Kontingentet for 2013 fastsattes uændret til 295 kr. for enhedsmedlemskab både med Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift, mens kontingent for medlemskab med årbogen alene fastsattes til 195 kr. og abonnementsprisen for månedsskriftet til 245 kr. Fra Kristian Bøgebjerg Arentsen, Sydslesvig kreds, var der indkommet et forslag om et særligt medlemskab for studerende. Generalforsamlingen bemyndigede styrelsen til at arbejde videre hermed og træffe beslutning. Morten Andersen, Henrik Becker-Christensen, Lennart S. Madsen og René Rasmussen blev genvalgt til styrelsen, mens museumsinspektør Mikkel Leth Jespersen indvalgtes i stedet for Aage Ladegaard, der ikke ønskede genvalg. Som revisor genvalgtes Olaf Krag, Revisionscentret, mens fhv. regionsdirektør Jørn Andersen valgtes som afløser for Rasmus Callesen, der ikke ønskede genvalg. Formanden takkede Callesen for hans arbejde for Historisk Samfund. Under eventuelt omtalte formanden det kommende arrangement i serien *Adel i Slesvig*. Efter generalforsamling og kaffebord lyttede forsamlingen med stor interesse til Lars N. Henningsens foredrag *Kosakvinteren 1813/14 – da Norge blev erobret i Sønderjylland*. Som afslutning fremviste Karl Erik Olesen Haderslev Katedralskoles tidligere bygning i Gåskærgade.

Hans Schultz Hansen

Aabenraa kreds

Dette års afstemningsfest den 10. februar, som Aabenraa kreds var medarrangør af, havde tidl. journalist på Radio Syd Flemming Nielsen som taler.

På generalforsamlingen den 26. april fortalte Lars Henningsen om Istedlø-

ven. På det tidspunkt var det besluttet, at Løven skulle vende tilbage til den gamle kirkegård i Flensborg.

Generalforsamlingen nyvalgte Kaj E. Møller, Felsted, til bestyrelsen. Han overtog kassererposten efter Andreas Asmussen, der ikke ønskede genvalg.

Bestyrelsen består herefter af Erling Madsen, formand, Kaj E. Møller, kasserer, Bent Pawlovski, sekretær, og Ellen Jensen.

Kredsen stod for den første frigårdstur, der gik til Oldemorstof i Bov, hvor Mikkel Leth Jespersen fra Aabenraa Museum fortalte.

I samarbejde med Turistforeningen i Aabenraa tilbød kredsen igen i 2011 afture til Aabenraa kirkegård og til Sikringsstilling Nord. Alle ture havde fin tilslutning, og især turene til kirkegården i Aabenraa er meget populære. Der var i gennemsnit 40 deltagere på turene.

I efterårsferien tog vi til Flensborg for at besøge Løven, og desuden var vi på marinemuseet på Mørvig kaserne. Deltagertallet på denne tur var ikke helt tilfredsstillende.

Det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger foregik denne gang i det nye arkiv i Ravsted. Der var godt 30 fremmødte. Næste års arrangement er henlagt til Løjt.

Erling L. Madsen

Haderslev kreds

Fællesmødet med de lokalhistoriske arkiver blev afholdt i Moltrup arkiv, som har haft vældig glæde af at have fået Bestseller som en af de nærmeste naboer. Masser af spændende historie er blevet gravet frem via de arkæologiske undersøgelser.

Derudover har året i Haderslev kreds budt på en meget interessant aften, hvor Kai Joel Schmidt fortalte om det at være finnebarn i Hoptrup. Fortællingen udkom i bogform i forsommeren 2012 på Forlaget Gammelting.

På trods af knapt så strålende vejr har kredsen haft en dejlig tur til Årø og Årøsund og generalforsamlingsarrangementet med rundvisning omkring Domkirken m.m. var en fornøjelse.

Årets udflugt gik til Starup Kirke, hvor de nyeste resultater fra de seneste udgravninger blev præsenteret.

Karl Erik Olesen

Sønderborg kreds

På vore mange møder i 2010 lagde bestyrelsen en plan for arrangementer om industrihistorie i Sønderborg før og nu, som skulle gennemføres i 2011-2012. Den tog vi hul på i 2011. Samtidig skulle vi også have afsluttet vores forløb om artilleriskolen/kasernen i Sønderborg. Den 22. februar holdt Christian Bo Bojesen et foredrag på kasernen om revolutionen på Als, hvor også en film fra 1980'erne: »Stryg kejserens flag« blev vist. 104 mødte op.

Den 15. marts holdt museumsinspektør Torben Vestergaard på Cathrinesminde Teglværk et indledningsforedrag om industrialisering i Sønderborg som optakt til vores industriprojekt. 22 deltog.

Den 7. april holdt vi generalforsamling på Det tyske Bibliotek, hvor museumsinspektør Ruth Clausen fortalte om husets og dermed bryggeriets

historie. På valg var Vagn Hesselager og Henning Mathiesen. De blev genvalgt, så bestyrelsen kører videre uændret.

Den 10. maj viste overinspektør ved Sønderborg Slot, Peter Dragsbo, rundt i Sønderborg med industrialiseringen for øje. 100 mødte op.

Den 15. september havde vi – for også at tilgodese kirkeinteresserede – rundvisning i Notmark Kirke ved sognepræst Malene Freksen.

Den 3. oktober holdt lektor ved Århus Universitet, Jørgen Fink, foredrag om Solofabrikken.

Den 15. november var der fællesmøde med de lokalhistoriske foreninger på Knøs i Høruphav.

Christian Bo Bojesen

Tønder kreds

På årets generalforsamling holdt generalkonsul Henrik Becker-Christensen foredrag om den sydlige del af Hærvejen.

Det var optakten til vores årlige tredages tur, som gik fra Immervad til Hamborg langs Hærvejen. Vi var 46 deltagere, som fik en dejlig tur. Vi boede på Hotel Wiking nord for Hamborg. Da jeg måtte sige fra på grund af sygdom, var det vores kasserer, Carl E. Michelsen, som med kort varsel måtte stå for tilrettelægningen, og det skal han have ros for.

Først i september var det meningen, at vi skulle til Esbjerg Fiskeri- og Søfartsmuseum, hvor vi blandt andet skulle høre et foredrag om Vadehavet, men desværre var tilslutningen for lille, så vi måtte aflyse turen.

Fællesmødet med de lokalhistoriske foreninger blev i 2011 holdt i Tønder, hvor stort set alle foreninger var mødt op – bortset fra Skærbæk. Vi havde et interessant møde i Zeppelinmuseet, som startede med, at Manfred Petersen viste rundt og fortalte. Efter rundvisningen, hvor vi så mange spændende ting, som snart har 100 år bag sig, var der kaffe. Vi var omkring 30 personer. Efter kaffen hørte vi om, hvad de forskellige foreninger havde lavet i årets løb med foredrag, udflugter, undervisning, hjælp til slægtsforskning og meget mere. Alt i alt en rigtig god aften.

Jeg har i tidligere beretninger udtalt frygt for, at disse møder ville slutte. Sådan er det heldigvis ikke gået. Det er kun arkiverne, som holder deres egne møder, så traditionen fortsætter, og tak for det.

Finn Clemmensen

Sydslesvig kreds

Vores første arrangement i 2011 var en temadag, som 100 unge fra Duborg-Skolen og A.P. Møller Skolen og deres lærere deltog i. Inspireret af en vandreudstilling fra Nationalmuseet, der kom til Flensborg i vinteren 2010-11, besluttede vi at sætte fokus på Flensborg som rom-by i 1700-tallet. Forud for udstillingen »Dansk Vestindien – en koloni bliver til«, som Skibsfartsmuseet stod for, fik eleverne et fagligt input på Duborg-Skolen. Denne del stod lektor, cand.mag. Leif Calundann Larsen, København, der talte om »Dansk Vestindien – øerne og historien«, og arkiv- og forskningsleder, dr. phil. Lars Henningsen, Flensborg, der talte om »Vestindien, rom og flensborgsk velstand – realitet og myte 1750-1850«, for.

Et planlagt arrangement den 21. februar om SSW-Ungdoms historie igen fem årtier måtte desværre aflyses på grund af sygdom, men det agtes gennemført senere.

Årets generalforsamling blev afviklet på Flensborghus den 23. marts, hvor bestyrelsen fik følgende sammensætning og efter konstitueringen den 18. maj følgende opgavefordeling: Christian Skov, Flensborg, formand, Anders Schaltz Andersen, Hatsted, kasserer, Jørgen Kühl, Slesvig, sekretær, Kristian Bøgebjerg Arentsen, Flensborg, bisidder, og Kirsten la Cour, Skovlund, bisidder. I forbindelse med generalforsamlingen havde generalkonsul, dr.phil. Henrik Becker-Christensen givet tilsagn om at tale om »Den dansk-tyske mindretalsmodel, udvikling og udfordring«. Desværre blev foredragsholderen syg, så det foredrag vil vi tilbyde på et senere tidspunkt. 1. april deltog foreningen i åbningen af mindretalsudstillingen på Danevirkegården.

Museum Sønderjylland – Oldemorstoft dannede rammen om et foredrag af museumsinspektør Mie Ellekilde og projektmedarbejder Melanie Christiansen, hvor der var fokus på landbrugsmaskiner.

I 2011 har vi også kunnet indbyde til et foredrag om »Danske SS-vagter i tyske KZ-lejre«.

I forbindelse med Istedløvens tilbagevenden den 10. september indbød vi til »Et møde med løven«. Programmet var planlagt med afsæt i traditionen om de folkelige friluftsmøder, vi er så fortrolige med her på egnen. Foredraget var lagt i gode hænder hos arkiv- og forskningsleder, dr. phil. Lars Henningsen. Den musikalske underholdning stod Studentersangerne fra Københavns Universitet, Leif Mikkelsen fra »Det lille Teater«, Flensborg, og Jazz-Pingvinerne for. Desuden havde vi sørget for kaffe, kager, pølser og øl til de omkring 200 mennesker, der havde taget imod opfordringen til dette møde. Det fandt sted i smukt septembervejr i haven bag Center for Undervisningsmidler, der ligger som direkte genbo til Den gamle Kirkegård.

20. december kunne vi indbyde til et møde med Lyspigerne på Duborg-Skolen. Anledningen var – foruden adventstiden – udgivelsen af *Lyspigernes historie*. Lektor Chr. Skov, Duborg-Skolen, præsenterede nyudgivelsen, og pigerne sang.

Foreningen har deltaget i de møder, som SSF, SOF, Folkeuniversitetet, hovedforeningen og Støttekredsen for Harreslev Banegård har indkaldt til, ligesom vi har varetaget foreningens interesser ved deltagelse i arrangementer sammen med Dansk Centralbibliotek og Center for Undervisningsmidler, begge i Flensborg.

Kirsten la Cour

Oversigt over årsskrifter og periodica 2011/2012

Udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 2011/2012

Augustenborg

Årsskrift 2012

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg og omegn. 2012. 40 sider. Indhold: Poul Krog: »Forord« – Poul Krog: »Augustenborgs postekspeditør 1853-64« – Birte Thuesen: »En gravsten fortæller historie« – Hans Andersen: »De kongelige sten ved Danebod« – Poul Krog: »Augustenborg Slot som lazaret 1864« – Poul Krog: »Den rigtige Tine« – Poul Krog: »Augustenborgs første bil« – Marie Hansen: »Breve fra Als i krigsårene 1940-45« – Birte Thuesen: »Augustenborg og Ketting Sogns Brugsforening« – Hans Lind: »Stormfloden 1872« – Poul Krog: »Katholm« – Poul Krog: »Nicolai Ahlmann«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg og omegn, Slotsallé 10, 6440 Augustenborg, tlf.: 74 47 18 08, e-mail: aug.larkiv@pc.dk

Bevtoft og omegn

Årsskrift med lidt aktuelt fra arkivet 2012. Jubilæumsudgave 25 år

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Bevtoft og omegn. 2012. 27 sider. Indhold: Jørgen Heiselbjerg: »Neder Jerstal før og nu« – Ole Nansen: »Inger og Viggo Bay's 25 jubilæum« – Hans Bekke: »En mand med overnaturlige evner!« – »En typisk begivenhed i Bevtoft« – »En sjov historie fra Hyrup og Bevtoft« – »En trist historie« – Christian Nissen: »Der var engang« – Johan Nissen: »Lidt om hvad der er foregået i året der gik« – »Familien Rømer Bertelsen« – Peter Heini Glistrup: »Mit første år i Bevtoft«.

Ekspedition: Johan Nissen, Parkvej 4, 6541 Bevtoft, tlf.: 74 51 92 48.

Bov

Historisk årbog for Bov og Holbøl sogne

Udgivet af Historisk Forening for Bov og Holbøl Sogne. Årgang 34. 2011. 82 sider. Indhold: »Forord« – Ib Krogh-Nielsen: »Bagere i Sønderhav« – Ludolph F. Matthiesen: »Vietnam og Padborg« – John Levin: »Det forgangne år« – John Levin: »Den herrnhutiske Brødremenighed« – John Levin: »Sensommerturen« – John Levin: »Kammerherreinden« – Paul Reinhardt og John Levin: »Årets hus 2011« – Mie Ellekilde: »Nyt fra Museum Oldemorstof« – »Kollund Kirke« – Ester Dam: »Padborg i 50'erne« – Lorens C. Hansen: »Holbøl skole« – John Levin: »Kobbermølletur« – John Levin: »Kransenedlæggelse« – John Levin: »Æresmedlem« – H.H. Bang: »Nekrolog« – »Bestyrelse, arrangementer«.

Ekspedition: Padborg Boghandel, Bov Bibliotek, Museet Oldemorstof, Holbøl Brugs og Hærvejens Købmand, Gejlå.

Bredebro

Æ Hjuulspor 2011

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv, Bredebro. 9. årgang. 2011. 70 sider. Indhold: »Forord« – »Glimt fra 2010-2011« – »Glimt fra for 25 år siden i 1986« – Preben Linnet Nielsen: »Madde Rutebil fra Ballum« – Niels Andersen Hansen: »DAG-

BOG fra krigen 1914-18« – »Genforeningsstenen i Visby« – Helge Jensen: »Erindringer fra min læretid som murerlærling for 50 år siden« – »Fundet af sølvskatten i Sønder Vollum 1985« – »Uddrag af landsbydreng og skolelærer Niels Peter Olsens Erindringer fra tiden som lærer i Bredebro 1884-1887« (2. del) – Kirsten Bjerrum: »Erindringsbilleder« – »Guldkonfirmation i Ballum Kirke« – »Guldkonfirmation i Bredebro« – »Guldkonfirmation i Visby« – Per Ole Schovsbo: »Tre generationer landhåndværker i Aaspe« – »Ulykken på Brede Å i 1912« – »Husker du vor skoletid« – Anette Meier Møller: »Rejsen til Australien« – Niels Chr. Thomsen: »Årets hus 2011« – »Eftermiddags-udflugt til Tønder Museum« – »Lokalhistorisk Arkivs BOGLISTE 2010« – »Lokalhistorisk Arkiv« – »Bestyrelsen for Historisk Forening for Bredebro og Omegn«.

Ekspedition: Sparekassen i Bredebro og visse andre forretninger i lokalområdet. Kan også bestilles på tlf.: 74 71 13 06.

Egen

Årsskrift 2011

Udgivet af Egen Sogns Lokalhistoriske Forening. 2011. 48 sider. Indhold: »Forord« – »E Kleinbahn (1898-1933) og dens betydning for Guderup by (E Ny-staj)« – Chr. Fægteborg: »Sommerminder fra Als« – »Jule- og nytårsskikke omkring 1850« – Hans Bonde: »Hans Bondes barndoms minder« – W. Deichgræber: »De ku da haa væt væ« – »Indholdsfortegnelse« – »Bestyrelsen«.

Ekspedition: Peter Petersen, Møllevej 6, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 82 36.

Ensted

Årsskrift 2011

Udgivet af Ensted Sogns Lokalhistoriske Forening. 2011. 64 sider. Indhold: »Indholdsfortegnelse« – »Forord« – Jørgen Jørgensen Schmidt: »Levneds-løb« – »Det skete 1911 i Ensted sogn« – »Det skete 1961« – Erling Knudsen: »Stubbæk Frivillige Brandværn 1929-2010« – »Guldkonfirmation 2011« – »Ensted Sogns Lokalhistoriske Forening. Beretning 2010-2011«.

Ekspedition: Niels Høj Rossen, Sdr. Hostrup Bygade 64, Sdr. Hostrup, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 33 57, e-mail: biniro@mail.dk

Felsted

Historisk Årbog for Felsted Sogn

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn. Nr. 29. 2011. 102 sider. Indhold: Andreas Asmussen: »Forord« – »Forundersøgelser og udgravninger i Felsted sogn ved den nye motorvej Klipleve-Sønderborg« – Hans Jørgen Nissen: »Syv nye husmandssteder i Grøngrøft i 1950'erne« – Sven Zachariassen: »Byllemos Automobiler, et rigtigt familieforetagende – inde i baglandet« – Ellen Jensen: »Godt at kende nogen – også i 1923« – Andreas Asmussen: »Lidt om familien Nommensen« – Andreas Asmussen: »Parcelliststeder på Skovbølmark« – Ellen Jensen: »To straffefanger fra sognet« – Andreas Asmussen: »Felsted-Tumbøl friv. Brandværn« – Ellen Jensen: »Brandværnskoner« – Andreas Asmussen: »Lidt forhistorie til kådnerstedet Varnæsvej 595« – Hans Peter Erichsen: »Fra farversev i Felsted til frikådner i Felstedskov Varnæsvej 595« – Ellen Jensen: »Tråsbøl Mejeri« – Lorenz Lorenzen: »Uddrag fra Hejmdal 1909« – Ejner Thay-

sen: »Handel, reparationer, vedligeholdelse og nyhedsmodtagelse på en gård i Tombøl i 1950'erne« – Ellen Jensen: »Luftmeldetjenesten på Bygbjerg« – Ejner Thaysen: »Drukneulykker ved gården Tombøl Bygade 40« – Andreas Asmussen: »Huse og mennesker på Præstegårdsvej gennem tiderne« – Andreas Asmussen: »Set og Sket i årets løb« – »Guldkonfirmation i Felsted kirke 1961-2011« – Andreas Asmussen: »Foreningen – Arkivet – Patsches Hus«.

Ekspedition: Andreas Asmussen, Kirkevej 2, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 53 30, e-mail: asmussen@bbsyd.dk

Gråsten

Årsskrift 2011

Udgivet af Historisk Forening for Graasten by og egn. 2011. 68 sider. Indhold: Else Egholm: »Mindeord over Elsebeth Thygesen Kristensen« – Else Egholm: »Slotsgade 24 i Gråsten« – Theodor Gram: »I og omkring Bækken ved Flensborg Fjord i 30erne, 40erne og 50erne« – Plys Rousing: »En fortælling om 7 års skolegang i Bækken« – Else Egholm: »Arkivet har følgende tilføjelser til Plys Rousings artikel« – Else Egholm: »Årets gang 2010« – Bodil Gregersen: »Foreningens beretning 2010« – »Bestyrelsen pr. 1. maj 2011« – Else Egholm: »Beretning fra arkivet«.

Ekspedition: Bodil Gregersen, Klokkevej 2, Rinkenæs, 6300 Gråsten, tlf.: 74 65 31 81, e-mail: bouf@post.tele.dk

Haderslev

Langs Fjord og Dam. Lokalhistorie omkring Haderslev. 2011.

Udgivet af Forlaget Gammelting. 2011. 97 sider. Indhold: Svend Åge Krarup: »Fra Kino-Christensen til Stiftsbogtrykkeriet« – Søren Wogensen: »Ove Valdemar Ammundsen – den første biskop over Haderslev Stift« – Hans Skytt: »En Sønderjydes oplevelser (II)« – Johannes og Fritz Maass: »Røde Hjælp og tyske flygtninge« – Erik Christensen: »Overvejede Brødrene at flytte til Haderslev« – Jutta Bogut: »Laborantelev ved Levnedsmiddelkontrollen i 1961« – Ane Schmidt Eskildsen: »Von Haven i Haderslev 1761« – Johannes Rasmussen: »Det var en god tid – om min tid på Haderslev Realskole« – Anders Hartvig: »Nye udgravninger ved Starup Kirke« – Hanne Jenssen: »Jensine Schumann (1879-1944)« – Kristen Meyenburg Andersen: »Arbejdsår i Canada«.

Ekspedition: Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev, Dalgade 7, Postboks 122, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 75 66.

Halk- Hejsager

Gammelt Nyt 2011

Udgivet af Halk-Hejsager Lokalhistoriske Forening. 2011. 13. årgang. 48 sider. Indhold: Kim H. Bjerringgaard: »Forord – I en adventstid« – »Indholdsfortegnelse« – Kim Bjerringgaard: »Historiens natur« – Erik Snitkjær: »Landsbylivet i halvtredserne« – Harald Schytt: »Ejendomsbeskrivelser Hejsager Strandvej« – »Højskoleaftener 2012« – »Halvdagsudflugt Frøslevlejren 2012« – »Julehilsen«.

Ekspedition: Erik Snitkjær, Brunbjerg 94, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 11 86, e-mail: snitkjer@post7.tele.dk

Hejls-Hejlsminde

Idrætsliv i Hejls 1869-1966. Årsskrift 2011

Udgivet af Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde. 2011. 76 sider. Indhold: Gunnar M. Krag: »Forord« – »Indhold« – »Hejls Skytte- og Gymnastikforenings historie 1869-1948« – »Hejls Boldklubs historie 1903-1948« – »Hejls Salonskytteforening 1926-1940« – »Hejls Idrætsklub 1932-1937« – »Dannelsen af Hejls Idrætsforening 1948 og årene frem til 1966« – »Motionsgymnastikken« – »Tennis i Hejls 1936-2011« – »Register over portrætterede personer«.

Ekspedition: Gunnar M. Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 47 54, e-mail: trappendal@profibernet.dk

Hoptrup

Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening 2011

Udgivet af Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening, 28. årgang. 2011. 48 sider. Indhold: »Indhold« – Jens M. Knudsen: »Formandens beretning« – »Spionen fra Djernæs« – Jens Busk: »Tale af Jens Busk ved Hoptrup Skoles 70 års jubilæum den 24.4.1982« – Ove Ethelberg: »Hoptrup skole« – Ove Ethelberg: »Skydebanen i 'æ Dal'« – Jørgen Hasberg: »Hoptrup vandværk« – »For 100 år siden« – »For 75 år siden« – »For 50 år siden« – »For 25 år siden« – P. Julius Damgaard: »Hoptrup skoles skolekronik 1914-1964« – Jørgen Hasberg: »Brand på Marstrup skole« – Simon Georg Simonsen: »Spejder og tropsfører gennem mere end 35 år. Portræt af Mathias Simonsen, Hoptrup Kirkeby« – Laura Juhl Jensen: »Hovslundvej 33«.

Ekspedition: Jens Knudsen, Kalmargårdparken 1, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 51 65.

Hørup

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn. Årsskrift nr. 30 – 2012

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn. Nr. 30. 2012. 40 sider. Indhold: »Indholdsfortegnelse« – Birthe Danielsen og Hans Erik Hansen: »Hans Willesen« – Birthe Danielsen og Hans Erik Hansen: »Hans Willesen & Søn A/S« – Peter Petersen Paulsen: »Beretning fra tilbagetoget fra Dannevirke i 1864« – Anton Marckmann: »Høruphav under krigen i 1864« – Christian Kelm Hansen: »Gartnererelev – fortsat fra årsskrift nr. 28« – Kirsten Munch: »Oplevelser i Sønderjylland mellem 1920-1995« – »Klip fra året der gik 2011« – »Sognet rundt« – »Arkiv 2011 og Mindeord« – Chr. A. Krogh: »Årets gang 2011«.

Ekspedition: Chr. A. Krogh, Majbøvej 17, 6400 Sønderborg, tlf.: 74 41 53 12.

Jegerup

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn 2011

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn. 2011. 64 sider. Indhold: Mathias Nørgaard: »Forord« – »Året 2011 i Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn« – Aage Gram: »Flygtningelejren nr. 66-11 – Den tyske skole, Sommersted« – Ellen L. Petersen: »Den tyske flygtningelejr 66-11, Sommersted« – Ellen L. Petersen: »Holger Tandrup fortæller om sin barndom« – Kaj Sandhold: »Stinne i mosen« – Aage Gram: »Pollimit i hækken« – »Sang til Jegerup

Ungdoms- og Idrætsforenings 20 års jubilæum« – Peter Laurids Sørensen: »Gedeavl« – Ellen L. Petersen: »Forbliverkort« – Kurt Hørlyk: »Livet er fuldt af tilfældigheder« – »Jegerup skole 1967-68 6. og 7. klasse« – »Guldkonfirmander fem år efter«.

Ekspedition: Mathias Nørgaard, Haderslevvej 2, Simmersted, 6500 Vojens, tlf.: 74 50 61 84, e-mail: boma-n@privat.dk

Kliplev

Fra Kliplev Sogn. Lokalhistorisk Forening 2011

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Kliplev Sogn. 2011. 72 sider. Indhold: Kaj Lassen: »Forord« – Jacob Andreas Jensen: »Jacob Andreas Jensens barndom« – Minna Dinesen og Jens Jaenicke: »Mine Barneår i Æ Sjevhus« – Jørgen Hansen: »Søgård Teglværk« – »Folketælling Søgård Teglværk« – »Folketælling Søgård Hovedgård« – Grethe Petersen: »Så gør vi sådan, når vi vasker vort tøj« – Jørgen Hansen: »Natvægter« – »Klip fra 1911 Heimdal og 1961 Jyske Tiende« – »Vægtervers« – »Vægtervers alm. skrift« – »Klip fra 1911 Heimdal og 1961 Jyske Tiende fortsat«.

Ekspedition: Ingrid & Henrik P. Monka, Flensborg Landevej 47, Lundtoft, 6200 Aabenraa, tlf.: 23 35 44 55.

Løgumkloster

Historisk Forening for Løgumkloster Kommune. Årsskrift 2012

Udgivet af Historisk Forening for Løgumkloster Kommune. 2012. 40 sider. Indhold: Vagn Lauritzen: »Nørre Løgum Sogns Brugsforening 1920-2011« – H.P. Christensen: »Legekammerat og tobak« – Knud Høvring: »Løgumkloster i tiden omkring genforeningen« – Nicolaj Haase: »Ungdomserindringer fra Kloster-Marked« – Frede Gotthardsen: »Lokale rim og remser« – Allan Honoré: »Badeanstalten« – »Aflleveringer til arkivet, 2011«.

Ekspedition: Vagn Lauritzen, Ved Dammen 56, 6240 Løgumkloster, tlf.: 74 74 43 03, e-mail: vagn-lauritzen@mail.tele.dk

Løjt

Det gamle Løjt. Løjt Lokalhistoriske Forening

Udgivet af Løjt Lokalhistoriske Forening. Bind 30. 2011. 84 sider. Indhold: Uwe From: »Forord« – Margrethe Callesen og Karl Lildholdt: »Eshel Krabb. Fortællingen om en skipper fra Barsmark« – Jørn og Vibeke Frisendahl Søberg: »Hvad fotografiet fortæller. En beretning om Løjt Kro« – Marcus Lauesen: »Aabenraa og skibsfarten« – Bodil Callesen: »Dorothea Nissens dagbog. Bl.a. om angst for sørøvere« – Karl Lildholdt: »Brev fra kaptajn Stabenov til hustruen i Stollig« – Theodor Olesen: »Løjt Forsamlingshus. Fra forsamlingshusets tilblivelse og de første år« – Karen Harder Lildholdt: »Paul Lassen. Gamle dage i Barsmark« – Hanne Løfquist: »Gamle gravsten fortæller« – Hans Chr. Elberg: »Lontoft. En af Barsmarks gamle gårde« – Karen Harder Lildholdt: »Anna Schmidt i 50'ernes Barsmark« – F. Holm Petersen og Karl Lildholdt: »Skibsredere og Skibsbyggerier« – Hans Hansen: »Min fars sang« – »Løjt lokalhistoriske Forenings bestyrelse«.

Ekspedition: Erling Madsen, Dybvighoved Møllevej 1, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 78 04, e-mail: elmmadsen@ mail.dk

Nordborg

Årsskrift 2012

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Nordborg-området. 2012. 52 sider. Indhold: »Indhold« – »Forord« – Erik Manthei Nielsen: »Foreningsliv i Als Nørreherred« – Viggo Nielsen: »Årets gang i foreningen« – Erik Manthei Nielsen: »Da Carlsberg kom til Nordborg« – Viggo Nielsen: »En festlig dag« – Viggo Nielsen: », og så er der bal bagefter....« – Viggo Nielsen: »Holdt *kærligheden* så?« – Claus Ellehauge: »I/S KYSTLINIENS M/S KIRSTEN af Aabenraa« – »Bogprojekter«.

Ekspedition: Hans Jørgen Berg, Skovvej 14, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 10 58, e-mail: famberg@berg.mail.dk

Rødning

Historisk Årbog fra Rødning-egnen 2011

Udgivet af de lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg i den »gamle« Rødning Kommune. 2011. 109 sider. Indhold: »Indholdsfortegnelse« – »Forord« – Anne-Brit Skjønaa, Knud Petersen og Poul Hinge (red.): »Jonas Høll« – Anton Boisen m.fl.: »Tre forsamlingshuse i Skrave sogn« – Hedda Fuglsig og Inge-Lise Vernersen: »Skæbner bag mindestenen på Øster Lindet kirkegård. Fortsættelse af artikel fra 2010« – Hans Poulsen: »Modstandskamp i Jels« – Kirsten Fynbo og Ellen Jensen: »Skodborg sogns Hjemstavnsforening – oprettelse og historie« – Anna Grethe Hjerrild Nielsen: »Johannes Nørgaard« – Jens Jørgensen: »Da salamanderen kom til Hotel Rødning« – Hans Peter Petersen: »Hvor blev de af?« – »Indholdsfortegnelse Årbogen 1981-2010«.

Ekspedition: Rødning lokalhistoriske Arkiv, Søndergyden 15, 6630 Rødning, tlf.: 79 96 56 65, e-mail: roeddingarkivet@hotmail.com

Rødekro

Lokalhistorisk Forening Rødekro 2011

Udgivet af Lokalhistorisk Forening i Rødekro. 2011. 152 sider. Indhold: »Indholdsfortegnelse« – »Foreningens bestyrelse og udvalg« – »Forord« – »Afleveringer til arkivet 2009« – Bestyrelsen: »Året 2010-2011« – Oskar Sørensen: »Træk fra posthistorien i Rødekro« – Johs. Hansen Petersen: »Spejdertid i Hellevad i begyndelsen af 1940'erne« – Ingrid Nissen: »Hejmdal 1911« – Jens Jacobsen: »Hjordkærs forretningsliv gennem tiderne« – Flemming Cornelsen: »Livet som landpost« – Egon Kaas: »Årslev Skovvej 5« – Ingrid Nissen: »Italienske fanger på Venbjerg og i Genner« – Christian Skøtt: »Mit barndomshjem« – Britta Iversen: »Nr. Hostrup Ungdomsforening igennem 100 år« – Bjarne Andresen: »Husker. Fra min tid som barn i Rødekro« – Erwin Schultz: »For 70 år siden« – Torp Friis Møller: »Hellevad Skytte- og Gymnastikforening« – Ellen M. Skøtt og Torp Friis Møller: »Nr. Hostrup Skole« – Ingrid Nissen: »Jydske Tidende 1961« – Mogens Jessen: »Daniel Danielsen fra Hellevad« – Peter Hansen: »Minder om straffefanger i 1. verdenskrig« – Erik Berg: »Barndommens butikker i Genner og omegn« – Jens Jacobsen: »Enlev (Ønlev) kirke«.

Ekspedition: Rødekro Boghandel, Østergade 3, 6230 Rødekro, tlf.: 74 66 10 77.

Skærbæk

Med hilsen fra Skærbæk – for 100 år siden. Fra Skærbækegnens Fortid nr. 26, 2012
Udgivet af Historisk Forening for Skærbæk og Omegn, Skærbæk Museums Venner & Skærbæk Lokalhistorisk Arkiv. Nr. 26. 2012. 24 sider. Indhold: Lars K. Detlef og H.E. Sørensen: »Med hilsen fra Skærbæk for 100 år siden. Postkort fra Lars Krucof Detlefs samling«.

Ekspedition: Museum Sønderjylland – Skærbæk, Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf.: 74 75 20 52 eller Historisk Forening for Skærbæk, tlf.: 75 75 17 04/74 75 26 33.

Starup

Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening 2011

Udgivet af Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening. 2011. 20 sider. Indhold: Karl Erik Olesen: »Starup Sogns Lokalhistoriske Forening« – Karl Erik Olesen: »Forord« – »Pluk fra aviserne« – Loise Madsen: »Erindringer fra Lunding Mølle« – Ludvig Meyhoff: »Landmandsliv i 1930erne i Lunding« – Heinrich Petersen: »Lidt fra Starup Sognekrønike«.

Ekspedition: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 54 20.

Sundeved

Skrift for Historisk Forening for Sundeved 2011

Udgivet af Historisk Forening for Sundeved. 2011. 87 sider. Indhold: »Indholdsfortegnelse« – »Forord« – »Mindeord over Troels Christensen, Nybøl« – »Nuværende bestyrelse for Lokalhistorisk Forening for Sundeved« – Johannes Chr. Schön: »Erindringer« – Gunnar Solvang: »Oldtidssamlingen fra Baaslund« – Knud Tejlgaard Jensen: »En håndværksmester i Ullerup« – Astrid Leonhard: »Livslinje« – Hans Petersen Jørgensen: »Min fødest og min siest skrå!« – Hans Frederik Bøjskov: »Fra Mulsmark til Ullerup« – Johannes Hansen: »Erindringer fra tiden på teglværket« – »Året der gik« – »Bemærkning til sidste års skrift«.

Ekspedition: Carl Peter Møller, Guldtoft 4, Avnbøl, 6400 Sønderborg, tlf.: 74 46 14 40, e-mail: 461440@mail.dk

Tinglev

Lokalhistorisk forening for Tinglev Kommune. Program og medlemsbrev 2011

Udgivet af Lokalhistorisk forening for Tinglev Kommune. 2011. 16 sider. Indhold: »Orientering ved bestyrelsen« – »Sommerarrangementer« – »Efterårsarrangementer« – »De sydtyske Kolonister« – »Lokalarkivet i Tinglev« – »Foreningens bestyrelse«.

Ekspedition: Bent Pawlowski, Nørreagervej 2, 6360 Tinglev, tlf.: 74 64 45 51, email: pawlowski@post.tele.dk

Toftlund

Toftlund Lokalhistorisk Forening. Årsskrift 2012

Udgivet af Toftlund Lokalhistoriske Forening. 2012. Årgang 6. 60 sider. Indhold: »Indholdsfortegnelse« – »Bestyrelserne for Toftlund Lokalhistoriske For-

ening og Toftlund Lokalhistoriske Arkiv 2012/2013« – »Forord« – Carl Erik Christensen: »Lærer Lomdahls hus« – Lis Mikkelsen: »Hun løser problemerne, efterhånden som de opstår« – Lis Mikkelsen: »Et svært sprog som tales af de indfødte« – Jytte Rolskov Poulsen: »Jytte Rolskov fortæller« – Carl Erik Christensen: »Ferslev-slægten i Toftlund« – Anne Brandt: »Anne Brandt fortæller« – Carl Erik Christensen: »Murer Søren Lykkegaard« – Johanne Juul: »I dag er der ikke mange, der får lov til at bo det samme sted hele livet« – Lis Mikkelsen: »Jeg kan ikke forstå, jeg er så gammel« – Carl Erik Christensen: »Tandteknikeren« – Lis Mikkelsen: »En romantisk historie« – Lis Mikkelsen: »Studekongen Peter Enemark og hans familie« – Lis Mikkelsen: »Træk og slip – eller træk op« – Anni Olesen: »Anni Olesen«.

Ekspedition: Anne Grethe Petersen, Mariavænget 29, 6520 Toftlund, tlf.: 74 83 22 34, e-mail: tlhf@forum.dk

Tønder

Tønder-erindringer XII. Lokalhistorisk Forening for Gl.-Tønder Kommune 2011

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Gl.-Tønder Kommune. 2011. 48 sider. Indhold: »Forord« – Inger Lis Andresen: »Kære læsere« – Anne Botilla Nissen: »Krønike om en gård i Korntved og dens familie« – Jes Christensen: »DSB og Jernbanen i blodet i over 48 år« – Christian Clausen: »Fra Toghale i Møgeltønder til Tønder storkommune« – Harry Petersen: »Historier fra Arrild« – Henrik Høyer: »Fra barndom i Tønder til voksenliv i Canada« – Egon Ebbesen: »Blå gendarm og toldbetjent ved den dansk/tyske grænse« – »Indholdsfortegnelser«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Gl.-Tønder Kommune, Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf.: 74 72 33 26, e-mail: mail@lha-toender.dk

Vojens

Årbog 2011 for Lokalhistorisk Forening for Vojens-området. 25. årgang

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens-området. 25. årgang. 2011. 67 sider. Indhold: »Indholdsfortegnelse« – »Forord« – Erik Christensen: »Hans Grams Gade i Vojens« – »Noter fra aviser: For 75 og 100 år siden« – Bent Lehrskov: »Erindringer fra mit liv – 2. del« – Anker Nørgaard: »En rejse til barndommens land« – Jens Chr. Jensen: »Billundgaard fra 1919 til 1950« – Iver Nielsen: »Niels Juhlers Toft i Skrydstrup« – Kathrine Schultz, I. Hansen og Harald Iversen: »Beretning om Skrydstrup Skole fra 1920-1947« – Sven Møller: »Skolemanden med det store hjerte« – »Noter fra aviser: For 75 og 100 år siden« – Aboline Gram: »9. april 1940 Skrydstrup Skole« – Johs. Jespersen: »Om Knud Nissen Møller, Jernhyt« – Laurids Lund: »Trekanten på Jernhytvej« – Preben F. Nørup: »Foreningens virke 2011« – Agnes Svendsen: »Årets gang på Arkivet i 2011« – »Adresseliste m.m. for Lokalhistorisk Forening for Vojens-området«.

Ekspedition: Preben F. Nørup, Kædevænget 1, 6500 Vojens, tlf.: 74 54 16 02, e-mail: noerupsenior@gmail.com

Vonsbæk

Lokalhistorisk Forening for Vonsbæk Sogn. Årsskrift. 8. årgang, 2011

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vonsbæk Sogn. 8. årgang, 2011. 27

sider. Indhold: »Indhold« – Holger Eskildsen: »Nyt fra formanden« – »Generalforsamling 30. marts 2011« – Tove Grastrup og Kirstine Østergaard: »En husmands koloni opstår af *Domænegaarden Kehlet*« – Tove Grastrup: »Det stod i avisen« – Holger Eskildsen: »Købmand Olssons butik« – Aksel Bramsen: »Kæntringsulykke ved Anslethage søndag den 7. august 1892« – »Markedsdag 21. august 2011« – »Bestyrelsen«.

Ekspedition: Holger Eskildsen, Kildager 30, Bæk, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 91 10, e-mail: hole@haderslev.dk

Øster Lindet

Glimt. Fra Øster Lindet sogns historie, nr. 25, 2011

Udgivet af Lokalhistoriske Forening for Øster Lindet sogn. Nr. 25. 2011. 20 sider. Indhold: »Tale ved lukke og slukke arrangement fredag den 24. juni 2011 kl. 16.30-21.00 ved Øster Lindet Skole holdt af skoleleder Ellinor Jensen« – Gudrun Danielsen: »Erindringer om min tid som skolelærer i Øster Lindet« – Jacob Holst: »Præstegårdene i Øster Lindet« – Peter Marschall: »Konfirmationsforberedelser i Øster Lindet Præstegård 1943-44« – Lis Mølgaard Larsen: »En Mojbøl historie« – »Avisartikler« – »Forening og arkiv i 2011«.

Ekspedition: Kaj Frandsen, Villavej 13, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 61 06.

Aabenraa

Historier fra Bybakken. Årsskrift for Aabenraa Byhistoriske Forening 2011

Udgivet af Aabenraa Byhistoriske Forening i samarbejde med Museum Sønderjylland – ISL. 2012. 65 sider. Indhold: »Carlo Daus Petersen: »Forord« – Orla Jensen og Mikkel Leth Jespersen (red.): »Af Erik Bodenholfs erindringer fra sejskibstidens Aabenraa« – Mikkel Leth Jespersen: »Aabenraa og Englandskrigene« – Erik Jakob Petersen: »Nygade – en kalejdoskopisk fortælling« – Leif Hansen Nielsen: »Tyske flygtninge i Aabenraa 1945-1947« – »Aabenraa Øl« – »De glemte kager«.

Ekspedition: Carlo Daus Petersen, Kaholt 12, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 62 23 17.

Aarøsund

Aarøsund Lokalhistoriske Arkivforening 2011-2012

Udgivet af Aarøsund Lokalhistoriske Arkivforening. 2011-2012. 60 sider. Indhold: Else Egholm: »Somre i Årøsund« – Jens Peter Siig: »... snakket med på Havnen!« – Knud Due: »Knud Due« – Erwin Paag: »Engagement fra Aarø« – Lis Schultz: »Familien Biehl« – Kaj Thomsen: »Assens-Aarøsund tur-retur til fods« – Jonna L. Christensen: »Færgehuset og det lille Færgehus i Aarøsund« – Anne Dorthe Holm: »Da færgeren byggede bro« – Lilian Martinusen: »Uddrag fra Haderslev Samfundets Årsskrifter« – Sally Schlosser Schmidt: »Aarøsund Medborgerhus« – »Modstandsfolk forsamlede i Sverdrup efter krigen« – Solveig Heebøl: »Carl W. Guldbrandt-maleri fra Aarøsund«.

Ekspedition: Margit Christoffersen, Ved Færggården 2A, Aarøsund, tlf.: 74 58 45 81, e-mail: mc@hcprojekt.dk

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Forretningsudvalg:

Formand: Arkiv- og forskningsleder, dr.phil. Hans Schultz Hansen, Østergade 14, 6392 Bolderslev, tlf. 65 48 03 02 (Landsarkivet), e-mail: hsh@laa.sa.dk

Næstformand: Tidl. arkiv- og forskningschef, dr.phil. Lars N. Henningsen, Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 76 17, e-mail: lh@dcbib.dk

Kasserer: Cand.oecon. Mogens Asmund, Nørreløkke 5, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 02 80, e-mail: moas@post.tele.dk

Journalist Finn Bach, Tækkerløkke 44, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 20 98, e-mail: rfbach@hotmail.com

Museumsinspektør Kim Furdal, Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kifu@museum-sonderjylland.dk

Museumsinspektør, ph.d. Mikkel Leth Jespersen, Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa, H.P. Hanssens Gade 33, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 26 45, e-mail: mije@museum-sonderjylland.dk

Konsulent, cand.polit. Hans-Ole Mørk, Farverhus 21, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 80 62, e-mail: haomoerk@gmail.com

Styrelsesmedlemmer i øvrigt:

Museumsinspektør, ph.d. Inge Adriansen, Gustav Johannsens Vej 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 95 25, e-mail: inge.adriansen@mail.dk

Adjunkt, ph.d. Morten Andersen, Dalbyvej 101, 6000 Kolding, tlf. 75 52 51 93, e-mail: mars@kabelmail.dk

Generalkonsul, dr.phil. Henrik Becker-Christensen, Kgl. Dansk Generalkonsulat, Nordergraben 19, D-24937 Flensburg, e-mail: henbec@um.dk

Overinspektør Elsemarie Dam-Jensen, Markledgade 20, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 51 34, e-mail: edj@mail.tele.dk (privat), elda@museum-sonderjylland.dk (arbejde).

Overinspektør, ph.d. Henrik Skov Kristensen, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren), e-mail: henrik.skov.kristensen@natmus.dk

Overinspektør Lennart S. Madsen, Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev, Dalgade 7, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 75 66, e-mail: lema@museum-sonderjylland.dk

Fhv. regnskabschef Henning Mathiesen, Poppelhegnet 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 92 16, e-mail: henning.mathiesen@pc.dk

Universitetslektor, dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen, Rodekær 1, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 66 05, e-mail: marionogcarsten@webspeed.dk (privat), hiscpr@hum.au.dk (arbejde)

Museumsinspektør, cand.mag. René Rasmussen, Nygade 36, 6270 Tønder, tlf. 73 72 00 06, e-mail: renerasmussen@bbsyd.dk

Kredsudvalgsformænd:

Haderslev: Karl Erik Olesen, Diernæsvej 220, Sønderballe Strand, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20, e-mail: keohaderslev@gmail.com

Aabenraa: Erling Madsen, Dybvighoved Møllevej 1, Løjt, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04, e-mail: elmmadsen@mail.dk

Sønderborg: Christian Bo Bojesen, Havbo 2, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74 41 59 74, e-mail: havbo2@stofanet.dk

Tønder: Finn Clemmensen, Toften 22, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 21 47, e-mail: odaogfinn@gmail.com

Sydslesvig: Kirsten la Cour, Gammelau 2, D-24980 Schafflund, tlf. 0049 4639 782402, e-mail: lac@skoleforeningen.de

Sekretariat og ekspedition:

Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 46 83, e-mail: hssdj@hssdj.dk

Hjemmeside: www.hssdj.dk

Åbningstid: mandag-torsdag kl. 9–16, fredag kl. 9–12.

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger: Museumsinspektør, ph.d. Mikkel Leth Jespersen, Museum Sønderjylland – Aabenraa Kulturhistorie, H.P. Hanssens Gade 33, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 26 45, e-mail: mije@museum-sonderjylland.dk

Sønderjysk Månedsskrift: Museumsinspektør Kim Furdal, Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kifu@museum-sonderjylland.dk

Skriftrække: Overinspektør, ph.d. Henrik Skov Kristensen, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren), e-mail: henrik.skov.kristensen@natmus.dk

Kredsudvalg:*Haderslev kreds:*

Karl Erik Olesen (formand), Diernæsvej 220, Sønderballe Strand, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20, e-mail: keohaderslev@gmail.com

Ellen Jensen, Gejlager 9, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 86 88, e-mail: vejensen@jensen.mail.dk

Kirsten Fynbo, Søndergade 34 E, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 81 48, e-mail: kirstenfynbo@hotmail.com

Jørn Olesen, Øsby Stadionvej 9, Øsby, 6100 Haderslev, tlf. 74 58 41 31, e-mail: jolesen@mail.tele.dk

Jørgen Pedersen, Sundparken 66, Aarøsund, 6100 Haderslev, tlf. 74 58 44 20, e-mail: jelsep@mail.tele.dk

Aabenraa kreds:

Erling Madsen (formand), Dybvighoved Møllevej 1, Løjt, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04, e-mail: elmmadsen@mail.dk

Kaj Eskildsen Møller (kasserer), Tværgade 5, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf. 74 52 44 61

Bent Pawlowski, Nørreagervej 2 A, 6360 Tinglev, tlf. 74 64 45 51

Ellen Jensen, Stationsvej 36, Hovslund, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 44 04

Sønderborg kreds:

Christian Bo Bojesen (formand), Havbo 2, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74 41 59 74, e-mail: havbo2@stofanet.dk

Margrethe Iversen (sekretær), Farverløkke 33, 6310 Broager, tlf. 74 44 08 01, e-mail: mail@huset.dk

Henning Mathiesen (kasserer), Poppelhegnet 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 92 16, e-mail: henning.mathiesen@pc.dk

Vagn Hesselager, Stevningnorvej 45, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 59 21, e-mail: Vagn@hesselager.com

Frede Ihle, Mågevej 16, 6300 Gråsten, tlf. 74 65 11 99

Tønder kreds:

Finn Clemmensen (formand), Toften 22, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 21 47, e-mail: odaogfinn@gmail.com

Olav Madsen (sekretær), Rylen 19, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 19

Carl E. Michelsen (næstformand), Galgestrømvej 2, 6270 Tønder, tlf. 74 72 50 63

Marie Stærk (protokolfører), Abterpvej 50, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 11 00
Birte Tygesen, Golfvängen 14, 6520 Toflund, tlf. 74 83 31 91

Sydslesvig kreds:

Kirsten la Cour (formand), Gammelau 2, D-24980 Schafflund, tlf.
0049 4639 782402, e-mail: lac@skoleforeningen.de

Kristian Bøgebjerg Arentsen (næstformand), Margarethenstr. 16, D-
24939 Flensburg, tlf. 0049 461 5058224, e-mail: kbarentsen@hotmail.com

Anders Schaltz Andersen (kasserer), Osterwung 5, D-25856 Hattstedt,
tlf. 0049 4846 590, e-mail: schaltz@t-online.de

Jørgen Kühl (sekretær), Am Hang 5, D-24857 Fahrdorf, e-mail: joergen_
kuehl@skoleforeningen.de

Christian Skov, Fördepromenade 28, D-24944 Flensburg-Sonwik, tlf.
0049 461 16 89 870, e-mail: c@cskov.com

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland

RESULTATOPGØRELSE for perioden 1. januar til 31. december 2011

	2011	2010
	<u>kr.</u>	<u>tkr.</u>
FORENINGSVIRKSOMHED		
INDTÆGTER		
Foreningskontingent og abonnement	556.052	565
Tilskud	279.426	276
Andre indtægter	91.652	102
	<u>927.130</u>	<u>943</u>
UDGIFTER		
Sønderjyske Årbøger	-263.347	-235
Sønderjysk Månedsskrift	-451.128	-480
Medlemsaktiviteter	-130.455	-110
	<u>-844.930</u>	<u>-825</u>
RESULTAT AF FORENINGSVIRKSOMHED	<u>82.200</u>	<u>118</u>
FORLAGSVIRKSOMHED		
Indtægter vedr. skrifter	1.370.120	571
Omkostninger vedr. skrifter	-1.525.819	-121
Lagerregulering	403.287	-154
RESULTAT AF FORLAGSVIRKSOMHED	<u>247.588</u>	<u>296</u>
DÆKNINGSBIDRAG	329.788	414
Sekretariats- og styrelsesomkostninger	<u>-345.267</u>	<u>-327</u>
RESULTAT FØR RENTER	-15.479	87
Renteindtægter	57.238	49
Kursdifferencer m.v.	<u>34.828</u>	<u>28</u>
ÅRETS RESULTAT	<u>76.587</u>	<u>164</u>
Årets resultat foreslås disponeret således:		
Overførsel til frie reserver	<u>76.587</u>	

BALANCE
pr. 31. december 2011

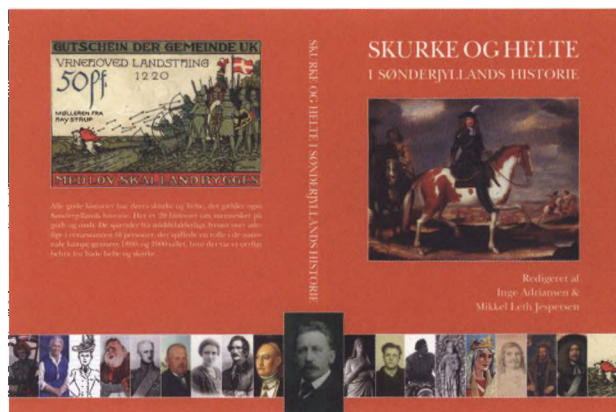
	kr.	31.12.2010 tkr.
AKTIVER		
Beholdning af skrifter	426.544	23
Debitorer	150.564	17
Tilgodehavende moms og skatter	65.551	49
Periodeafgrænsningsposter	191.500	587
Obligationer (nom. kr. 1.482.740)	1.544.817	1.539
Likvide beholdninger	594.348	1.157
AKTIVER I ALT	2.973.324	3.374
 PASSIVER		
Ikke disponerede midler	1.607.877	
Årets resultat	76.587	1.684.464
 <i>Hensættelser primo:</i>		
Det sønderjyske landbrugs historie	250.000	
Sønderjylland A-Å	300.000	
Kommende års udgivelser	350.000	900.000
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER 2011	2.584.464	2.508
Skyldige omkostninger og kreditorer	388.860	866
KORTFRISTET GÆLD	388.860	866
PASSIVER I ALT	2.973.324	3.374

Vi har revideret foranstående regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland. Revisionen har ikke givet anledning til bemærkninger.

sign. Olaf Krag og Rasmus Callesen

Nyeste udgivelser fra Historisk Samfund for Sønderjylland

For priser og bestilling: se www.hssdj.dk

Skurke og helte i Sønderjyllands historie

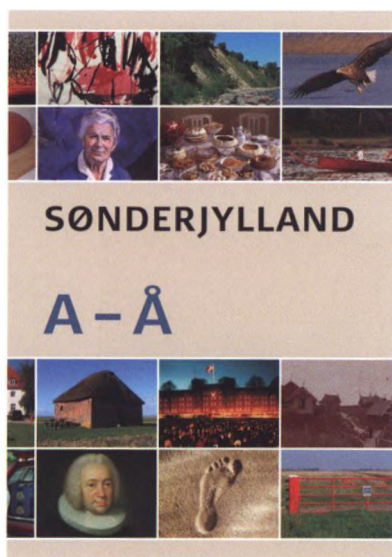
Historisk Samfunds nyeste bogudgivelse er *Skurke og helte i Sønderjyllands historie*, der udkom i november 2012.

Skurke og helte er begreber, der er blevet helt forfladiget i nutiden, da massemedierne har gjort det så let at fremstå som helt eller skurk, at begreberne næsten har mistet deres mening. Det bliver der rettet op på i denne bog med skildringer af 20 personer fra Sønderjyllands historie, der af samtiden eller eftertiden har fået prædikater som skurke eller helte. Nogle skurke bliver rehabiliteret, mens nogle helte bliver pillet ned fra deres piedestaler.

De fængende fortællinger begynder med den omtvistede heltinde Thyra Danebod og hertugen, der var Abel af navn, men Kain af gavn. Derpå følger historier bl.a. om den kullede greve, Gerhard den Store, der var skurk i Danmark og helt i Holsten, Nis Henriksen, der var helt eller måske bare herredsfoged, tjenestepigen og grænseluseren Karen Poulsen samt H.P. Hanssen, Dannevirkemændenes yndlingskurk. Skildringer af general de Mezas tragiske skæbne fra helt til skurk og den dansksindede sønderjyde og nazist Frits Clausen mangler heller ikke.

Skurke og helte i Sønderjyllands historie er redigeret af museumsinspektørerne Inge Adriansen og Mikkel Leth Jespersen. Bogen er på 320 sider og rigt illustreret.

Alt (næsten) om Sønderjylland i én bog

Sønderjylland A-Å rummer opslag om landsdelens natur, geografi, historie, mennesker, erhvervsliv, kultur og kunst. Leksikonet giver i korte tekster svar på konkrete spørgsmål, og i længere artikler skabes overblik og vises sammenhænge. Det er det første danske regionale leksikon, og det synliggør Sønderjylland som en særlig region både i forhold til det øvrige Danmark og til Slesvig-Holsten.

Tidsmæssigt spænder leksikonet fra oldtid til nutid. Rumligt omfatter det Sønderjylland i den oprindelige betydning: landet mellem Kongeåen og Ejderen. Hele dette område beskrives frem til 1920. Derefter lægges hovedvægten på den nordlige del, der ved afstemningen blev dansk, dvs. det nuværende Sønderjylland.

Sønderjylland A-Å er kompakt og let læsbart og afspejler den nyeste forskning. Det retter sig mod brugere både i og uden for Sønderjylland og kan bruges overalt i samfundet. På avisredaktioner, gymnasier, videregående uddannelser, tekniske skoler, folkeskoler, højskoler, i offentlige institutioner og private hjem.

Leksikonet rummer bidrag fra næsten 100 personer, der har skrevet om ca. tusind emner inden for deres respektive fagområder. Redaktørerne – Inge Adriansen, Elsemarie Dam-Jensen og Lennart S. Madsen fra Museum Sønderjylland – har selv bidraget med ca. en tredjedel af opslagsordene.

Sønderjylland A-Å skal ses i sammenhæng med *Sønderjyllands Historie 1-2* (2008-2009), der grundigt beskriver den politiske, økonomiske og sociale udvikling.

Sønderjylland A-Å er på 432 sider og er som de to bind af *Sønderjyllands Historie* solidt indbundet og rigt farveillustreret.

Komplet storværk om Sønderjyllands historie

Sønderjyllands Historie 1. Indtil 1815

Sønderjyllands Historie 2. Efter 1815

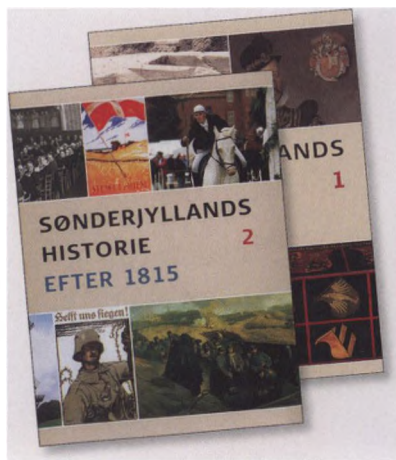
»Sønderjyllands Historie« udfylder et tomrum i dansk historieforskning og -formidling. Det er over 25 år siden, der sidst udkom en samlet fremstilling, og den har længe været udsolgt. Hertil kommer, at forfatternes indsigt i ny forskning tilføjer en række spændende aspekter til den gældende historieopfattelse af Sønderjylland.

Bind 1 af »Sønderjyllands Historie« blev udgivet for et år siden og omhandler landsdelens historie fra oldtiden frem til 1815. Hvordan Sønderjylland blev grænseland og som hertugdømme indtog en særstatus i det danske rige. Og om hvordan Sønderjylland blev et mødested mellem dansk, frisisk og tysk kultur og en bro mellem Europa og Danmark. Bind 1 er skrevet af museumsdirektør

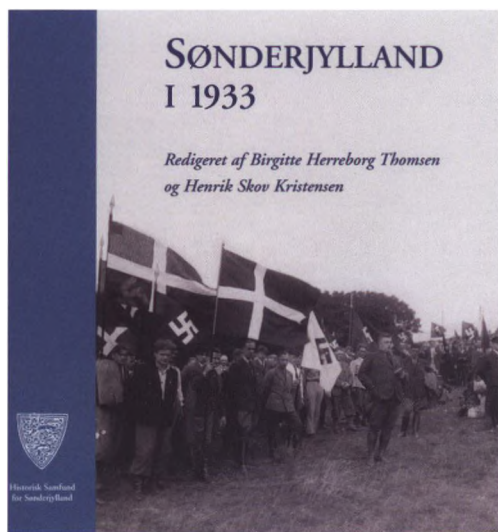
Orla Madsen, Museum Sønderjylland, professor Bjørn Poulsen og lektor Carsten Porskrog Rasmussen, begge Aarhus Universitet, og afdelingsleder Lars N. Henningsen, Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Bind 2 dækker tiden fra 1815 frem til i dag – den epoke af Sønderjyllands historie, som for mange af os er den mest velkendte og nærværende. Den omfatter således de slesvigske krige i midten af 1800-tallet, tiden under preussisk herredømme, landsdelens deling i 1920, mindretalsforholdene og den fortsatte grænsekamp i mellemkrigstiden, besættelsestiden og den første efterkrigstid – samt den forbillige, fredelige sameksistens i landsdelen, som er udviklet gennem de seneste 50 år. Forskningsleder Hans Schultz Hansen, Landsarkivet for Sønderjylland, har skrevet om perioden frem til 1918, mens generalkonsul Henrik Becker-Christensen, Flensborg, dækker tiden derefter og helt frem til 2008.

Bøgerne er hver især på over 500 sider, solidt indbundne og rigt farveillustrerede.

Birgitte Herreborg Thomsen og Henrik Skov Kristensen (red.): Sønderjylland i 1933

Syv historikere med indgående kendskab til grænselandet har skrevet en bog om et kritisk år i Sønderjyllands historie.

Mellemkrigstidens sønderjyske historie har to sider. Den ene side er det lange, seje træk for at integrere landsdelen i Danmark – genføreningsarbejdet. Den anden side er de ofte turbulente begivenheder på de nationalpolitiske, partipolitiske og økonomiske områder. I 1933 opstod den hidtil alvorligste af mellemkrigstidens kriser for det danske greb om den sønderjyske landsdel.

Historisk Samfunds nye bog »Sønderjylland i 1933« handler om de forskellige sider af denne krise og behandler emnersom ensretningen i Sydslesvig og det danske mindretals vilkår under det nye nazistiske styre i Tyskland (museumsinspektør René Rasmussen), de slesvig-holstenske nazisters grænseflytningsoffensiv »Påskeblæsten« (lektor Peter Hopp), den begyndende nazificering og ensretning af det tyske mindretal i Nordslesvig (generalkonsul Henrik Becker-Christensen), landbrugskrisen og krisebevægelsen LS (arkivar Morten Andersen), nazisme, nazi-fascination og anti-nazisme i Sønderjylland (René Rasmussen) samt oprettelsen af Grænsesog- nenes Danske Samfund (forskningsleder Hans Schultz Hansen) og Det Unge Grænseværn (museumsinspektør Axel Johnsen).

Arkivleder Birgitte Herreborg Thomsen, Lokalhistorisk Arkiv, Tønder, og overinspektør Henrik Skov Kristensen, Frøslevlejrens Museum, har redigeret bogen, der er på 153 sider, indbundet og illustreret.

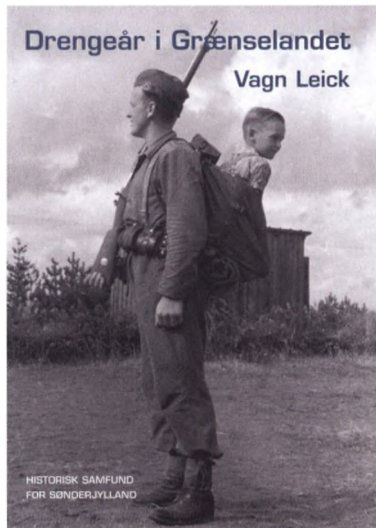
Vagn Leick: Drengear i Grænselandet

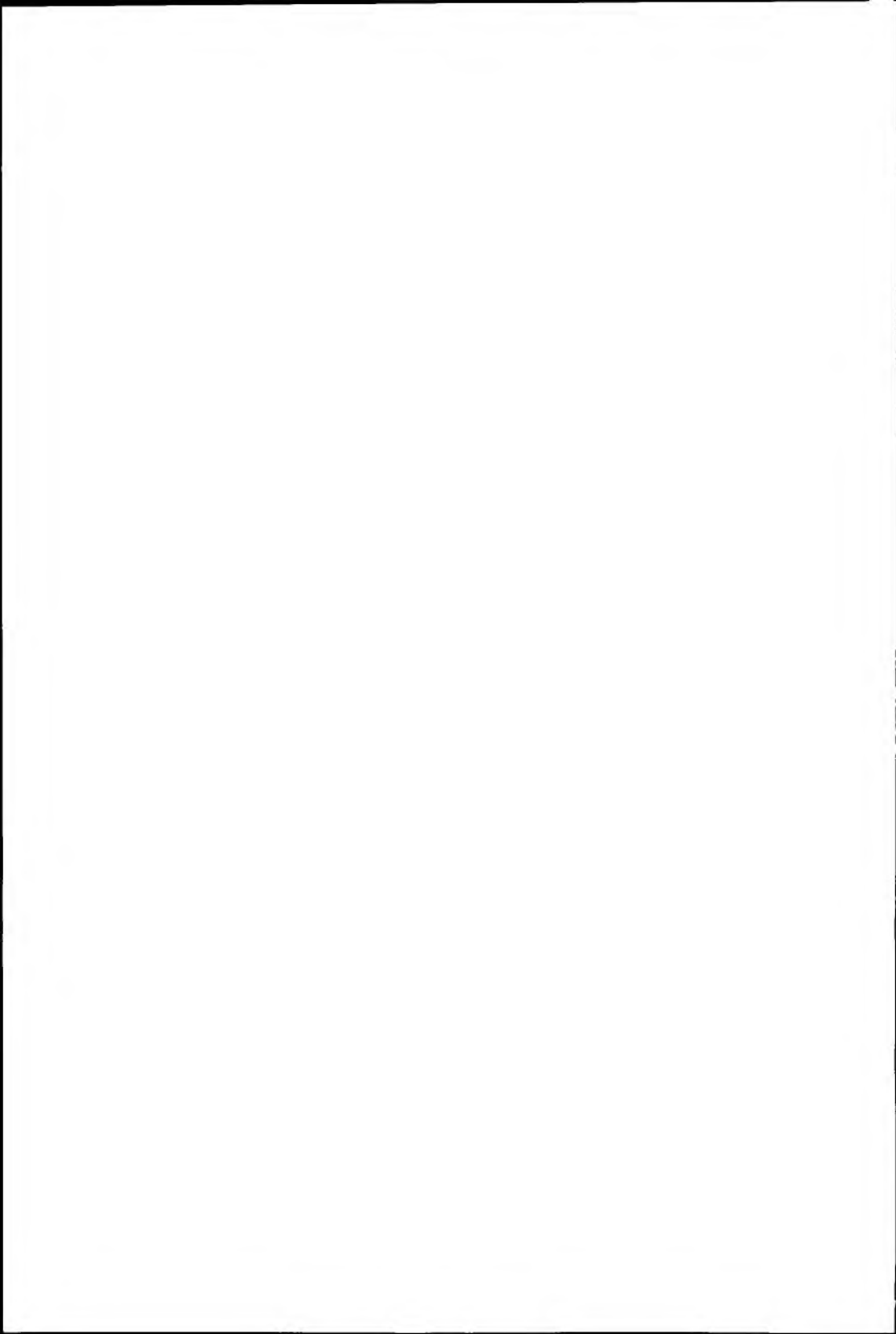
»Drengear i Grænselandet« er dr.phil. Vagn Leicks erindringer fra sin opvækst i landsbyen Lydersholm tæt på den dansk-tyske grænse. Det er en historie, der er tæt knyttet ikke alene til det lille lokalsamfunds, men også til grænselandets og Sønderjyllands historie.

Vagn Leicks far, Willy Leick, blev i 1920 førstelærer på Lydersholm Skole efter som ung sønderjyde at have deltaget i 1. Verdenskrig. Vagn Leick gør også brug af sin fars beretninger fra soldatertiden, og det er dermed ikke blot en erindringsbog, men en familiekronike fra grænselandet i 1900-tallets første halvdel. Familiekroniken runder således også familiens etablering i Lydersholm i 1920'erne og 1930'erne. Bogen berører også 2. Verdenskrig, Besættelsen og Befrielsen med hjælp fra Vagn Leicks bror, Adser Leicks beretning.

Vagn Leick fortæller videre om faderens gerning på Lydersholm Skole og om skolens betydning for lokalsamfundet, om Lydersholm Forsamlingshus, der længe var Danmarks mindste, om udgravningen af Grøngård Jagtslot i 1952, om grænsens og grænsebevogtningens betydning for byen og om forholdet mellem stedets dansk- og tysksindede. Hans erindringer slutter med tiden på statsskolen i Tønder i slutningen af 1950'erne, hvor jazz'en gjorde sit indtog. I 1958 forlod Vagn Leick Lydersholm og Sønderjylland.

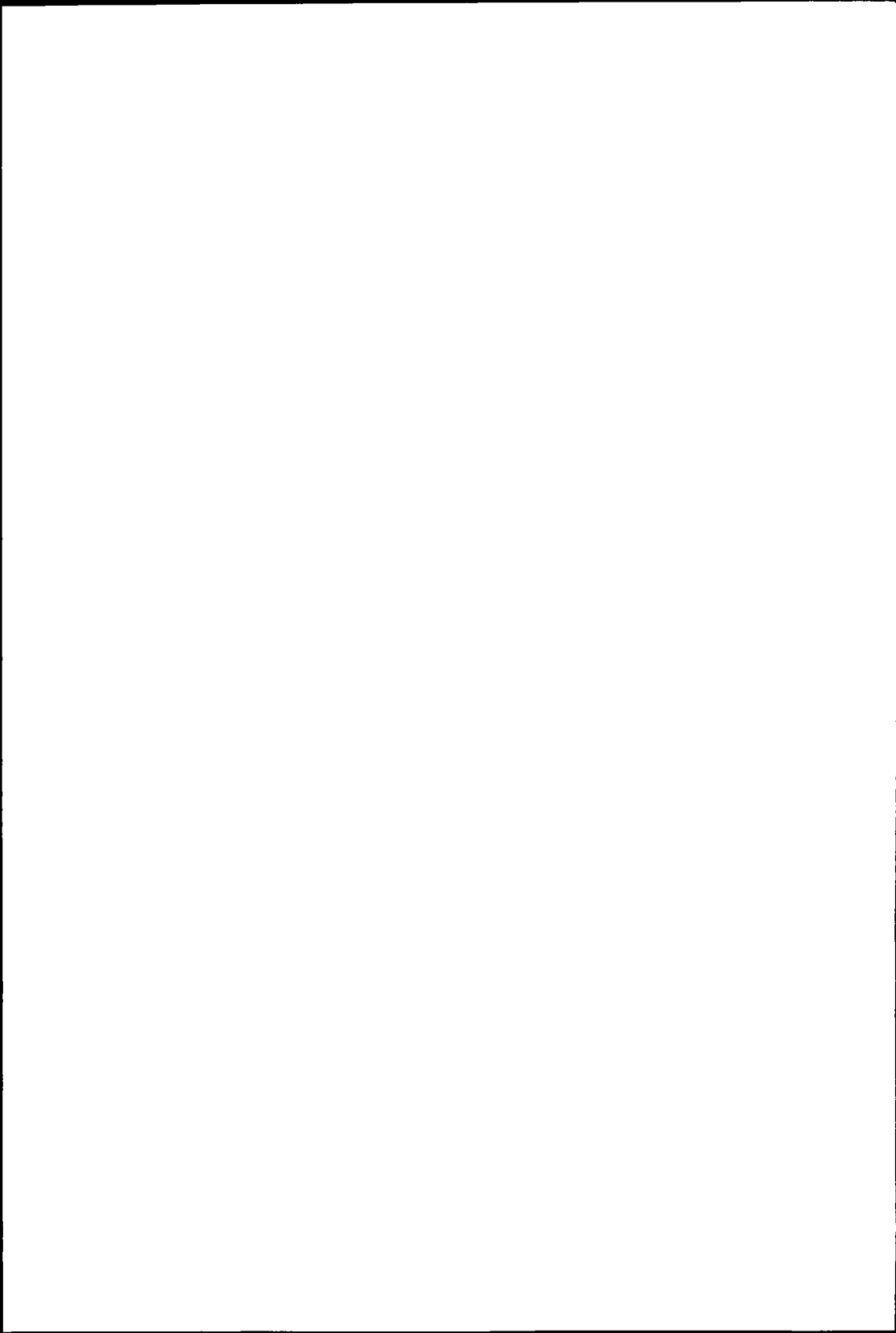
»Drengear i Grænselandet« er illustreret bl. a. med Willy Leicks farvefotografier fra 1940'erne og 1950'erne. Bogen, der udgives i serien »Sønderjyske Levnedsløb«, er på 120 sider og indbundet.

Artikler

Lars Henningsen

»Kosakvinteren« 1813-1814 - den halvhjertede krig

Johannes Brix

Den alternative behandler Hans Schlaikier og
sygdomsbehandling i Egersund

Hans Schultz Hansen

H.P. Hanssen i Folketinget 1924-26

Kitt Abrahamsen

Tysksindede arbejderes afvisning af nazismen i 1933

Anne Marie Overgaard

Byggeriet af Rømdæmningen.

Et spørgsmål om landvinding, beskæftigelse og national handling

Søren Dall

Nationalkamp i nazismens skygge

Folmer Christiansen's erindringer fra Højer

Historisk Samfund for Sønderjylland

www.hssdj.dk